

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2014
№ 1-2
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор
(Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
Рындак В.Г., п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Шаукенов Ж.А. Омбы қаласының тарихы мен казактардың қоныстану тарихы.....	5
Абишева Ж.Р. Патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатын жүргізудегі казактардың рөлі.....	12
Лапин Н.С. Численность казахов в позднее средневековье и раннее новое время в современной казахстанской историографии.....	18
Лиясова К.М. Жоспарлы экономикадан нарыққа көшу (1992-1995 жылдар).....	25
Тулеуова Б.Т. Проблемы развития казахского кочевого скотоводства в трудах русских исследователей во второй половине XIX – начале XX веков.....	30
Лиясова К.М. Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтар (1991 жылдан бүгінге дейін).....	37
Малыбаева Б.С. Центральный Казахстан в 1920-1930-е годы: особенности социально-экономических и политических процессов в регионе.....	42
Джампеисова Ж.М. Пастбищная территория и ее объекты (на примере рассмотрения ценностного значения земельных ресурсов для казахов Атбасарского уезда в конце XIX начале XX вв.).....	48

САЯСАТТАНУ

Ибрагимова Г.Е. Халықаралық ұйымдардың қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі мен орны.....	55
Славецкий В.Ю. Исламский социально-культурный радикализм: история и современные реалии.....	61
Kamilla Sheryazdanova. Features and principal stages of entry of the Eastern European countries into the European Union.....	68
Славецкий В.Ю. Арабская весна и ее уроки.....	77
Таубаева Ж.А. Становление региональной безопасности в Центральной Азии: сотрудничество СВМДА и ОБСЕ.....	84

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Рамазанова А.С. Соттардың мамандандырылуы және оның соттардың одан әрі біліктілігіне тигізер әсері.....	91
--	----

ЭКОНОМИКА

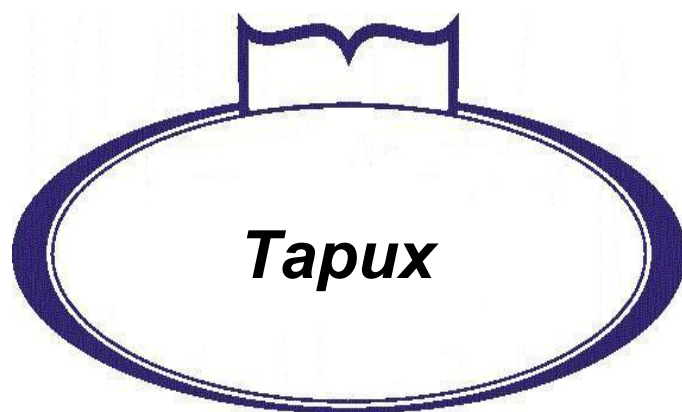
Жүкібай М.Ы. Увеличение производительности труда в приоритетных секторах экономики. Производительность-2020.....	99
---	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Урунбасарова Э.А. Психологические проблемы нравственно-этического формирования личности.....	107
Пошаев Д.Қ., Саипов А., Рысқұлов А. Арнайы пән оқытушыларының әдістемелік даярлығы.....	112
Досанова К.К. Механизмы формирования межкультурной толерантности средствами музыкального искусства.....	117
Жумабекова Д.Ж. Учитель от бога: профессор Н.М. Патрушева.....	122
Пошаев Д.Қ., Халмұратов Н., Кененбаева Р. Болашақ мұғалімдердің білім алу үдерісіндегі іс-әрекетін ынталандыру мен реттеу.....	127
Bibinur Zhumagaliyeva, Svetlana Uteyeva. Functional Role Adequacy Of Spouses in Single Ethnic Family.....	132
Танирбергенова А.Ш., Давлетова С.Е. Психологиялық тренингтерді қолданудың маңыздылығы.....	138
Власова Н.В. Роль знаково-символических средств в интеллектуальном развитии дошкольников.....	143

ФИЛОЛОГИЯ

Керімбекова Б.Д. Қазақ ақыны Ф. Оңғарсынова поэмаларындағы әйел тағдыры: тарихи тұлға және көркемдік шешім.....	150
Корабаева А.А. Об отражении национально-культурных слов-реалий в художественном переводе.....	155
Мұсабекова А.А. Кәсіби қазақ тілі сабағында студенттердің өз мамандығына құрметін арттыру.....	160
Рамазанова Ш.Ә. «Жеті қаған» жырындағы замана шындығы.....	165

Аннотация

Бұл мақалада автор қазақтар және олардың ата-бабалары Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігін ертеден, яғни XIII ғ. бастап қоныстана бастағанын көрсетеді. Жоңғар мемлекеті ыдырағаннан кейін, XVIII ғасырдың ортасынан бастап осы аймаққа қазақтардың «екінші» рет қоныстануы қарастырылған. Мақалада Омбы қаласының салынуы тарихы және қазақтардың қоныстану тарихы зерттеледі.

Түйін сөздер: Омбы қаласы, қазақтар, Батыс Сібір, сауда, қоныстану, бекініс, Ертіс, моңғол шапқыншылығы, генерал-губернатор, жоңғар.

Ж.А. Шаукенов

А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік
университеті, т.ғ.к., аға оқытушы

Омбы қаласының тарихы мен қазақтардың қоныстану тарихы

Омбы қаласының салынуы мен Батыс Сібір жерлерін зерттелу тарихы орыстардың Ертіс бойындағы жерлерді зерттелуімен және қоныстануымен, қарақшы Ермакпен тығыз байланысты. Дегенмен одан бұрын да орыстың көпестері мен саудагерлері Сібір хандығына келіп, осында сауда-саттық жүргізгені белгілі. Мәселен, «Строгановская сибирская летопись» атты жылнамадағы (XVII ғасырдың 1-ші жартысында құрастырылып жазылған) мәліметтер XVII ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. Осында жазылған ақпарат бойынша XVI ғасырдың 70-ші жылдарында ағайынды Яков пен Григорий Строгановтар Сібірді «зерттеуге» жөнелгенде, қазақтармен сауда-саттық жүргізу құқығына ие болды [1, 92 б.].

1581 жылы Ермак шағын казак жасағымен Көшім ханның жеріне шабуыл жасағаны орыстардың Сібір жеріне келіп қоныстану процесінің басы болып саналады. Көшім ханды жеңгеннен кейін 1582-1585 жылдары Ермак Сібірдің оңтүстік аймақтарына жорықтар жасағанда, қазіргі Омбы облысының террито-риясына дейін жеткен болатын. Тебенді және Ташетка қаласының тұрғындары оның билігін мойындап, әрі қарай жібереді. Ермак жасағының оңтүстікте жеткен ең шеткі нүктесі - Усть-Шиш жері.

Бірнеше жылдан кейін, Андрей Елецкийдің жасағы 1594 жылы Тара қаласының негізін қалады. XVII-XVIII ғасырларда орыстардың Батыс Сібір жерлерін отарлағанда ол қала форпост ретінде қолданылды. Орыс шаруалары мен казактарының облыс территориясын мекен етуінің басталуы XVII ғасырда солтүстік жағынан басталып, «орман» мен «даланың» шекараларын бұзған жоқ. Сонда көшпенділер мен орыстардың арасында сан рет

қақтығыстар мен шайқастар болды [2, 6 б.].

Ертіс бойының орта ағысын тез қарқынмен жаулап алуға аймақтағы қиын әскери-саяси жағдай кедергі жасады. Тек 85 жылдан кейін М.П. Гагарин Сібір басқармасының басшысы ретінде қызмет ете бастағанда Ертіске қарай жылжуға мүмкіншілік туды деп есептеуге болады. М.П.Гагарин «құмды алтынды» іздеу үшін І Петр патшаға келіп өз ұсыныстарын айтатын болған.

Көп ұзамай-ақ, ақша мен алтынды керек еткен І Петр «Алтынды құм бар жерлерді иеленіп алу үшін подполковник Иван Дмитриевич Бухгольцтің басқаруындағы экспедицияны жабдықтау туралы» жарлыққа қол қойып, екі әскери экспедицияны жіберуге бұйрық береді, Тобылдан жоғары қарай Ертіс бойын зерттейтін экспедицияға подполковник И.Д.Бухгольц көшбасшы болған.

Алғашқы Омбы бекінісі Ом өзенінің сол жағалауында гвардия подполковнигі И.Д.Бухгольц басшылық еткен казак жасағымен 1716 жылы негізі қаланған болатын, қазіргі уақытта сонда қалалық дума мекемесі мен әуен театры орналасқан. Алғашқы гарнизоны найза, қылыштармен қаруланған 150 казак әскері мен 200 солдат болды. Құрылыс жұмыстарын жүргізген инженер-поручик Каландер [2, 8 б.]. Омбы бекінісінің территориясын былай суреттейді: «Ее восточная сторона шла от здания библиотеки им. А.С.Пушкина, примерно к пересечению улиц Почтовой и Стачечной. Отсюда она направлялась на юго-восток, а затем под прямым углом зеркально поворачивалась на северо-восток. Западная сторона ограды отклонялась на восток, подходила к территории современной улицы им. 10 лет Октября у предмостной площади» [2, 8 б.].

Кейін И.Д.Бухгольц Санкт-Петербургқа шақыртылып, 1716 жылдың желтоқсанында гарнизонды өз көмекшісі майор И.Л.Вельяминов-Зерновке тапсырады. Бухгольцтан кейін Омбы бекінісінің дамуына көп әсер еткен тұлға - өте білімді, жоғары мәдениетті адам, Сібір корпусының генералы Иван Иванович Шпрингер 1765 жылы корпусқа келіп Омбы бекінісін зерттеп, Сібір корпусының Басқармасын Тобольскіден Омбыға әкелуге шешім қабылдайды. Омбы бекінісі Батыс Сібірдің қорғаныс жүйесінің оңтүстік-батыс шебінің ресми орталығы болады. Шпрингер бекіністің қорғаныс құрылымының деңгейін көріп, Ертіс, Горький және Колыван шептерінде жаңа бекіністерді салуға мамандарды іздейді. 1768 жылдың көктемінде жаңа бекініс салына бастаса, 1771 жылы құрылыс аяқталады. Жаңа бекініс 30 га аумағын алды, онда 4 мұнара және 4 қақпа болды: Омбы, Тарск, Тобыл және Ертіс қақпалары. Бекіністі үлкен ор қоршап тұрды, екі бекініс арасында ағаштан салынған көпір қосып тұрған. Жаңа бекініс қазіргі Красин, П.Некрасов, Жеңіс және Таубе көшелерінде, өте ыңғайлы жерде орналасты. 1805 жылы ол Батыс Сібір қорғаныс шептерінің ішінен ең мықты бекініс болып саналды. Оның гарнизоны сол уақытта 3463 солдат мен 92 офицерден тұрды [2, 10 б.].

Негізі қаланған жылдан бастап Омбы қаласы Жоңғар мемлекетімен тығыз қарым-қатынасқа түсті. Ертіс шекаралық шебіндегі қорғаныс жүйесін салуда Омбы қаласының рөлі ерекше болды. Одан кейінгі жылдарда орыс-казак саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстарын нығайтуда Омбы бекінісінің рөлі арта түсті. Бекіністің оңтүстігіне қарай көшпенділерге қарсы қорғаныс шебі - форпосттар салына бастады. 1782 жылы Омбы бекінісі Тобол наместничествосының қаласы ретінде өзгертілді. Тарск уезінің оңтүстік бөлігінен Омбы уезі бөлініп, 1785 жылы Омбыға елтаңба берілді. Омбы қаласы әскери, мәдени, әкімшілік және сауда функцияларын атқара бастады. 1782 жылы қала мәртебесін алып, Тобыл (1782-1798) округінің орталығы, Тобыл губерниясының (1804-22, 1839-68), Омбы (1822-39) және Ақмола (1868-1918) облыстарының, Батыс Сібір (1824-1882) және Дала (1882-1917) генерал-губернаторлығының орталығы болды. Омбы қаласының тарихы Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанмен тығыз байланысты болды. Осында Сібір шебінің және Сібір казак әскерінің басқармалары орналасқан болатын. Атақты ресейлік мемлекет қайраткері М.М.Сперанскийдің 1822 жылғы реформасы Сібірді екі генерал-губернаторлыққа бөлді: Батыс Сібір және Шығыс Сібір генерал-губернаторлықтары.

М.М.Сперанскийдің реформасы бойынша 1823 жылы Ертіс, Жаңа казак шептерін және казак жерлерінің солтүстік-шығыс бөлігін қамтитын Омбы облысы құрылған болатын. 1838 жылы Омбы облыстық басқармасы таратылып, оның орнына Сібір қырғыздарының Шекаралық басқармасы құрылды, 1854 жылы Сібір қырғыздарының облысы, кейін 1868 жылы Ақмола облысы ретінде қалыптасты, жаңа облыстың әкімшілік орталығы - Омбы қаласында орналасты [3, 36-37 б.].

XIX ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан Ресей өнеркәсіп орындары үшін өнім өткізетін рынок және бай шикізат көзіне айналғаны мәлім. Капиталистік қатынастардың пайда болуына және дамуына алғы шарттар жасалып, алғашқы өнеркәсіп орындары да ашыла бастайды.

Ол ғасырға жуық далалық өлкенің қажеттіліктерін қанағаттандырып, орыс пен казак халқының саяси және әлеуметтік-экономикалық байланыстарында маңызды рөл атқарды. Статистика бойынша, 1870 жылдардың екінші жартысында Омбы қаласының тұрғындары біршама азайыпты. Мысалы, 1860 жылы қала халқының саны 19,5 мың болса, 1870 жылы ол 30,5 мыңға өскен, ал 1877 жылы 25 мыңға дейін азайған. 1840 жылы Омбы қаласындағы қазақтардың саны 109 адам болса, 1897 жылы Омбы уезіндегі қазақтар 37680-ге (Омбы қаласында -105 адам), ал 1916 жылы 38970-ке жетті. Қала халқының азаюы әскери қызметкерлердің оңтүстікке көшірілуімен байланысты.

Генерал-губернатор Колпаковский тұсында қалаға еуропалық Ресейден және Сібірдің басқа жерлерінен қоныс аударушылар көптеп келеді. 1878-1888 жылдар аралығында қала халқының саны 10 мыңға көбейеді. 1890 жылы қалада 39238 адам өмір сүреді.

Санақта қазақтарды, алтайлықтарды, өзбектерді, түркімендерді, тәжіктер мен татарларды «бұратаналар» деп бөлгені мәлім. 1890 жылғы есеп бойынша, олар 263 адам болса соның 246-сы қазақтар екен. 16 казак ақсүйектер тегіне жатқызылыпты. Негізінен, қала халқы саудамен, өнеркәсіппен, қолөнермен және басқа да кәсіптермен айналысқан. 1877 жылы Омбыдағы қолөнершілердің саны 1,5 мың болған. Көптеген қолөнершілер өздерінің өнімдерін жәрменкелерде сатады. 1894 жылы қалада 29 жеке ұсақ өнеркәсіп орны және бір ірі темекі фабрикасы жұмыс істейді. 1897 жылы қаладағы өнеркәсіп саны 73-ке дейін өссе, ал 1900 жылы 870 жұмысшыны қамтамасыз еткен 113 өнеркәсіп жұмыс істейді. Негізінен, бұл өнеркәсіптің көпшілігі тамақ өндіруімен айналысады. Ал 1914 жылғы «Азиатская Россияның» бірінші томында XX ғасырдың басындағы Омбы қаласын былай сипаттайды: «Омск - областной город Акмолинской области - в короткое время изменил свою убогую «приказную» физиономию. Теперь это уже торговый, с широким будущим, большой Сибирский город, насчитывающий до 128 тыс душ, раскинувшийся верст на пять, на семь вдоль берега Иртыша с десяти тысячами разного рода здании, из которых каменных свыше пяти сот. Наибольшая площадь перед собором в центре города, здесь же у Оми у пристани главный пульс торговой партовой жизни Омска: грузятся и разгружаются большие пароходы волжского типа, совершаются крупные торговые сделки. Омск служит в настоящее время складочным местом для снабжения всеми видами торговли как оседлого, так и кочевого населения обширного степного края, в городе открыты специальные торговые биржи, работает большое число частных коммерческих банков. Омск является так же поставщиком на всю округу земледельческих машин и орудий, которых здесь продается ежегодно на сумму чем на три миллиона рублей. Фабрик и заводов в Омске насчитывалось 182, с суммой производительности в 3700000 рублей. Торговых заведений было в тоже время около тысячи с оборотом 21 миллион рублей» [4, 26-28 б.].

Ал енді Омбы облысындағы қазақтардың қоныстану тарихына келетін болсақ, Батыс Сібір территориясын ежелгі заманнан түркітілдес тайпалар: қыпшақтар, керейлер мен арғындар мекен еткені туралы барлығымызға мәлім. Батыс Сібір аймағының тұрғындары көне заманнан бастап Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстандағы тайпаларымен

байланыс жасап тұрған болатын. Қазақтардың көпшілігінің басты кәсібі мал шаруашылығы болса, көшпелілер маусымдық жайылымдардың бірінен соң біріне ауысып, ұзақ уақыт көшіп жүрді. Бұрыннан келе жатқан көшу жолдарының бағыты бір үлкен экономикалық немесе саяси жағдайлар болғанда ғана өзгерді, ол XIII ғасырда Шыңғысхан жорықтарының себептерінен көптеген тайпалар қашып осында өздеріне жер тауып алған болатын. Сонда басшылық рөлге керей тайпасы ие болды [5, 183-184 б.].

Осы жағдайды Орта жүз қазақтарының ру-тайпалық құрамын атақты зерттеушісі, белгілі ғалым М.С. Мұқанов дәлелдеп отыр: «В начале XIII века керей бежали в степи Северного Казахстана под ударами Чингизхана... жестокость монголов вызвала бегство некоторой части керейтов со старых кочевий. Многочисленные роды керейтов двинулись по Иртышу, от его истока вплоть до реки Оми, оседая вдоль его берегов, а также на запад от Иртыша, вплоть до кочевий племен аргын и кипчак. Керей северной части Казахстана являются потомками наиболее северных керейтов, пришедших в эти места во время нашествия монголов и гибели раннего керейтского государства. Наиболее ранние сведения об этих керейтах мы находим в «Сибирских летописях», относящихся к XVIII веку. Эти летописи говорят о существовании в Сибири тайбугинского рода ...» [6, 56-58 б.]. Осындағы жергілікті әулеттің негізін салушысы қазақ даласынан келген Тайбуға атты адам деп есептеледі, ол Тура өзенінің маңында жерлерді иеленіп осында Чимги-Тура (қазіргі Тюмень қ.) қаласының іргетасын қалайды [5, 184 б.]. «... и приводят целый ряд интересных сведений по истории Сибири. Присоединение Сибири к России, нашествие калмыков вызвали перемещение казахских племен с их исконной территории. Керей, некогда обитавшие по Тоболу, Туре и Оми, откочевали и обосновались несколько южнее, на территории современного Северного Казахстана. После изгнания джунгар часть кереев заняла свои исконные земли по Иртышу. К концу XIX века они расселились отдельными группами...» [6, 56-58 б.].

XIII ғасырда Моңғолиядан Қазақстанның солтүстік-шығыс және солтүстік аудандарына түркітілдес тайпалардың: арғындар, наймандар мен керейлердің жаппай қоныс аударуы туралы жаңа заманның атақты зерттеушілерінің бірі - Н.А.Аристов: «...спасаясь бегством после поражения, шли, оставляя свои земли перед напором монголов. Тюркские племена Монголии должны были удаляться на запад приблизительно в той самой географической последовательности, в какой жили в Монголии: впереди найманы, меркиты, зади керей. Так это и было, как это подтверждается в общих чертах и нынешним распространением этих племен в киргиз-казачьей степи...» [7, 7 б.] - былай деп жазады.

Моңғол шапқыншылығынан кейін Батыс Сібір территориясы Жошы ұлысына кірді. Ресми түрде Шайбанилық тармағынан шыққан хандарға қараса да, ал билік, шың мәнінде, жергілікті түркі тайбұғалық әулетінің қолында болды. Алтын Ордада болып жатқан барлық оқиғалар Батыс Сібір аймағына тікелей әсер етті. Алтын Орданың хандары тактан түсіріліп қашқанда, баратын жер Батыс Сібір аймағы болды. Сонда жергілікті тайпалардан қолдау тауып билік үшін күресті жалғастырған болатын. Мысалы, Едігеден жеңіліс тапқан Тоқтамыс хан Об, Том және Шулама өзендерінің алқаптарында үлесін алады. Шайбанилық Махмұд Қожа Ақ Орда ханы Барақтан жеңіліп Батыс Сібірге қашып кетеді, осында ноғайлардың көмегімен хан етіп жарияланады [5, 184 б.]. Біздің ойымызша, егер де Батыс Сібірде қазақ тайпаларына қатысты немесе қазақ тайпаларына туыс рулар мекен етпесе, онда көптеген хандар осында келіп, қолдау таппас еді.

Айта кететін жайт, қазақтың аса ірі тарихшысы, академик Манаш Қозыбаев Қожабергеннің осы «Елім-ай» дастанын жоғары бағалап, оны «ұлтымыздың Илиада мен Одиссеядай эпикалық өміршең трагедиясы» деп жазды. Сонымен қатар ол осы дастанның иесі Қожабергенді «дүлділ тарихшы» деп бағалап, оның шығармасында «бүкіл дәуір суреттеледі» деп атаған [1, 92 б.].

Дастанда айтылған қазақ-керейлердің батысқа қарай, яғни Солтүстік Қазақстан территориясына көшуін М.С.Мұқанов өзінің еңбегінде дәлелдейді: «Присоединение Сибири к России, нашествие калмыков в казахскую степь вызвали перемещение казахского племени кереев, некогда обитавших по Тоболу, Туре, Оми, как об этом говорится в «Сибирской летописи», откочевали и обосновались южнее Сибири, заняв территории Северного Казахстана. После изгнания джунгар часть родов племени керей заняли отдельные места в долине Иртыша...» [6, 58 б.].

Керейлерден басқа Омбы облысы территориясында қыпшақтардың мекен еткені туралы қазіргі Омбы облысының Русскополян ауданы Бозан ауылында қыпшақтардың ескі зираты «Сағал зираты» атты қорғаны сақталды, жақында оның «жасы» 600 жылға толды [1, 92 б.].

Әртүрлі деректерді пайдалану үшін орыс жылнамаларына да назар аудару керек, соның ішінде «Строгановская сибирская летопись» жылнамасы. Ол XVII ғасырдың 1-ші жартысында құрастырылып жазылған болатын, бірақ соның ішіндегі мәліметтер XVII ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. Осында жазылған ақпарат бойынша XVI ғасырдың 70-ші жылдарында ағайынды Яков пен Григорий Строгановтар Сібірді «зерттеуге» жөнелгенде, қазақтармен сауда-саттық жүргізуге құқығына ие болды: «... а на сибирского салтана Якову же и Григорью, сбирая охочих и своих людей, и остяков, и вогулич, и югрич, и самоед, с наемными казаками и с нарядом своим посылати воевати и в полон сибирцев имати и в дань за государя приводити; а станкт приходити в те крепости к Якову и к Григорию торговые люди бухарцы и Казацкие орды и иных земель с какими товары, и им у них торговати вольно беспошлинно...» [8, 388 б.].

Сол жылнаманың ішінде керей ханы Тоғырыл, яғни Ван ханның ұрпақтары, Шыңғысхан әскерлерінен қашып бара жатқанда, қазіргі ресейлік қала Түмен (Тюмень) қаласының маңайына орналасқаны туралы ақпарат бар, бірақ сол жерде қоныс тебуі үшін олар Шыңғысханнан рұқсатын сұрап алады: «... Чингиз же отпусти его (сына Ванхана Тайбугу) амо же хоцет, и тамо да пребывает. Он же пришед на реку Туру и поставиша град и назва его Чингий, на ныне на том месте христианский град, рекомый Тюмень...» [8, 396 б.].

Дәл осындай мәліметтер басқа да орыстың «Есиповская сибирская летопись» жылнамасында айтылады, ол 1636 жылы Сібір митрополитінің дьяк Савва Есиповпен құрастырылды. Бірақ осында Строганов жылнамасынан кейбір айырмашылықтар бар, бұл жерде Сібір ханы Көшім Қазақ Ордасынан шыққан деп айтылады: «...прииде же степью из казачьи Орды царь, зовомый Кучум битвою сечья со многими воинскими людьми...» [8, 421 б.] Одан басқа, Көшім ханның айналасында тағы да бір қазақ сұлтаны бар болғаны туралы айтылады [8, 440 б.]. Осы жылнамадан үзінділері сібірлік аймақтың жергілікті тұрғындары мен қазақтарының ертеден бастап қоянқолтық байланыс жасап отырғаны мен қазақ тайпаларының Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі мекен еткені туралы дәлел болады.

Келесі жылдардағы оқиғалар кейбір қазақ тайпаларының қоныс тепкен картасын өзгертіп жіберді, соның ішінде ең көп зардап шеккен тайпа Орта жүздің керей тайпасы болып табылады. XVII ғасырда Орта жүздің солтүстік және солтүстік-шығыс жерлеріне жоңғарлардың шапқыншылығы. М.С.Мұқановтың пікірінше, Сібір жерлерінің Ресейге қосылуы мен жоңғарлардың қазақ даласына жасаған шабуылы Тобыл, Омь және Тура өзендерінің бойларында көшіп жүрген керей тайпасының Сібірден оңтүстікке қарай, қазіргі Солтүстік Қазақстан аймағына орнын ауысуына әкеп соқтырды [6, 58 б.].

Өкінішке орай, осы жағдай туралы ресейлік зерттеушілер мен ғалымдардың ішінен өте сирек айтылады.

XVI ғасырдың 1-ші жартысында керей тайпасының Есбол және Есеналы тармақтарының көшуі жөнінде Омбы облысының оңтүстігінде ауыз әдебиет ескерткіші ретінде сақталған «Жолдыбай ақын мен Баймағамбет қожаның айтысы» [9, 42-43 б.] да дәлел болады. Осы айтысты зерттеп қарастыратын болсақ, оның қысқа мазмұнын мен

тарихын айту керек еді. Қарастырылған айтыс қазіргі Омбы облысының ауыз әдебиетінің зерттеушісі Абдрахманов Рақымжаннан жазылып алынған болатын, айтыстың өзі 1914 жылы «Отын үйген» деген жерде керейден Жолдыбай мен Баймағамбет қожа арасында өтті.

Ал енді территориалдық немесе географиялық мәселені алсақ, Омбы облысындағы керей руының зерттеушісі Шарипов Кайкеннің мәліметтеріне сүйенуге болады. Ол бойынша, Есболдың ұлы - Сарының ұрпақтары XVI-XVII ғасырларда қазіргі Омбы облысының Черлакский және Таврический аудандарының территориясында Ертіс өзенінің екі жағалауында көшіп жүрді. Келесі топонимика: Байдауыл-Омбы облысының Павлоградский ауданының Тихвинское селосы, Кайсары (Сарының ұлы) - сол аудандағы ауыл оған дәлел бола алады [9, 43 б.].

Осыған байланысты 1820 жылы «Сибирский вестник» журналының беттерінде жазылған Г.Спасскийдің сөзін атап кетуге керек: «...при самом покорении Сибири Российским оружием, киргиз-кайсаки, или по тогдашнему Казачья Орда, обитали, во-первых, от реки Ишима, где ныне город сего имени до Тобола, где город Курган и до речки Тары... после того в начале XVIII столетия киргизы опять показались...» [1, 94 б.].

Бірақ қазақтардың мекен ететін территориясы жөнінде нақты және қызық мәліметтерді «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков» еңбегінің авторы, XVIII ғасырдың екінші жартысында сібір шекаралық шебінде тұрып, әскери қызмет еткен И.Г.Андреев белгілеп жазады: «...о древних границах сего народа по происхождению их с места на место ясно доказать никак не можно... Здесь же заличное сочтено, объявить известное, что границы сего народа, со времени взятия Сибири и по совершенной покорении татар от реки Ишима, где ныне город Ишим, на реку Тобол, где город Курган, и на реку впадающую в Тар, где город Тара. Но в последние времена, по учреждении и заведении Иртышской линии до крепости Усть-Каменогорской, отнесены так же и отграничены в 1752 году Новою линеею от Звериноголовской через Тарскую, Ишимскую и Тобольскую дистанции на Крепость Омскую, то сии киргизы или, по тогдашнему названию, Казачья Орда, отошли далее в степи» [10,47 б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Балтабаева К.Н. Батыс Сібірдегі қазақтар мен татарлар (1919-1932). - Алматы, 1992. - 172 б.
- 2 Кабульдинов З.Е. Казахи внутренних губерний России во второй половине XVIII-начале XX веков. – Павлодар, 2002. – 299 с.
- 3 Кабульдинов З.Е. Казахи Омской области: история заселения //Қазақ музейлері. - 2005. - № 1(5), Қаңтар-наурыз.– 41-45 б.
- 4 Кабульдинов З.Е. Казахи России (вторая половина XVIII-начало XX вв.) – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 400 с.
- 5 Катанаев Г.Е. К вопросу о так называемых «земельных захватах» Сибирского казачьего войска. – Омск, 1898. - 19 с.
- 6 Кәпқызы Е. «Отан» саяси партиясының Омбыдағы жүздесулері //Егемен Қазақстан. – 2006. - 18 қазан.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В пяти томах. – А-А., 1961. Т.1.
- 8 Кәрібаев Ш. Сәдуақасовтың ұлдары // Егемен Қазақстан. - 2010. - 29 Мамыр. – 5-7 б.
- 9 Кабульдинов З.Е. Казахи Омской области: история заселения //Қазақ музейлері. - 2005. – № 1 (5), Қаңтар-наурыз. – 41-45 б.
- 10 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – 280 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор показывает, что казахи и их предки начали заселять южную часть Западной Сибири с ранних времен, то есть с XIII в. С начала середины XVIII века, после распада государства джунгар, рассматривается «второе» переселение казахов в этот регион. В статье исследуется история строительства города Омска и история заселения его казахами.

RESUME

In this article the author shows that Kazakhs and their ancestors began to settle the southern part of Western Siberia from the earliest times, the 13th century. Since the beginning of the mid-18th century, after the dissolution of the Dzungars' state there was the "second" migration of Kazakhs to this region. The article deals with the history of the construction of the city of Omsk and the history of its settlement by the Kazakhs.

Аннотация

Мақала патша өкіметінің XVIII-XIX ғғ. Қазақстанда казак әскерлерін жасақтау арқылы жүргізген отаршылдық саясатының барысын зерттеуге арналған. Автор әскери-әкімшілік отарлаудың нәтижесінде өлкеде құрылған казак әскерлері қазақ халқын Ресей империясы құрамына түпкілікті қаратып, оны бағынышта ұстаушы негізгі күшке айналғандығын талдап көрсетеді.

Түйін сөздер: Отаршылдық саясат, бекіністер, шекаралық шеп, казак әскерлері, әскери экспансия, Орынбор, Сібір казак әскерлері, Кіші жүз, Орта жүз.

Ж.Р. Абишева

С. Сейфуллин атындағы
ҚазАТУ, т.ғ.к., аға оқытушы

Патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатын жүргізудегі казактардың рөлі

Ұлттық егемендік пен тәуелсіздікке қол жеткізуіміз халқымыздың ұлттық тарихи санасын қайта қалпына келтіріп, әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуы үшін шексіз мүмкіндіктер туғызды. Рухани салада ұлттық құндылықтарды қайта жаңғырту тарихтағы ұлттық проблеманы қайта қарауға негіз қалады.

Кеңес тарихнамасында Қазақстан мен Орта Азия халықтарының Ресей империясының құрамына кіруінің прогрессивті жағы асыра дәріптеліп, отаршылдық сипаты айтылмады. Қазақ жерін жаулап алу мен казактарды ата қонысынан айыру, әскери бекіністер мен тірек нүктелерін салу, орыс-казак әскерлерін орналастыру патша өкіметінің Қазақстандағы әскери-отаршылдық қызметінің басталғандығының айқын бір көрінісі болды. XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталып XIX ғасырдың 70-80 жылдарына дейін созылған Қазақстанның бүкіл дерлік аумағын батысынан шығысына қарай бекіністер, форттар, форпостары бар үздіксіз әскери шептер тізбегі қоршап жатты. Ресей империясындағы 11 казак армиясының 4-і (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу) Қазақстан территориясында құрылып, олар патша өкіметінің даладағы әскери тірегіне айналды [1].

Егер де тарихқа көз жүгіртер болсақ, алысты көздейтін стратегиялық мақсаттағы қазақ даласын әскери-шаруашылық отарлау XVII ғасырда қорғаныс бекеттерін құрудан басталды. Оның алғашқысы 1670 жылы құрылған Ом өзенінің Ертіске құяр сағасындағы Чернолуцкая Слободкасы болды [2]. Бұл қорғаныс бекетінің құрылуы қазақ даласын отарлаудың бастамасы еді.

1713 жылы Сібірдің бірінші губернаторы М.П.Гагарин І Петрге Ертіс бойында бекіністі шептердің тұтас тізбегін салу жоспарын ұсынды. Бекіністер салу мүмкіндігі көрсетілген хабарламаны алған соң, швед флотымен теңіздегі шайқасқа әзірленіп жатқан корабльдермен Кронштадта жүрген І Петр 1714 жылғы 22 мамырда «Алтынды құм бар жерлерді иеленіп алу үшін подполковник И.Д.Бухгольцтің басқаруындағы экспедицияны жабдықтау туралы» Жарлыққа қол қойды [3]. 1715 жылдың шілдесінде құрамында 2797 адамнан тұратын драгундер, солдаттар, офицерлер мен жұмысшылар бар И.Д.Бухгольц отряды жорыққа шықты. 1 қазанда И.Д.Бухгольцтің экспедициясы Ямышев көліне жетіп, сол жерде Ямышевск деп аталатын бекініс салды. Бухгольц экспедициясы аймақта қорғаныс құрылыстарын жүргізгендігі және де 1716 жылдың желтоқсанында Ом өзенінің сағасында Омбы бекінісінің негізін қалағандығы жөніндегі мәліметтерді сібір казачествосының тарихын зерттеуші Г.Е.Катанаевтың еңбектерінен де кездестіруге болады [4].

Өлкені отарлау, оның қыруар байлықтарын игеру міндеттері, керуен саудасын жүргізу және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ жаңа аудандарды Ресейге бекітіп алу бекіністер мен тірек нүктелерін үсті-үстіне салып, көшпелі ортамен үнемі қатынас жасауды мейлінше керек етті. Бұл әскери-инженерлік құрылыстардың басты мақсаты оңтүстік-шығыс шекараны, демек, Ресей державасының сыртқы ықпал ету аймағын да кеңейту болып табылады. Бухгольц экспедициясынан кейін де дала өңіріне бірнеше әскери экспедициялар ұйымдастырылып, Железинск, Семей, Өскемен бекіністері салынды. Мәліметтерге сүйенсек, алғашқы кезде өлкені отарлау баяу жүргізілді. Мысалы, 1725 жылы Ертіс бойындағы жеті бекіністе барлығы 489 казак болды [2]. Әрине, 930 километрге созылып жатқан шекараны қорғау үшін бұл казактар аздық етті, сондықтан да 1745 жылға қарай оңтүстік орыс шекараларын қорғау үшін бірқатар жаңа бекіністердің құрылысы жүргізіліп, осы жерге бес жаяу және атты әскер жіберілді [5]. Бұл жағдай өлкені әскери тұрғындармен отарлаудың және біртіндеп орыс шекарасының далаға ішкерлей жылжуының алғашқы қадамы болды.

1734 жылы Сенаттың обер-хатшысы И.К.Кирилловтің Қазақстан мен Орта Азиядағы Ресей иеліктерін нығайту және осы елдермен сауданы дамыту үшін қалалар мен қорғаныс шептерін салу жөніндегі ұсынысын Сенат пен сыртқы істер коллегиясы қабылдады. 1734 жылдың 1 мамырында Сенат жарлығымен И.К.Кириллов басшылық еткен Орынбор экспедициясы құрылды. Кириллов Ор өзенінде шығысқа қарай ішкерлей ерудің тірегіне айналған Орынбор бекінісінің негізін салды. Осы кезден бастап Жайық өзені бойында бірнеше бекініс салынды және оларға Дон, Самара, Еділ және де басқа аймақтардан келген казактар орналастырылды. 1743 жылы патша Жарлығымен Орынбор казак әскерлері ресми түрде бекітіліп, оларға үлкен әскери жалау тапсырылды. Келер жылы Орынбор генерал-губернаторының иелігіне Жайық казактары да бағындырылды. Сол арқылы оған кең-байтақ территорияға билік жүргізудің шексіз иелігі тиді. Ал бұл жерлерде негізінен Кіші және Орта жүз казактары тұратын [6]. 1743 жылы және 1758 жылы патша Жарлығымен Орынбор казактарына көптеген жерлер бөлініп берілді, осыдан кейін олар Жайықтың бүкіл оң жағалауын иемденіп алды. Бірте-бірте Жайық бойы алып әскери аймаққа айналып шыға келді. XIX ғасырдың басында Орынбор казак әскерлері царизмнің даламен шекарасындағы жақсы ұйымдастырылған әскери күшіне айналды. 1803 жылы Орынбор казак әскерлерінің қатары 20 мың адамға дейін көбейді. Орынбор әскери-шекаралық шепте 40 бекініс, фортпост, казак станицалары болды. Саны жағынан Орынбор казактары дондықтар мен кубандықтардан кейінгі үшінші орынға көтерілді. Олар мықты қаруланған болатын және де әр казакта далаға жорыққа шығар кезде қосымша ерткен бір ат, карабин мен екі пистолет, басқа да суық қарулары болды. Қазақтармен шайқаста олар өздерін сенімді ұстады [7].

Міне, осындай қоныстанушылардың салдарынан, Жайық өзені басынан аяғына дейін Ресей мен қазақ даласындағы шекараға айналды. Ал Жайық пен Орынбор казактары

орыстардың Қазақстан мен Орта Азияға жасаған басқыншылық қозғалысының негізгі авангарды болды.

Алғашқы кездерде орынборлық казактар аймақта орыс ықпалын күшейту, шекара мен сауда жолдарын күзету, патша әкімшілігі мен қазақ хандары, сұлтандарымен келіссөздер жүргізу қызметін атқарды. Қазақтар мен патша әкімшілігі арасындағы қарым-қатынас бейбіт жағдайда болды, өзара тиімді шаруашылық және сауда байланыстары жалғасып жатты. Шептегі бекіністер қазақтарды жоңғар басқыншыларынан қорғады. Алайда бірте-бірте орыс казактары тарапынан қазақтарға қарсы ұлттық-отаршылдық езгі басталды. Қазақтар ата-баба жерінен ығыстырыла бастады. Жайық жағалауынан қуылды, өзеннің оң жағына өтуге тыйым салынды, бұл жағдай қазақтардың ашу-ызасын туғызып, бірлескен қазақ топтары казак станицалары мен елді-мекендеріне шабуыл жасап, адамдарын тұтқынға алып, малдарын тартып алып кетіп отырды. Дәл осы кезеңде Жайықты бойлай орналасқан Ресей шекаралық отрядтары бейбіт қазақ ауылдарына жиі шабуылдауды бастады. Өздеріне тыйым жоқ екенін көрген Ресей шекаралық күзет бөлімдері үшін далаға шығып, қазақ ауылдарына шабуыл жасау біртіндеп баю көзіне айналды. Олардың бастамашыл тобы көбінесе Орал казак әскерінің старшиналары болды. М.П.Вяткиннің сөзімен айтсақ, Ресей шекаралық күзетінің барымтасы «отаршылдық тонау нысандарының біріне айналды» [8]. Көптеген малдары мен адамдарынан айырылған казактардың қазақ ауылдарына ерекше қатігез шабуылдары 1761 мен 1763 жж. болды [7, 70-б.]. Сондықтан да болар XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың бірінші жартысы, яғни жүз жыл бойына қазақ халқы отаршылдарға қарсы әділ ұлт-азаттық күресті жүргізді. Қарсыласу қаншалықты күшті болса, қазақ халқын ауыздықтауға соншалықты қатаң шаралар қолданылды. Сонымен бірге аймақты одан әрі отарлау жөнінде ұйымдасқан сипаттағы көптеген іс-шаралар жүргізілді.

XVIII ғасырдың 50-жылдарында Солтүстік Қазақстанда Ресейдің әскери экспансиясына және жаңа жерлерді басып алуына қолайлы жағдай қалыптасты. 1752 жылдың жазында генерал С.В.Киндерманның басшылығымен 11 бекіністен тұратын Новоишим бекіністі шебін салу басталды, оның ең бастысы Есілдегі Петропавл болды. Бекіністі шепті салудың басты мақсаты Үй және Ертіс шебін жалғастыру болатын, соның салдарынан қазақтардан ені 50 шақырымнан 200 шақырымға дейін жететін жер көлемі тартып алынды [9]. Петропавл бекінісі ең мықты бекініс саналды. Онда қару-жарақтың негізгі қоймасы бар еді. Бекіністе жаяу әскер батальонының гарнизоны тұрды. Бекіністен созылған шептерге Дон, Жайық казактарынан құралған 1 мың адам жіберілді. Солтүстік Қазақстан жеріне Сібір казачествосын орнықтыру осылайша басталды. XVIII ғ. 60-70 жж. тағы да бірнеше бекіністер салынып, Горькая, Ертіс, Бұқтырма шекаралық шептері пайда болды. Орыс жағынан қабылданған құжаттарда шептер «көшпелі халықтан қорғану үшін салынды» деп көрсетіледі. Ал тарихи шындыққа жүгінетін болсақ, шептер көшпелілерден қорғану үшін емес, қазақ жерін басып алу үшін құрылғанын байқауға болады.

Бекіністер шебі қазақтардың ғасырлар бойы көшіп-қонып жүрген жайылымдарына шек қойды. Жерден қысым көрген рулар бір-бірімен араздасып, өзара қырқысты. Жердің иесі қазақтарды қыспаққа алу жоспарлы түрде жүзеге аса бастады. Бір жағынан, қазақтардан құнарлы, шұрайлы жерлерді тартып алды. Екінші жағынан, жаңа бекіністерді және оның маңайындағы қоныс тебе бастаған орыс шаруаларын, бекініс гарнизондарын азық-түлікпен, әсіресе астықпен қамтамасыз ету мақсатымен, Сібірден, Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қоныстандыру басталды.

1763 жылы Сібір шекаралық шебінің бастығы болып генерал-поручик И.И.Шпрингер тағайындалды. Ол көп ұзамай Сенат пен Әскери Коллегияға 10 атты полктен бес мыңдық біртұтас казак әскерін құрудың қажеттілігі туралы баяндамасын ұсынды. Себебі қазақтар Ертістің сол жағалауына орнығуға бар күшін салса, ал генерал Шпрингер 1765 ж. 31 желтоқсанда бекіністердің комендантарына «қазақтарды Ертістің сол жағалауына 10 шақырымға және Горькой шебінің Өскеменнен бастап

Звериноголовской бекіністерінің бойына дейін жақындатпауға» қатысты арнайы нұсқау берді [7, 96-б]. Осылайша қазақтар бірнеше мың десятина құнарлы жерінен айырылды. 10 шақырымдық шекара аймағы одан да көп шақырымдарға ұласып, қазақтардың мал шаруашылығының жағдайын күрт төмендетті. Шекаралық өкімет орындарының экспансияшыл саясаты қазақтардың наразылығын туғызды, әсіресе Е.И.Пугачев бастаған шаруалар соғысы жылдарында қазақтардың Ресей әкімшілігімен қатынастары шиеленісе түсті. Көптеген қазақтар орыс бекіністеріне шабуыл жасауға қатысты. Сібір шебінің әскери өкімет орындары тұтқынға түскен қазақтарды аяусыз жазалады. Мысалы, Петропавл бекінісінде К.Жақаев дарға асылды, қалған тұтқындарға дүре соғылды және танауларын жырып, таңба салынғаннан кейін Сібірге айдалды. Шептік бекіністер бойындағы толқулар ұзақ уақытқа созылды, көшпелілердің топтары бекіністерге, редуттарға және казак разьездеріне шабуыл жасады [3, 259-б]. Дегенмен Ресейдің әскери экспансиясына қарсы тұруға олардың нақты күштері болмады, сөйтіп жайылымдарынан айырылғанына амалсыз көніп, отаршыл өкімет орындарына ол жерлерде шекаралық орыс әкімшілігі талап ететін белгілі бір жағдайларда көшіп жүруге ара-тұра өтініш жасайтын болды.

1773 жылы II Екатерина патшайымның жарлығымен казактарға жан басына шаққанда 6 десятинадан жер берілді. Бұл шаруаларға берілген жермен салыстырғанда 2,5 есе аз болды. Жердің аз бөліну себебін С.В.Шевченко былайша түсіндіреді: «өкімет казактардың жермен айналысуына қызығушылық танытуынан қорықты, бұл оларды басты міндеті – шекаралық шептерді қорғаудан алаңдатады деп қауіптенді». Осыған байланысты Сенаттың Жарлығында (аудармай, орысша нұсқасын беруді жөн көріп отырмын – Ж.А.) «наделить землею казаков, без такового, однако излишества, которое не могло их по всегдашнему в земледелии упражнению удалять от настоящих по казацкому званию должности» [10], - деп қадап айтылды. Байқап отырғанымыздай, казактардың негізгі қызметі далада тәртіп орнату, қарсылықтарды басу, шекаралық аймақтарды көшпелілерден қорғау екендігін ашық айтпаса да, астарлап жеткізеді.

1808 жылы 19 тамыздағы император I Александрдың Жарлығымен Сібір шептік казак әскері құрылды. Сол жылы 19 қазанда Сібір казак әскерінің бес жүздік құрамы бар 10 атты полктен, төрт резервті эскадроннан және әрқайсысында 12 зеңбірек болатын екі атты зеңбірек ротасынан тұратын штаты бекітілді. Осы штат бойынша Сібір казак әскери шебіне барлығы 5950 казак қызмет атқарды [7, 98-б]. Әскердің штабы Омбыда орналасты, оны атаман басқарды. Әскери атаман өлкенің генерал-губернаторына бағынды.

XIX ғасырдың орта шеніне қарай өлкеде жақсы қаруландырылып, әскери өнерге машықтандырылған үш казак әскері болды. Олар көшпелілерге қарсы әскери күш, патша өкіметінің әскери тірегі және де даладағы ұлт-азаттық қозғалысты басу үшін тұрақты әскердің орнына пайдаланылды. Казак әскерлері сонымен қатар казак халқының сана-сезімін тұншықтыруға, ерік-жігерін жасытуға, орыстандыру саясатын кең құлашпен жүргізуге де ат салысты.

Патша үкіметі көшпелілерді екінші сортты адам ретінде қабылдап, олардың арнамысын таптайтындай әрекеттерге барып, жарлықтар қабылдады. Сөзіміздің дәлелі ретінде 1808 жылы 23 мамырда I Александрдың «қырғыз балаларын сатуға, сатып алуға» рұқсат берген Жарлығын айтсақ та жеткілікті. Өткен ғасырдың бас кезіндегі «Записки Русского Географического Общества» бір басылымында атап көрсеткендей, бұл Жарлық әлі де болса либеральдық заң болды «себебі оны жарияламастан бұрын казактар және басқа да қызметтегі адамдар қырғыздардан олардың әйелдері мен балаларын күштеп алып кететін» [11]. Иә, ащы да болса бұл шындық еді. 1810-1815 жж. Батыс Сібірдің Тобыл, Томск сияқты сауда орталықтарында тірі тауармен сауда кең құлашпен жүргізілді. Сонымен қатар бұл кезде патша үкіметінің дінге ендіру, орыстандыру саясатының әрекет өрісі көлемі жағынан кеңейіп, бүкіл Сібір, Кавказ, Еділ бойы халықтарын тұтас қамтыды. Ендігі кезек қазақтарға, артынша Орта Азиялық халықтарға тиесілі болды. 1808 жылғы

«қырғыз балаларын сатуға, сатып алуға» рұқсат берген Жарлықтан кейін казактар «топ жиып» барып, казак ауылдарына шабуыл жасап, жасөспірім балалар мен қыздарды күштеп алып кетіп отырды. Балаларды шоқындырып, православие шіркеуіне Иса пайғамбардың уағыздары рухында тәрбиеленуге тапсырса, бала тууға қабілетті қыздарды көп жағдайда казактар өздеріне әйелдікке алып отырған. Қаншама казактың қыздары тағдырдың тәлкегімен өз ықтиярыңыз елден жыраққа кетіп, «жаман казактың» құрбаны болды. Сөзіміздің дәлелі ретінде әйгілі орыстың адвокаты Ф.Н.Плеваконың анасының тағдырын айтсақ та жеткілікті. Ресейде атақты адвокат туралы бірнеше кітап жарық көріпті. Онда Плеваконың анасының ұлты казак қызы болғаны анық жазылады. Сондай-ақ Егемен Қазақстан басылымының 2010 жылы 24 ақпандағы санында ғалым М.Мағзумовтың адвокат Плевакоға қатысты мақаласы жарық көрді. Мақалада Плеваконың анасы Екатерина Степановна (азан шақырып қойған аты Өлмесек) Торғай облысы, Қостанай уезі Шұбар болысының №7 ауылында ауқатты отбасында дүниеге келгендігі баяндала келе әкесінің ауылына дұшпандары шабуыл жасаған кезде отағасы дереу киіз үйді жығып, асығыс көшкенде әлі балиғатқа толмаған жалғыз қызы Өлмесек (балалары тұрмағаннан кейін осылай атаған көрінеді) қапылыста жұртта жалғыз қалып қояды. Әке-шешесі де қаракшы жауыздардың қолынан қаза табады. Иен далада жападан жалғыз қаңғып жүріп бір өзен иініндегі елді мекенге жеткенде танымайтын орыс әйелі кездесіп, қыз баланы бауырына басады. Жат жұрттың ортасында тәрбие алған Өлмесек орыс тілін тез үйреніп алады. Бой жеткен шағында кеденшімен бас қосып, үш баланы дүниеге әкеледі.

XIX ғасырдың 30-жылдары патшалық Ресей Қазақстан территориясының едәуір бөліктерін басып алды. Хандық билік жойылғаннан кейін Қазақстанның Ресейге бағынышты аймақтарында Ресейдің саяси-әкімшілік жүйесін енгізуге нақты мүмкіндік туды. 1838 жылы 6 сәуірде Сенат өлкеде отаршылдық саясатты нығайтуға, қазақтардың ішкі өзін-өзі басқаруға шек қойған, далада ресейлік басқару жүйесін енгізуге және де бағынбайтындарға жазалау шараларын қолдануға бағытталған «Сібір қазақтарын жеке басқару туралы Ережені» бекітті [7, 101-б]. Ережеде 1822 жылғы мемлекеттік құрылысты «сібір қазақтары арасына біртіндеп енгізу» үшін құрылған Омбы облысының өз міндетін орындап шыққандығы айтылды. Енді «Сібір қазақтарын шекаралық басқару деген атаумен жеке басқару құрылатыны» жарияланды [12]. Оның орталығы Тобыл губерниясының құрамына кірген Омбы қаласында болды. Омбы облысының өзі таратылды. Шекаралық басқарманың басына полковник М.В.Ладыженский тағайындалды. Ол «сібір қазақтарының шекаралық бастығы» деп аталды. Бұл кезде өлкеде казак халқының ұлт-азаттық күресі өрістей түсіп, белең алған көтерілістерді басу үшін әскер күшін қолдану күшейтілді. Жергілікті әкімшілік орындарға казак халқынан өкілдер сайланды, бірақ та олар іс жүзінде шекаралық бастықтың бақылауында болды. Шекаралық бастық «тәуелсіз қазақтарды жалпы тәртіпке бағынуға көндіру» немесе оларды өзіне бағынышты аумақ шегінен аластау міндеті жүктелді [12, 179-б].

Жергілікті әкімшілік пен казак атамандарының казак халқына көрсеткен қиянаты мен қысымы шексіз болды. Халықтың қиын жағдайын көрген казак атамандары әскери жерлерді көшпелілерге жалға берді. Жыл сайынғы 3 руб. көлеміндегі мемлекеттік түтін салығынан бөлек казактар казактарға әскери территория арқылы малдарын айдап өткені үшін де төледі. Казактардың қарамағына өткен жерлерде малдарын қыстап шығару үшін казактар әр бас жылқыға 30 тиын, ірі қараға 12 тиын, ұсақ малға 3 тиын төледі. Кіші және Орта жүз қазақтарының саяси дербестігін жоюмен бір мезгілде құнарлы жерлерді тартып алып, оған орыс казактарын орналастыру жоспарлы түрде жүргізілді. Мәселен, Орта жүзде «Ертіс өзенін бойлай, Алтай өлкесін қамти» жайылымға, балық аулайтын жерлерге, суға бай, ені он шақырымдық ұзына-ұзақ алқап казактардың қоныстануына берілді. Әскери топограф Какулиннің есебі бойынша тек 1829 жылы ғана орыс казактарына Ертіс бойынан, Өскеменнен Омбыға дейінгі 15000 шаршы шақырым жер алынып берілді.

Өз жерінен айырылған қазақтардың жағдайы туралы көзімен көрген бір адам былай деп жазған: «Қазақтар мен қырғыздар қоян-қолтық тұрады. Ертістен 10 шақырым бүкіл жағалау қазақтарға берілді; одан әрі далаға тереңдеп енген сайын олардың иелігіне көше береді, сөйтіп қырғыздар жиі- жиі Танталдың күйін кешті: су қақ жанында, бірақ ішуіне болмайды, сондай-ақ балық та аулай алмайды» [13]. Бұл саясат қазақ халқын шексіз қанауға, тонауға, қайыршылыққа ұрындырды, жағдайы жоқ қазақтардың өз балаларын қазақтарға сатуға, ал кейбір жағдайларда христиан дінін қабылдап, шоқынуға итермеледі. Халықтың ғасырлық көшіп-қонып жүрген маршруттары тұйықталды, шектелді. Енді қазақ тайпа емес, ауыл шеңберінде ғана көше алатын жағдайға душар болды. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық өзінің өрісінен айырылды. Халықтың ауыр жағдайы, бұрынғы тәуелсіздігінен, жерінен айырылуы, дәстүрлі шаруашылықтағы дағдарыс пен дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуы XIX ғасырдың 20-40 жылдары қазақ халқының заңды ұлт-азаттық көтерілістеріне алып келді. Бұл алдымен Орта жүзде басталып, кейіннен үш жүздің халқын түгел қамтыды. Үш жүздің территориясын шарпыған, атасы Абылайдың тұсындағы хандық билікті қалпына келтіремін деп күрескен, әкесі Қасымның жолын қуған хан Кене бастаған ұлт-азаттық қозғалысты атап өтсек те жеткілікті. Міне, осы қозғалыспен күресте тұрақты әскерлердің орнына пайдаланылған казак әскерлерінің рөлі ерекше болды. Ал хан Кенесары бастаған қозғалыстың барысы мен қорытындысы қалай болды, ол басқа бір мақаламыздың тақырыбының арқауы болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Большая советская энциклопедия. Т. II. - Москва, 1973. - 175-177-бб.
- 2 Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записи Западно-Сибирского отдела ИРГО. – Омск, 1895. - Кн. XVIII. 3-б.
- 3 Қазақстан тарихы. Т. III. - А, 2002. - 151-б.
- 4 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг. - Омск, 1908. - 19-20-бб.
- 5 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. - Санкт-Петербург, 1903. Книга XVIII. - Киргизский край. - 152-б.
- 6 Селиванская Л.А. Экономическое положение и социальная дифференциация Оренбургского казачества в конце XIX – начале XX веков. - М., 1962. - 265-267-бб.
- 7 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. - Алматы, 1994. - 71-б.
- 8 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. - М., 1941. - 170-б.
- 9 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. - М., 1980. - 72-б.
- 10 Шевченко С.В. Развитие земледелия среди казаков Западной Сибири в первой четверти XIX в. // Казаки Урала и Сибири в XVII-XIX вв.: Сборник научных трудов. – Екатеринбург: изд. УрО РАН, Институт истории и археологии. 1993. - 97-98 бб.
- 11 Царская колонизация в Казахстане (по материалам периодической печати XIX века). Составил Ф.М.Оразов. – Алматы, 1995. - 6-б.
- 12 Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. - А., 1960. - 178-б.
- 13 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994. - 133-б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль и место казачества в истории колониальной политики Российской империи в крае.

RESUME

In the article the role and place of cossacks in the history of colonial policy of the Russian Empire in the region is considered.

Н.С. Лапин

Институт истории государства
КН МОН РК, к.и.н.

Численность казахов в позднее средневековье и раннее новое время в современной казахстанской историографии

Аннотация

В статье раскрывается вопрос о численности казахского населения в позднее средневековье и раннее новое время (XVII-XVIII). Автором проведен анализ демографических данных в работах современных казахстанских историков, определена динамика численности, ее особенности и выделены историографические группы по данному вопросу.

Ключевые слова: историческая демография, численность казахов, позднее средневековье, новое время, динамика численности, население.

На сегодняшний день историками создан ряд работ, частью уже ставших классическими, которые посвящены вопросам исторической демографии Казахстана. Среди специалистов известны работы Н.Е. Бекмахановой, Н.В.Алексеевко, А.Н. Алексеевко, М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной, М.Б. Татимова, А.Б. Галиева и др. Однако большинство существующих работ тематически ограничиваются исследованием вопроса периода двадцатого и второй половины девятнадцатого века, весьма редко углубляясь в более ранний период. Это связано с тем, что массив статистических источников по численности населения и тем более по другим демографическим характеристикам населения казахских степей начинает накапливаться только со второй половины или даже с конца девятнадцатого столетия.

Несмотря на то, что практически нет отдельных исследований, специально посвященных динамике численности казахов за весь обозначенный период, в исторических трудах, исследующих те или иные аспекты истории казахов, встречаются демографические данные. Так, в опубликованном втором томе академического издания «Истории Казахстана» в 1997 г. один из параграфов, написанный М.С.Муқановым, содержит сведения об общей численности казахов в конце XVIII в. В самом конце параграфа, посвященного истории происхождения казахских жузов и формирования этнической территории казахов, М.С. Муқанов ставит вопрос: «Какова же численность казахов в конце XVIII века со времени великого бедствия?» [1, с. 306].

Источник, на который ссылается М.С. Муканов, это «Записка» Оренбургского военного губернатора князя Г.С. Волконского о казахах или, как озаглавлен сам документ, «О киргис-кайсаках, разделяемых обыкновенно на Большую, Среднюю и Меньшую Орды» [2]. Согласно М.С. Муканову, в Младшем жузе насчитывалось 165 700 семей или юрт, в Среднем – 159 000, в Старшем жузе – 133 000, а всего – 458 100 юрт (на самом деле в сумме получается 457 000 юрт) [1, с. 305-306]. Автор, принимая «коэффициент 3 человека на юрту» получает численность казахов в конце XVIII в. – 1 374 300 человек [1, с. 305-306]. При этом М.С. Муканов совершенно обоснованно отмечает, что «сведения Г.Волконского нельзя причислить к разряду исчерпывающих», и это во многом связано с тем, что «нет сведений по таким крупным племенам, как албан, шапрашты и другим (Старшего жуза), неполны сведения по Среднеу жузу и т.д.» [1, с. 306]. В связи с этим М.С. Муканов приходит к следующему выводу: «Количество юрт и проживающих в них казахов было больше и можно с уверенностью предположить, что ко времени сообщения Г. Волконского казахов было не менее 2 млн. человек» [1, с. 306].

В целом, можно было бы согласиться с данными выводами, однако они основаны на не совсем верных расчетах, что снижает ценность этих данных. Приводя общую численность казахских юрт – 458 100, автор в примечании пишет «у Г. Волконского неточность в подсчете» так как он указывает только «393 100 юрт» (на самом деле у Г.С.Волконского указано – 395 100 семей) [2, л. 14], то есть получается существенная разница между этими цифрами ($458\ 100 - 395\ 100 = 63\ 000$), которая искажает конечный итог, по коэффициенту применяемому М.С. Мукановым, почти на 130 тыс. человек ($63\ 000 \times 3$).

Однако это у самого М.С. Муканова неточность. Говоря о числе семей казахов Старшего жуза он, ссылаясь на известный документ, прямо пишет, что «согласно сведениям Г. Волконского, в Большой орде (Старшем жузе) было 133 тыс. семейств» [1, с. 305], однако сам князь указывает только «до 70 000 семей» [2, л. 3об]. И если произвести расчет по всем указанным для Старшего жуза позициям, то окончательная цифра будет полностью соответствовать расчетам именно Оренбургского военного губернатора: «дулатовского роду ... до 40 000 семейств... сергамского роду... до 20 000 семей... сара усюн джалигирского роду... до 7 000 семей... канлы чанклынского роду до 3 000» ($40\ 000 + 20\ 000 + 7\ 000 + 3\ 000 = 70\ 000$) [2, л. 3-3об].

Вероятно, работая с источниками, М.С. Муканов допустил неточность, он указывает что «племена сары-уйсын и жалаир в количестве 70 тыс. юрт кочуют смешанно с племенем сргели» [1, с. 304]. Именно эта цифра в 70 тыс. была включена М.С. Мукановым в общую численность семей казахов Старшего жуза (133 000 семей), а затем всех трех жузов (458 100 семей) и, конечно, повлияла на итоговую численность всего населения (1 374 300 человек). Тогда как в источнике не 70 000, а только 7 000 семей, очевидно, по ошибке был приписан один ноль, который и привел к появлению этой разницы в 63 000 семей ($70\ 000 - 63\ 000 = 7\ 000$) или в 129 тыс. человек. К сожалению, результаты, полученные в ходе неверной интерпретации источника, получили дальнейшее распространение в исторической литературе (см. далее).

В 2001 г. вышла книга А.К. Кушкумбаева «Военное дело казахов в XVII-XVIII веках». В этой работе на основе источников из различных сборников документов и опубликованной исторической литературы приводятся многочисленные данные о воинской численности казахов за указанный период. А.К. Кушкумбаев отмечает, что в материалах XVIII в. часто фигурируют числа 50 и 70 тыс., при этом сам полагает, что «объединенное казахское войско (включая все жузы) составляло приблизительно 60-80 тыс. боеспособных человек» [3, с. 92-93].

Относительно общей численности казахов за тот период автор «Военного дела» со ссылкой на известную работу А.И. Левшина указывает, что «в Казахстане в этот период численность населения доходила в среднем до 2-2,5 млн. чел.» [3, с. 119]. Необходимо

отметить, что в самой работе А.И. Левшина указаны несколько более значительные цифры – «от 2 500 000 до 3 000 000 душ обоюбого пола» [4, с.4]. В специальной публикации Р.Д. Темиргалиева, посвященной вопросам численности казахов в позднее средневековье, (см. ниже) цифры, приведенные А.К. Кушкumbaевым, характеризуются как «вызывающие недоумение». При этом верно подмечается, что оценка общей численности казахов А.И.Левшиным относится не к XVII или XVIII вв., а к 20-м гг. XIX в. [5]. Таким образом, эти данные без учета вероятных демографических изменений экстраполируются на предыдущие два столетия.

Одна из немногих современных работ, которая специально рассматривает вопросы исторической демографии Казахстана, в том числе раннего нового времени - это работа М.Н. Сдыкова «История населения Западного Казахстана», изданная в 2004 г. В соответствии с темой своей работы автор реконструирует изменение численности населения Западного Казахстана, а точнее казахов Младшего жуза в XVIII в. Исходя из данных опубликованного документа 1730 г., где, со слов казахских послов в Санкт-Петербурге, приводится количество подданных Абулхаира в 40 000 человек и, используя принятое у историков соотношение, М.Н. Сдыков заключает, что численность казахов Младшего жуза на тот период могла составлять 200-240 тыс. человек [6, с. 139]. Эта цифра принимается в качестве «начального размера численности» казахов Младшего жуза, при этом автор уточняет, что «других данных, подтверждающих данный результат, мы не имеем» [6, с. 139]. Исходя из этого, сам автор далее делает предположение, что все-таки «начальный размер» численности (речь идет о начале XVIII в.) казахов Младшего жуза было значительно больше. Так, отталкиваясь от данных князя Г.С. Волконского, работ Л.Л. Мейере, А.И. Добросмылова, отчета Оренбургской Пограничной комиссии за 1838г. приходит к выводу, что к концу XVIII в. численность казахов региона могла достигать одного миллиона человек [6, с. 140], таким образом, устанавливая динамику численности за столетие или точнее за семидесятилетие от «200-240 тыс. до 1 млн. человек, или рост в 4 раза» [6, с. 140]. М.Н. Сдыков, полагая данные в 1 млн. как более достоверные, делает заключение, что начальная цифра не может быть в 200-240 тыс., так как «такой высокий прирост не характерен для того периода» и поэтому полагает, что «начальная численность» должна быть в «400-500 тыс. человек» [6, с. 140]. В итоге, М.Н.Сдыков конструирует следующую динамику численности казахов Младшего жуза за сто лет: «в 30-40 гг. – 400-500 тыс., в конце XVIII в. – 800-900 тыс., в 30-40 гг. XIX в. – 1 млн. человек» [6, с. 140].

На наш взгляд, это является несколько произвольным, увеличение цифры, полученной из источника в два раза на основании того, что «высокий прирост не характерен для того периода». Дело в том, что уровень прироста или вообще демографическое движение для того периода нам неизвестно, поэтому сложно говорить о том, какой прирост в целом характерен для того периода.

Хотя круг источников по вопросам исторической демографии казахов XVIII в. весьма ограничен, однако источники все-таки есть. Поэтому сложно согласиться с утверждением автора о том, что нет «других данных, подтверждающих данный результат». По первой трети XVIII века, кроме данных Сеиткула и Кутлымбета «с товарищами» [см.: 7, с. 35], на которые ссылается М.Н. Сдыков, есть и другие сопоставимые данные из хронологически близких источников, которые в целом подтверждают «начальный размер численности» казахов Младшего жуза около 200 тыс. человек. В качестве примера можно привести документы, оставленные нам современниками тех событий – И.К. Кирилловым, А.И. Тевкелевым и др., данные которых, конечно, нуждаются в историческом анализе, но на наш взгляд могут дать некоторое представление о демографической ситуации в тот период [см.: 8, с. 91, 126; 9, с. 92; 10, с. 95; 11, с. 59; 12, с. 107; 13, с. 16; 14; 15, с. 91].

В целом работа, на наш взгляд, имеет важное значение для историографии вопроса, так как обобщается вопрос всей истории народонаселения Западного Казахстана в ретроспективе (XVIII - начало XXI вв.) и, по сути, предпринимается одна из первых попыток обосновать динамику численности казахского населения в раннее новое время в одном из регионов Казахстана.

Вопрос численности казахского населения в XVIII веке затронут в исследованиях специалиста по истории Казахстана нового времени К.К. Абуева, в частности, в его работах, посвященных личности хана Аблая и его исторической эпохи [16, с. 30; 17, с. 30]. Отталкиваясь от приведенных данных и сделанных расчетов А.И. Левшина, Г.С. Волконского, М.С. Муканова, М.Б. Татимова, исторического сочинения «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дуглата, К.К. Абуев выстраивает динамику численности казахского населения на протяжении XVI - начала XIX вв. По его мнению, численность казахов увеличилась с 1 млн. в начале XVI в. до 2 млн. 222 тыс. в первой четверти XVIII в., при этом полагая, что «два столетия были относительно благополучными, когда происходило укрепление Казахского ханства. Поэтому вполне допустимо, что за два века численность казахов удвоилась» [16, с. 30; 17, с. 30]. Еще через сто лет, к первой четверти XIX в., численность казахов, согласно К.К. Абуеву, достигает до 2,5-3 млн. человек [16, с. 30-31; 17, с. 30].

Отметим, что, по мнению К.К. Абуева, князь Г.С. Волконский приводит данные о численности казахов трех жузов в общем количестве 1 374 300 человек [16, с. 30; 17, с. 30]. В связи с этим отметим, что этот автор, ссылаясь на цифры Г.С. Волконского использует вторичные данные, неверно интерпретированные М.С. Мукановым, о чем писалось выше.

В 2010 г. была опубликована интересная статья Р.Д. Темиргалиева – «о некоторых цифрах казахской истории». По сути, это единственная из опубликованных за последние годы цельная работа, хотя и носящая больше публицистический характер, специально посвящена вопросу численности казахов в позднее средневековье и начале нового времени. Р.Д. Темиргалиев приводит многочисленные данные о численности казахов на протяжении XIV-XVIII вв. При этом если попытаться определить динамику на всем этом протяжении (чего автор не сделал), то она будет выглядеть следующим образом: в середине XIV в. – 200 000 человек, начале XVI в. – «тысяча тысяч» т.е. 1 000 000, в начале 80-х гг. XVI в. – «несколько тысяч семей», в конце XVI в. – 400 000, в 70-е гг. XVII в. «численность казахов и каракалпаков» - 200 000, начало XVIII в. – 320 000, 30-е гг. XVIII в. – «примерно в 300 тысяч человек» [5].

Отметим, что Р.Д. Темиргалиев при обращении к источникам практически не использует данные о количестве казахских семей (кибиток). Редкие приведенные данные оставлены без анализа, результаты которого могли бы скорректировать и усилить выводы. Все это, конечно, отразилось в целом на итоговых результатах, часть которых, на наш взгляд, являются уязвимыми и с которыми нельзя согласиться.

Например, одним из результатов, к которым приходит в своей статье Р.Д. Темиргалиев, является расчет численности казахов к началу 1730-х гг., в результате которого он заключает, что «на момент начала процесса присоединения к Российской империи мы можем оценить численность казахского населения примерно в 300 тысяч человек» [5]. При этом в качестве источника такого утверждения послужили данные известного А.И. Тевкелева. Действительно, в своем журнале русский дипломат приводит данные, полученные им в ходе разговора с Букенбай-батыром от 16 декабря 1731 г., в котором утверждается, что «числом-де их, кайсаков, всего 80000» [8, с. 91].

Однако, что это за цифра – 80 000, о чем непосредственно идет речь? Судя по донесению того же А.И. Тевкелева, которое датируется 20 июня 1732 г., это численность не всех казахов или казахского ополчения, а численность казахов только Младшего и Среднего жузов. При всем при этом данная цифра обозначает не мужское военно-

способное население (ополчение), а количество семей (кибиток) – «а числом кайсаков в Средней и Малой орде имеется восемьдесят тысяч кибиток» [15, с. 91].

В исторической литературе специалистами уже давно используются соотношения, которые позволяют представить общую численность кочевников на основе данных о численности семей. Хотя в литературе используют такие пропорции количества семей и общего количества кочевников как 1:3 [1, с. 306] или 1:4 [19, с. 35], мы применим другое, более обоснованное соотношение, принимаемое большинством современных исследователей – 1:5 и 1:6 [6, с. 139; 16, с. 30-31; 17, с. 30; 18, с. 20-21; 20, с. 153]. В итоге получается, что к началу 1730-х гг. казахов насчитывалось не «примерно в 300 тысяч человек», а 400 000–480 000 человек (80 000x5(6)) и это без учета родов Старшего жуза. То есть итоговая цифра, вероятно, была еще больше и фактически в полтора – два раза превышала результат «в 300 тысяч человек».

Несмотря на допущенные неточности и не всегда подтвержденные частные результаты, Р.Д. Темиргалиев сделал в целом правильный вывод о том, что в течение XVIII и XIX вв. произошло существенное увеличение общей численности казахского населения, и в целом его публикация является важным звеном в цепи исследований вопроса о численности казахов в средневековье и раннее новое время.

Проведенный анализ исторической литературы позволяет выделить несколько историографических групп. К первой группе, которая является основной, относятся работы, в которых специально освещается вопрос о численности казахского населения за указанный период и где в результате проведенных расчетов прямо указывается численность населения в тот или иной хронологический период, причем указания как на общую численность казахов, так и на численность в отдельных регионах.

Вторую группу составляют работы, в которых приводятся данные о воинском потенциале, то есть о численности казахов-воинов в XVII-XVIII вв., что позволяет предположить общую численность населения.

И третья группа исторической литературы, в которой исследуются другие научные вопросы, при этом вопрос о численности специально не ставится, но попутно указывается о численности казахов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Муканов М.С. Казахские жузы. Этническая территория // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Алматы: «Атамұра», 1997. – Т. 2. – С. 301-311.
- 2 Записка Оренбургского военного губернатора Г.С. Волконского о казахах [О киргиз-кайсаках, разделяемых обыкновенно на Большую, Среднюю и Меньшую Орды]. – 1 мая 1805 г. // РГИА Ф.1291. – Оп. 81. – Д.23. – Л. 1-16.
- 3 Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей: Этнографические известия. – СПб: В типографии Карла Крайя, 1832. – Ч. 3. – 304 с.
- 5 Темиргалиев Р.Д. О некоторых цифрах казахской истории. – 20 октября 2010 // Интернет-газета Zona^{kz}: Режим доступа: <http://http://www.zonakz.net/articles/31424?action&id=author&id=3346> (дата обращения: 13.11.2013).
- 6 Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы, 2004. – 408 с.
- 7 Выписка Коллегии ин. дел о приезде в С.-Петербург послов от хана Малого жуза Абулхаира для переговоров о принятии российского подданства. – 30 октября 1730 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 26. – С. 35-37.

- 8 Журнал бытности в Киргиз-кайсацкой орде переводчика Маметья Тевкелева (1731-1733 гг.) // Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 65-142.
- 9 Донесение башкирского старшины Кидраса – Коллегии ин. дел о принятии российского подданства казахами Малого и Среднего жузов и каракалпаками. – [... июля 1732 г.] // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 38. – С. 91-93.
- 10 Выписка Коллегии ин. дел из донесения переводчика М. Тевкелева о постройке крепости на р. Орь и о посылке в Хиву сына хана Абулхаира для установления торговых отношений. – [1732 г.] // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 40. – С. 94-97.
- 11 [Донесение переводчика Коллегии иностранных дел А.И. Тевкелева в Коллегию иностранных дел о принятии российского подданства казахами Младшего и Среднего жузов от 5 января 1732 г.] // Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 51-64.
- 12 Представление начальника Оренбургской экспедиции И. Кириллова на имя имп. Анны о трёх казахских жузах и о Каракалпакии. – 1 мая 1734 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 50. – С. 107-114.
- 13 Донесение сибирского губернатора М. Гагарина Петру I о прибытии в Тобольск послов от казахского хана и народа с просьбой о мире и военном союзе с Россией. – 12 сентября 1716 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 14. – С. 16-18.
- 14 Заявление послов хана Каипа о желании казахов жить в мире с Россией. – 13 сентября 1716 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 15. – С. 18.
- 15 Донесение переводчика М. Тевкелева Гос. коллегии ин. дел о нападении султана Батыра и старшины Бахтыбая на караван полк. Гарбера, ехавшего в Хиву и Бухару и о столкновении казахов с калмыками. – 20 июня 1732 г. // Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – № 37. – С. 88-91.
- 16 Абуев К. Хан Абылай и его время. – Астана: Елорда, 2006. – 304 с.
- 17 Абуев К. Абылай Хан. Современники и наследники. – Кокшетау: Эркет, 2013. – 308 с.
- 18 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). – М.: «Наука», 1982. – 134 с.
- 19 Скоблев С.Г. Демография коренных народов Сибири в XVII-XX вв.: колебания численности и их причины. Учебное пособие. – Новосибирск: Новосибирский университет, 1998. – 48 с.
- 20 Томилов Н.А. Проблемы этнической истории: (По материалам Западной Сибири). – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 1993. – 222 с.

ТҮЙІН

Мақалада қазақ халқының XVII-XVIII ғасырлардағы саны қанша болғандығы қарастырылады. Автор тарапынан қазіргі қазақстандық тарихшылардың еңбектеріндегі

демографиялық мәліметтер сарапталған, халық санының динамикасы мен ерекшелігі анықталып, аталмыш мәселенің тарихнамалық тобы әзірленген.

RESUME

The article reviews the amount of the Kazakh population in the XVIIth-XVIIIth centuries. The author analyzed the demographic data in the works of modern historians of Kazakhstan, as a result the population dynamics and its features were defined, as well as historiographical groups regarding the problem were emphasized.

ӘОЖ 33.025.88 (574)

Аннотация

Мақалада еліміздің сындарлы он жылдықтағы әлеуметтік-экономикалық ахуалы тарихи тұрғыдан қарастырылады. Одақтық халық шаруашылық құрылымындағы Қазақстан экономикасының ерекшелігі, оның дотациялық республика аясынан шығуы, дербес мемлекет ретінде экономикалық дағдарысты еңсеру жолдары ресми құжаттар негізінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: жоспарлы экономика, дотация, өтпелі кезең, нарық, «жабайы капитализм», инвестиция, инфляция, ұлттық валюта, бірлескен кәсіпорын

К.М. Ілиясова

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, т.ғ.к., доцент

Жоспарлы экономикадан нарыққа көшу (1992-1995 жылдар)

Кеңестік жүйенің ыдырауы, бір жағынан, одақтас республикалардың дербес дамуына жол ашқанмен, екінші жағынан, оларды экономикалық тығырыққа тіреп қойды. Қазақстанның жалпы одақтық халық шаруашылық кешені құрылымындағы шикізаттық рөлі жағдайды одан әрі шиеленістірді. Өйткені республиканың экономикалық әлеуетінің жартысынан астамы одақтық министрліктерге қараған еді. Одақтық ведомстволар шикізат ресурстарын эквивалентсіз бағамен сығып алды және республикалық бюджетке қаражат көздерін қарастырған жоқ. Нәтижесінде Қазақстан төменгі дәрежедегі дотациялық республикаға айналды [1, 7-б.]

Осы кездегі кеңестік басшылықтың уәдешіл әлеуметтік саясаты елдің экономикасына кері әсерін тигізді. 1989-1990 жылдары өндірістік инвестиция тоқтап қалды. Посткеңестік жүйеде экономикалық дағдарыс басталды. Осы кезде әлеуметтік инфантилизм құбылысы көрініс берді, оның негізі алғашқы өтпелі кезеңдегі 1990 жылдардағы «жабайы капитализм», яғни игілікке жетудің дұрыс емес формулаларымен «аз жұмыс істеп-көп алу», «ауадан ақша жасау» және т.б. белең алды [2, 12-б.]

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін нарықтық экономикаға бағытталған құрылымдық реформаларды іске асыра бастады. Оның негізгі тармақтары: 1992 жылдың қарашасында жарияланған бағаны ырықтандыру мен 1993 жылдың қарашасында енгізілген ұлттық валюта болды [3, 9-б.]

Қалыптасқан осындай жағдайда Н.Ә. Назарбаев республиканың экономикалық дербестігін қамтамасыз етуге кірісті. «Сыртқы экономикалық қызмет саласында республика мен орталықтың қарым-қатынасын ретке келтіру керек болды. Біз егемендік алғанмен, сыртқы экономикалық, валюталық тәуелділіктен арылмай, толыққанды еркіндіктің болмайтынын» түсіндік.

Қазақстандағы одақтық мемлекеттік кәсіпорындардың меншігі туралы мәселе 1991 жылдың жазына қарай шешіле бастады. Кәсіпорындарды Қазақстан құзыретіне өткізу қажеттілігі мойындалды» [1, 7-8-бб.].

1990 жылдың жазында кеңестік кезеңде ірі астықты аймаққа айналған Торғай облысы қалпына келтірілді (1970 жылы құрылған Торғай облысы, 1988 жылы таратылып кеткен еді).

Сонымен қатар Теміртаудағы Қарағанды металлургиялық комбинаты Қазақстан құзыретіне өтті. Ол 1970 жылдары Қарағанды металлургия заводы негізінде құрылған еді. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың алғашқы еңбек жолы да осында басталды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бұл көмір бассейнінің 500 мың тоннасын шетелге сату туралы келісім шартқа қол қойылды. Ал одан түскен валютаның 60%-ын шахтерлардың пайдасына шешу, тағы бір бөлігін өндіріс орындарын қайта өңдеу мен жаңа технологиялармен жабдықтауға жұмсау көзделді [1, 149-б.].

Осы жылдары Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері де анықталды. Әкімшіл-әміршіл жүйе Қазақстанды экономиканың шикізаттық көзіне айналдырды. Бұл жағдай халыққа қызмет көрсету құрылымдарын, тұтыну тауарларын өндіру, құрылыс, тұрғын үй құрылысын бәсеңдетті. Көптеген облыстар мен аудандардың экологиясы нашарлап кетті. Біріншіден, мұның бәрін ретке келтіру керек болды. Екіншіден, Қазақстан аграрлық республика болғанмен, ауылдар өндірістік жағынан артта қалды. Біздің тұрмысымыз ауыл шаруашылығы өнімдерін аз мөлшерде өндіруден емес, оны сақтау мен қайта өңдеу мүмкіндігінің жоқтығынан нашарлады. Өңдеу индустриясын құру адамның қажеттілігіне жасалған бетбұрыс болды [1, 65-66-бб.].

1990 жылдың күзінде орталықта КСРО Президенті М.С. Горбачевтің тапсырмасымен «500 күн» деп аталатын нарықтық қатынастарға көшу және экономиканы тұрақтандыру бағдарламасын жасау мәселесі көтерілді. Ал оны іске асыру 500 күнге жоспарланып, 4 кезеңге бөлінді: 1 - кезеңі (100 күн) тұрғын үй, жер, ұсақ кәсіпкерлікті жекешелендіру, ірі кәсіпкерлікті акцияландыру; 2 - кезеңі (100-250 күн) – бағаны босату; 3 - кезеңі (250-400 күн) - нарықты тұрақтандыру; 4 - кезеңі (400-500 күн) – көтерілудің басы. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, бұл бағдарлама іске аспай қалды [1, 67-68-бб.].

Халық шаруашылығында да бетбұрыстар болды. «Бесжылдықтың 4 жылында тұтыну тауарларын өндіретін өнеркәсіп 23,7 %-ға, сол кезде «А» тобы – 14,2 %-ға өсті. Тауар шығару 35,7 %-ға ұлғайды. Қазақстанның инвестициялық саясатында әлеуметтік саланы көтеруге басымдық берілді. Тұрғын үй құрылысына бөлінетін мемлекеттік қаржының көлемі 1,5 есеге өсті [1, 278-б.].

Жыл сайын Қазақстаннан 1,3-1,5 млрд. доллар әртүрлі шикізат көздері экспортқа шығарылды. Сөйтіп жалпыодақтық қорға 10-12 млн тонна дәнді дақыл, 300 мың тонна ет, 270 мың тонна сүт жеткізілді. Бірақ азық-түлікті тұтыну жағынан еліміз 9 орынға, тұрғын үймен қамтамасыз етуден 10 орынға шықты. Ал, кедейшілік проблемасы қалай шешілді? Бізде 2,5 млн-нан астам адамның немесе әрбір алтыншы тұрғынның айлық табысы 75 рубльден төмен болды. Мысалы, Прибалтика республикаларында, мұндай көрсеткіш тұрғындардың небәрі 4 %-ын ғана құраған [1, 280-б.].

Нарықтың бірінші заңы – сұраныс пен ұсыныс заңы. Қай жерде сұраныс болса, қаражат сол жаққа құйылады, іскер адамдардың күшін сол кездегі басшылар ұтымды пайдаланды. Өйткені, әкімшілік жүйе бетбұрысты қадамдарды жасауға қауқарсыз еді.

Біз шаруашылық есеп (хозрасчет) идеясын, жалға беру, шаруашылықтың басқа да озық әдістерін бұрмалаудың куәгері болдық. Жалға беру көрсеткіші: өнеркәсіп саласында өндірістің 3,9 %, құрылыста – 9,7 %, сауда мен қызмет көрсетуде 1 %-ын құрады. Республикада небәрі 1 концерн, 6 ерікті тауар өндірушілер қауымдастығы құрылды [1, 282-б.].

1992-1993 жылдар – дағдарысқа қарсы нақты іс-шаралар кезеңі болды. Басқаша айтсақ, нарықтық қатынастардың пайдасына объективті тұрғыдан таңдау жасалған жылдар еді. Бұл кезең бізге үлкен сабақ болды, ең алдымен экономиканы көтеру керектігін жақсы түсіндік. Олай етпесек, қоғамда халықтың наразылығы мен бейберекетсіздік белең алуы мүмкін еді.

КСРО-дан Қазақстанға теңгерімсіз экономика мұра болып қалды, яғни біздің экономиканың шикізаттық сипаты басым болатын. Кеңес Одағының күйреуі салдарынан республикамызды жаппай жұмыссыздық, тапшылық, гиперинфляция жайлап алды, шаруашылық қатынастар бұзылды. Өтелмеген төлем мөлшері республикадағы ІЖӨ-нің көлеміне тең болды, кредиттің көрсеткіші 400 % -ға өсті, жылдық инфляция 2500 %-ға жетті, кәсіпорынның жартысынан астамы тоқырауға ұшырады, орташа айлық жалақы 2 есеге кеміді, ал ең төменгісі – 90 %-ға жетті.

Экономиканың тағы бір маңызды бағыты қаржылық және банктік жүйені қайта құрылымдау болды. Қазақстан үшін 1992-1993 жылдар, басқа ТМД елдері сияқты, «банктік серпіліс» кезеңі болды деуге болады. Мысалы, 1992 жылы республикадағы банктер саны 155-тен (877 бөлімшесімен) 204 – ке (1023 бөлімшесімен) дейін өсті [4, 4-б.].

Осы кезде Қазақстан Халықаралық валюта қорына кірді. Шетел бизнесіне жол ашылды, бірлескен кәсіпорындар құрылды. Шетелдік инвестиция тарту арқылы елімізге «Chevron Corporation», «Philipp Morris» сияқты әлемге әйгілі компаниялар келе бастады.

1993 жылдың аяғына дейін Қазақстан ортақ рубль аймағында болып, дербес экономикалық саясат жүргізу мүмкіндігі болмады. Бұл 1993 жылғы ұлттық валюта – теңгенің айналымға енуінен кейін ғана мүмкін болды.

Бұл процесс өте ауыр жағдайда іске асырылды. 1992 жылмен салыстырғанда, 1993 жылы гиперинфляция деңгейі 2500 %-ды құрады, ал ІЖӨ-нің төмендеуі 40 %, өндірістің құлдырауы 9,2 % болды. 1993 жылға қарай 1 доллардың құны 990 рубльге жетті. Осылайша елімізде жаппай әлеуметтік және қаржылық күйреу басталды [4, 4-б.].

Ресей мен Қазақстан ортақ рубль аймағында қалған кезде мемлекетаралық келіссөздер жасалды. Соған қарамастан, 1993 жылдың 26 шілдесінде 1961-1992 жж. шыққан рубльдік банкноттарды, жаңа үлгідегі рубльге ауыстыру басталды. Бұл жағдай Қазақстанды рубльдік аймақтан шығуға итермеледі. Өйткені, ескі ақшаларды «лақтыру» көршілес Қырғызстан мен Ресейде басталып кетті.

Осылайша ұлттық валютаны енгізу, бұрынғы одақтас республикалардан бөліну Қазақстан басшылығының бұйрық-жарлығымен емес, қажеттіліктен туындаған еді. Басқаша айтқанда, экономика мен тұтыну нарығын сақтау және елді тезарада экономикалық дағдарыстан шығару керек болды.

1992-1995 жж. ҚР-ның алтын өндірісін дамытуды жетілдіру іс-шаралары бойынша ҚР Министрлер Кабинетінің 1992 жылғы 15 қыркүйектегі Қаулысы шықты. Сосын 1995 жыл 12 мамырдан бастап ҚР Президентінің 1993 жылы 21 қаңтардағы Жарлығы күші жойылды; «Алтыналмас» Ұлттық акционерлік қоғамы құрылады. Осы кезде Қазақстан жерінде 11 кг.-нан 99,99 пробамен 5 жоғары алтын және 30 кг.-нан 2 күміс құймасы өндірілді [4, 16 б.]. Сонымен қатар Өскемен қаласындағы қорғасын-мырыш комбинатында тұңғыш рет 10,5 кг. салмақпен алтын өндірілді [4, 26-б.]. Осы жылдары Қазақстан экономикасында одақтық томаға тұйықтыққа нүкте қойылды.

1992 жылы Батыс Қазақстандағы Қарашығанақ өндірісін игеру үшін британдық «British Gaz», итальяндық «Agip КСО» компанияларымен келісім шарттар жасалды. Бұл

инвестициялық саясаттағы маңызды кадам болды [4, 87-б.]. Еліміздің таяудағы міндеттеріне инфляцияны тоқтату мен натуралды өндірісті азайту керек болды.

1993 жылдың көктемінде мұнай өндіру мақсатында «Chevron Corporation» корпорациясымен бірлескен «Тенгизшевройл» кәсіпорны құрылады. Бұл – Қазақстанға жұмыс істеуге келген алғашқы шетелдік мұнай компаниясы болатын.

«Тенгизшевройл» бірлескен кәсіпорны меморандумға қол қойылған кезден бастап, 5 жыл бойы Атырау облысына 50 млн. доллар төлеуге міндеттеме алды. Бұл қаражат облыстың әлеуметтік даму жобасына, соның ішінде халықты ауыз сумен қамтамасыз ету және медициналық мекемелерді жетілдіруге бағытталды. Табыс көзін бөлуде Қазақстанға 80%, «Chevron Corporation» корпорациясына 20 % мөлшерлеме белгіленді. Бұған қоса кәсіпорын қызметкерлерін қалыптастыру, жергілікті тұрғындардың 90%-ын жұмысқа тарту міндеттелді [4, 192-б.].

Агроөндірістік кешен (АӨК) жұмысына келсек, сол кезде елімізде 11 мың шаруа шаруашылықтары болған. Фермерлікті дамытуға мемлекет тарапынан мүмкіндіктер жасалды, оның құқықтық кепілдемелері негізделді. Ал шаруалар өз еркімен ұжымнан шығу құқығын алды және оларға жекешелендіру кезінде жер жарнапұлы бөлінді.

Агроөндірістік кешен кәсіпорындарын жекешелендіру және мемлекет иелігінен алуды 1993-1995 жж. аяқтау үшін, меншігі бар әрбір адамның меншік үлесі мен жарнапұлын анықтап, еңбек ұжымдарына сату арқылы іске асыру көзделді [4, 200-б.].

1994-1995 жылдары – тоталитарлық жүйенің ыдырауы аяқталған кезең болды. Бұл жылдар мемлекеттілік пен нарықтық экономиканың жаңа үлгісін іздеу кезеңімен сипатталады. Осы жылдары елді экономикалық дағдарыстан шығару бірінші кезекке шықты және оны нарыққа икемдеуде, халықтың тұрмысын көтеруде, ішкі саяси тұрақтылықты қолдау мен қоғамды одан әрі демократияландыруда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде күрделі міндеттерді жылдам шешуге қабілетті саяси жүйені құру міндеті қойылды [6, 3-б.].

Сонымен қатар халықаралық нарыққа шығудың жолдары қарастырылды. Мысалы, «50 млн. адамы бар Орталық Азияның ресурстары, бізді азық-түлікпен, электр қуатымен толық қамтамасыз ететіні, бұл жағдайдың біздің демократиялық мемлекет пен нарықтық экономикамызды құруға, экспорт шығаруға алғы шарттар жасайтыны» айтылды [6, 25-б.].

1994 жылдың 15 шілдесінде ҚР-ның Президентінің Қаулысымен Үкіметтің реформаларды одан әрі дамыту және экономикалық дағдарыстан шығудың әрекет ету Бағдарламасы бекітілді.

1995 жылы Карметкомбинат «Ispat International» компаниясы басқармасына өтті. Сөйтіп «Испат кармет» Акционерлік қоғамы, 2005 жылы – «Миттал Стил Темиртау» АҚ, 2007 жылы «Арселор Митал Темиртау» АҚ болып қайта құрылады [6, 73, 84-бб.].

1995 жылдың 26 сәуірінде Мемлекет басшысы Алматы қ.-дағы банкнот фабрикасында болып, қазақстандық жаңа банкноттарды шығару тәжірибесімен бөлісті. Әйгілі британдық «Thomas De La Rue» компаниясының жабдықтарының сапасы өте жоғары бағаланды. Ал бұл компанияның негізі 1821 жылы Лондонда қаланған және ол бүкіл әлемдегі бағалы қағаздарды (банкноттар, паспорт, жүргізуші куәліктері және басқа құжаттар), банкілік құрал-жабдықтарды (есептеуіш банкноттар, іріктеу банкноттары, монеталарды іріктеушілер және т.б.) өндіретін бірден-бір ірі компания және құжаттарды қорғау мен тұлғалық бірегейлікті шешуге қажетті техникалық шешімдерді қамтамасыз етіп отырды [6, 195-б.].

1995 жылдың 19 мамырында Алматы қаласындағы әйгілі британдық «Thomas De La Rue» компаниясының жабдықтарымен жабдықталған банкноттық фабрика ашылды. Ол ұлттық валютаны 114 елге басып шығарды және әлемдегі банкнот жасау бойынша барлық құрал-жабдықтардың 95 %-ын дайындады [6, 210-б.].

XX ғасырдың аяғындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс ер азаматтарды жұмыссыз қалдырды. Қоғамда күн көрістің барлық түрлері көрініс берді. Тарих сахнасына

қазақ әйелдері шықты. Бір жағынан, капиталистік қатынастарға негізделген нарық қоғамды ретке келтірді. Адамдарды өз бетінше тіршілік етуге, кәсіп қылуға итермеледі.

Жетпіс жыл бойы экономикасы одаққа әбден маталған Қазақстан үшін жоспарлы экономикадан нарыққа көшудің жоғарыда аталған қиындықтарына қарамастан, біз көштен қалмай, алға қарай ұмтылды. Мемлекеттің экономикалық саясаты дұрыс жолға бағытталды. Қысқа мерзім ішінде бұрынғы одақтық кәсіпорындар мемлекеттің құзыретіне өтті, еуропалық елдермен бірлескен алғашқы кәсіпорындар құрылды.

Осындай батыл қадамдардың нәтижесінде 90-жылдардағы дағдарыс еңсерілді. Атап айтқанда, халықты азық-түлік өнімдері мен, тұтыну тауарларымен қамтамасыз ету проблемасы шешілді. Іс жүзінде нақ осы жылдары «алдымен экономика, сосын саясат» қағидасы жүзеге асырыла бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1990-1991 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2011. – 514 с.
- 2 Абылхожин Ж.Б. Вопросы социокультурной модернизации, сегодняшняя актуальность общества // Отечественная история. - 2012. - № 4 (60). - 10-12 с.
- 3 Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизации. - М.: Экономика, 2008. – 399 с.
- 4 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1992-1993 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2011. – 592 с.
- 5 Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 372 б.
- 6 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы. - Астана: Деловой мир Астана, 2011. - 576 с.

РЕЗЮМЕ

В статье идет речь о влиянии политического кризиса 90-х годов на союзные республики. Рассматриваются особенности экономики Казахстана, пути преодоления трудностей перехода от плановой экономики к рыночной. Рассматриваются основные приоритеты экономической политики, направленной на привлечение иностранных инвестиций, создание совместных (консолидирующих) предприятий.

RESUME

The author of the article considers about the impact of the political crisis of the 90-ies on the Soviet republics. The features of Kazakhstan's economy and ways to overcome the difficulties of transition from planned to market economy are under consideration. The basic priorities of economic policy aimed at attracting foreign investment and the formation of joint (consolidating) enterprises are examined.

Б.Т. Тулеуова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, к.и.н., доцент

Проблемы развития казахского кочевого скотоводства в трудах русских исследователей во второй половине XIX – начале XX веков

Аннотация

Статья посвящена исследованию развития кочевого скотоводства в Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков. Автор, опираясь на выводы русских исследователей, отмечает значимую роль казахского скотоводства в экономике Российского государства, знакомит с мероприятиями, проводимыми администрацией по поддержанию данной отрасли.

Ключевые слова: казахское общество, кочевое скотоводство, адаптация, Центральный Казахстан, степные области.

Во второй половине XIX – начале XX веков основной формой жизнедеятельности казахского общества является кочевое скотоводческое хозяйство, которое было наиболее адаптировано к местным региональным природно-климатическим условиям.

Важную роль в развитии местного скотоводства, по мнению исследователей казахского быта, сыграло влияние древних хозяйственных традиций, обусловленных спецификой степных областей. Так, Л. Чермак в своей работе о формах землепользования в казахском обществе, размышляя о роли скотоводства в судьбе казахского народа, отмечает: «Киргизы исстари занимаются скотоводством, они сроднились с этим занятием, весь склад их жизни находится в полной зависимости от их хозяйства. Даже там, где они осели и занимаются земледелием, они все же оставались скотоводами» [1, с. 7].

Такое постоянство казахского общества, его непреодолимое желание заниматься именно кочевым скотоводством, официальные власти объясняли ленью народа, полагающегося только на силы природы. В циркуляре Акмолинского губернатора давалась следующая оценка уровня развития казахского скотоводства: «...суть дела заключается в самом неразумном ведении степного хозяйства, в невежестве самих кочевников, и в неумении их приспособиться к изменяющим их быт условиям» [2, л. 12]. Им вторили отдельные исследователи экономического развития народов Сибири и Казахстана. Так, Н.М. Ядринцев в своей работе «Леса как начало оседлости», увлекаясь традиционным мнением о превосходстве оседлого быта над

кочевым, сравнивает полуголодную, почти нищенскую жизнь таежных татар с более обеспеченной жизнью казахов-скотоводов. Таежные татары, живущие среди хвойных лесов Сибири, где годных для возделывания земель очень мало, климатические условия неблагоприятны, много лет пытаются заняться земледелием и продолжают покупать хлеб. Однако, признавая, что казах гораздо сытнее и зажиточнее, чем лесной татарин, Н.М.Ядринцев видит в последнем более культурный элемент, чем в кочевнике [3, с. 23]. Данная оценка была типичным явлением для представителей оседлой культуры и основывалась на незнании специфики скотоводческого производства, опирающегося на богатый многовековой производственный опыт казахов.

Скептическое отношение к перспективам развития традиционного хозяйства является характерным и для западных ученых, свысока смотрящих на культуру других народов. Этот недостаток не смогли преодолеть отечественные историки 60-70-х XX века (Б. Сулейменов, С. Толыбеков, А. Турсунбаев и другие). Они не отводили должного внимания вопросам изучения роли и места скотоводства казахского общества в исследуемый период и рассматривали процессы оседания номадов как прогрессивное явление.

В конце XX века данный подход критически оценивался в работах Ж. Абылхожина, Н. Масанова. Они рассматривают политику оседания и перехода к земледельческой культуре со стороны Российской империи как попытку проведения колониальных мер. Как заметила М. Олкотт, история взаимоотношений казахов с официальной властью в первой половине XIX века ясно показала, что кочевниками достаточно трудно управлять, а военно-политические меры по усмирению их могут отнять много времени и средств [4, с. 318]. Поэтому наиболее приемлемое решение в данной ситуации – это перевести казахов на оседлый образ жизни, прикрепить к земле и распространить среди них земледелие.

Данное мнение можно подкрепить документальными данными. Так, в конце XIX века официальные власти считали, что «доколе киргизы будут совершать в пустынных пространствах степей огромные орбиты своих кочевков, вдали от русского населения, они останутся верноподанными лишь по названию и будут числиться русскими лишь по переписям» [5, с. 6-7].

Однако практический опыт конца XIX – начала XX веков доказал несостоятельность, нерентабельность мер по насаждению оседания. Как указывал Д. Клеменц, огромные затраты, вложенные в дело седентаризации кочевников и приобщения их к новой культуре, не могли и не могут окупиться с достаточной прибылью. К тому же «всех сухих степей не оросить и вести земледелие с орошением, требующим добавочного труда, не всегда выгодно. Выгоднее будет покупать привозной хлеб из житниц настоящих» [3, с. 22]. Особенно данное высказывание актуально по отношению к Центральному Казахстану как к региону традиционного крупного скотоводческого хозяйства и рискованного земледелия. Поэтому в степных условиях Сары-Арки скотоводство являлось наиболее рациональным видом хозяйства. В силу недостатка пригодных для земледелия земель, как ни был бы хорош урожай хлебов, он не мог удовлетворить продовольственные потребности казахского общества. Поэтому выгоднее было бы развивать и улучшать скотоводческое хозяйство казахов, вложив сравнительно небольшие средства в улучшение пород скота и более лучшее его содержание.

В этой связи примечателен пример других государств начала XX века, которые в своем развитии сделали ставку на дальнейшее усовершенствование существующей экономики. Отвечая на вопрос, стоит ли уничтожать традиционное, полезное в Степном крае, Д.Клеменц в своей статье, посвященной кочевникам и кочевому быту, ссылаясь на опыт европейских стран, отмечает, что «успехи, достигнутые земледелием, заставляют и нас мечтать об интенсивном хозяйстве, но мы проглядели Швейцарию». Далее он продолжает: «С обычной своей практичностью и здравым смыслом швейцарцы крепко

держатся за свой горный кочевой быт, сумели его усовершенствовать и соединить с интенсивной культурой и промышленностью» [3, с. 22]. Как мы видим, русский исследователь, не отрицая прогрессивного характера оседло-земледельческой культуры, вместе с тем достаточно ярко на примере небольшого европейского государства доказывает большие перспективы скотоводческо-промышленного хозяйства.

Публицисты, исследователи конца XIX века, отмечая большое значение степных областей Казахстана для центральной России, предупреждали о том, что сокращение скотоводства означало бы сознательное разрушение традиционного хозяйства казахов, обрекая их на голодное прозябание, либо на отказ от привычного для них занятия. Игнорирование интересов кочевого населения может пагубно сказаться не только на развитии самого традиционного общества, но и на экономике Российского государства. Поэтому на вопрос: «что полезнее: пахарь ли, который, кроме своей пашни, ничего не дает для края, или киргиз, который снабжает не только свои местные, но и русские рынки предметами несомненно полезными и даже более – необходимыми?», здравомыслящие наблюдатели отвечали: «...что если бы было возможным собрать статистические данные о том, сколько доставляется киргизами на рынки, за пределы местного края, предметов необходимости и пользы, если бы можно было вычислить, насколько такая доставка удешевляет предметы фабричной обработки, потребляемые всей Россией, тогда бы мы увидели, что ... киргизы далеко не бесполезны для нас, чтобы не сказать более, и что поэтому задаваться фальшивой задачей обрусения киргизов, в смысле отнятия у них земли в пользу хлебопашцев – не следует, ибо это поведет к полному обеднению киргизов, к тому положению, при котором киргизы или укочуют за пределы России или же обратятся в жалких нищих, никуда негодных пролетариев» [6, с. 137].

Прогноз дореволюционного исследователя жизни казахского общества воплотился в жизнь в 30-е годы XX века, когда насильственное оседание казахов привело к уничтожению традиционного хозяйства в Казахстане, к потере от голодной смерти половины казахского этноса и откочевке значительной части состоятельного слоя нации за пределы края.

Еще в 60-х годах XIX века публицист Старков, пытаясь опровергнуть сложившийся стереотип о Казахской степи, как о местности безликой и пустынной, доказывал ее роль в развитии промышленности и торговли России. «Обитатели Киргизской степи есть прямые и ближайшие из азиатцев потребители наших отечественных произведений, а вымениваемые на эти произведения (бараны, лошади, рогатый скот и разные предметы, получаемые от скотоводства) значительно увеличивают средства нашего продовольствия внутри государства, питают заводскую промышленность в восточных областях России и заграничную торговлю ее на Западе» [7, с. 193]. Так дореволюционный исследователь жизни казахского народа показывал значимость традиционной экономики для развития центральных районов России.

В 70-е годы XIX века свою точку зрения на уровень скотоводства высказал Г. Потанин, который в своем письме Н.М. Ядринцеву от 28 февраля 1872 года заметил, что «...даже киргизы нашу культуру считают ниже. Да и в самом деле они нас снабжают армяком, а не мы их» [8, с. 275]. Как мы видим, мнение ученого конца XIX века, основанное на объективных фактах, еще раз подтверждает значение скотоводства казахского общества для экономики центральной России.

В 90-е годы XIX века, отмечая важность казахского скотоводства для российской экономики, управляющий государственным имуществом по Акмолинской и Семипалатинской областям А. Селиванов в своем отчете министру замечает, что «упадок кочевого скотоводческого хозяйства не только вредно отразится на экономическом положении киргиз, но и неблагоприятно отразится на государственных интересах вообще. Государство лишится: 1) окладных доходов с киргизского населения, поступающих ныне безнедоимочно за год вперед, 2) всех продуктов животноводства... на десятки миллионов

ежегодно, 3) содействия в разработке естественных минеральных природных богатств степи, ... содействия в передвижении по степи для надобностей административных, научных, промышленных и т.п.» [9, л. 7-8]. Как видно из замечания официального лица, в большей степени в развитии регионального скотоводческого хозяйства казахов заинтересована должна быть российская администрация.

Данная ситуация вызвала рост значимости казахских степей, что позволило официальной региональной прессе в 1871 году сравнить положение Казахстана к России, как Монголии к Китаю. «В настоящее время одна только часть сибирских степей (Акмолинская область) отпускает ежегодно в Россию свыше миллиона скота. В этих видах мы обязаны устранить все обстоятельства, которые могли бы нанести удар столь существенной для нас отрасли народного хозяйства, даже развитие оседлого населения в степи, полагающим за основание своего хозяйства хлебопашество, должно иметь свои пределы, то есть не более того, сколько требуется административным и торговым интересам края. Всякий излишек в этом отношении вредно отразится на скотоводстве и в то же время обречет поселенцев на довольно жалкое существование» [10, с. 3]. Как мы видим, официальная печать особо рассматривала значение скотоводческого хозяйства казахского общества. При этом исследователем экономической жизни края делался важный вывод о необходимости устранения всех препятствий в развитии традиционного хозяйства, учитывая большие возможности Степного края.

Одним из важных факторов повышения спроса на мясную продукцию степных областей явилось падение скотоводческой отрасли в Европе и России при увеличении численности населения. Так, на фоне увеличения населения в Европейской России, где за 10 лет (1850-1860 годы) население возросло на 10,8%, наблюдалось падение уровня скотоводства на 15,2% [11, с. 186]. В результате этого в этом регионе количество крупного рогатого скота на душу населения снизилось: в 1880 году на 100 человек приходилось 37,2 шт. крупного рогатого скота, а в 1909 году - 30 штук [12, с. 122].

Существенно то, что в степных областях прирост скота обгонял прирост населения. Так, если в 1907 году в Акмолинской области на 100 жителей казахского общества приходилось 405 голов скота, то в 1916 году – 780 голов, а в Семипалатинской области в 1907 году на 100 человек – 395 голов, в 1916 году – 642 [13, с. 58-59]. Следовательно, увеличение скота на 100 душ казахского населения в обеих скотоводческих областях произошло почти в 2 раза.

Такая динамика не могла быть не замеченной дореволюционными исследователями, которые отмечали: «нельзя сказать, что киргизы также бесполезны, как до сих пор русские переселенцы. Скотоводство в громадных размерах и разнообразных видах, составляя главное занятие и единственный источник благосостояния киргизов, составляет вместе с тем и рыночный товар, который снабжает не только Сибирь, но и Россию. Лошади десятками тысяч угоняются в восточные губернии России, где находят сбыт без остатка. Рогатый скот, партиями закупаемый крупными торговцами, доставляется во многие российские рынки, даже в Питер и Москву. Баранье сало сотнями тысяч пудов, на миллионы рублей, через ишимскую и ирбитскую ярмарки, опять - таки доставляется на русские рынки, для свечных заводов. Кожи, шерсть, конский волос громадными партиями идут в Москву и за границу» [6, с. 136].

В этой связи российские исследователи с недоумением констатировали, что «имея в пределах своего государства самую богатую на всем земном шаре скотоводческую страну, как Киргизский край, мы ввозим из-за границы шерсти в сыром виде, сала и масла животного происхождения и невыделанных кож на 51½ миллионов рублей (данные за 1908 год)» [14, с. 44].

Большое значение степных областей Казахстана, где в отдельных регионах вплоть до начала XX века почти в первозданном виде сохранялось традиционное кочевое скотоводство, признавалось и официальными инстанциями. По мнению властей, «при

упадке скотоводства в Европейской России и быстро увеличивающейся потребности в мясной пище обширные киргизские степи должны быть сохранены, как места почти исключительно предназначенные для скотоводческой культуры» [15, с. 31], в продукции которой так нуждалось население центральной части России.

Однако поиск новых методов и форм развития казахским обществом в период адаптации к рыночным условиям сопровождался противоречивыми процессами. Ориентир местной экономики на рынок, усиленная поставка лошадей для армии в середине 90-х годов XIX века отрицательно сказались на развитии скотоводческого хозяйства казахов и привела к сокращению численности стада. Кроме этого, ветеринары объясняли сложившуюся обстановку изменением условий жизни казахов-кочевников, переходом части кочевников к земледелию, применением ими прежних методов ведения скотоводческого хозяйства и предлагали систему мероприятий по интенсификации казахского скотоводства: распространение сенокосилок, создание общественных запасов сена, создание продовольственного капитала казахских обществ. Большую работу, по мнению акмолинского областного ветеринарного инспектора, необходимо провести среди самих казахов: «для улучшения скотоводства и коневодства в Акмолинской области нужна популяризация в населении знаний о приемах рационального разведения и содержания животных, которые можно осуществить путем народных чтений, издания брошюр на русском и киргизском языках, при помощи скотоводческих выставок» [16, л. 12].

Но даже, несмотря на рекомендации специалистов-ветеринаров, официальные власти не всегда соглашались с проведением важных мероприятий по поддержанию скотоводства казахского общества. В ответ на письмо заведующего ветеринарной частью по Акмолинской области Военный губернатор области от имени Степного генерал-губернатора в 1894 году отказал в организации комиссии и мерах по улучшению скота киргизской породы в виду отсутствия средств [2, л. 46, 46(об), 47, 47(об)].

Вместе с тем в циркулярах областных губернаторов конца XIX века отмечалось, что «степное скотоводство, единственное занятие местных кочевников, существует не только для внутреннего удовлетворения киргиз, но, напротив, благодаря постоянному спросу на предметы скотоводства, занимает очень видное место, а потому естественно, что на эту отрасль сельского хозяйства должно быть обращено самое серьезное внимание и покровительство для поддержания и более успешного его развития» [2, л. 12]. То есть администрация осознавала, что в продукции скотоводства казахского общества заинтересована прежде всего сама Россия, поэтому предпринимаются различные мероприятия для поддержания традиционного хозяйства.

Для изучения состояния данной отрасли и оказания поддержки скотоводческо-торговым и скотоводческо-промышленным хозяйствам казахского общества российской администрацией с целью обследования скотоводческих районов Степного края в регион регулярно откомандировывались чиновники.

В июле 1896 года в Акмолинскую область Министерством земледелия и государственных имуществ был откомандирован старший производитель работ, надворный советник Снегирев для добывания сведений о современном состоянии скотоводства в области и мерах для развития данной отрасли. В первую очередь, он должен был обратить внимание на выяснение вопросов, касающихся роли и участия местного населения в деле улучшения видов животных [17, л. 10, 10(об)]. Кроме этого, тот же вопрос в области изучал князь П. Кудашев. По итогам исследования перспектив казахского скотоводства был составлен отчет о положении коневодства в Акмолинской области [18, 5-6]. Отчеты чиновников, а также рапорты уездных и областных ветеринаров отмечали большие возможности скотоводства степных областей для развития внутренней и внешней торговли, обеспечения российской армии, решения внутренних продовольственных проблем.

Возможности скотоводческого хозяйства казахского общества привлекли внимание переселенческого населения. Особенно это относится к Центральному Казахстану, где специфика природно-климатических и почвенных условий не позволяла вести земледельческое хозяйство в достаточных размерах. Так, в 1910 году, оценивая состояние земледелия переселенцев в центральных районах казахской степи, Г.Чиркин подчеркивает, что ведение зернового хозяйства здесь является мало доходным и даже иногда убыточным. В этих условиях население вынуждено переходить от земледелия к скотоводству даже там, где почвенные условия весьма благоприятны для земледельческой культуры [14, с. 27-28]. Отсюда следует, что специфика природно-климатических условий, в свое время определившая специализацию казахского хозяйства Центрального Казахстана, отразилась также и на характере хозяйства русского населения.

Данные факты еще раз подтверждают перспективность развития скотоводческого хозяйства не только среди кочевого, но и оседлого населения. К этому выводу можно добавить слова Д. Клеменца, который в начале XX века отметил, что «Россия крайне разнообразна, и потребностей у нее много. Для живущих в ней кочевых племен найдется полезной дело и без ломки их быта» [3, с. 54].

Таким образом, в работах русских исследователей второй половины XIX – начала XX веков отмечаются большие возможности Центрального Казахстана как региона со скотоводческой специализацией. Исследуя особенности природно-климатических условий данного региона, отдаленность его от городов, незначительность переселения, Л. Чермак, Д. Клеменц, Н.Я. Коншин и другие выделяют важную роль скотоводческого хозяйства Акмолинской области и Семипалатинской области в адаптации казахского общества к рыночным условиям и его место в развитии внутренней и внешней торговли Российской империи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Чермак Л. Формы киргизского землепользования //Сибирские вопросы. – 1908. – № 41-42. – С. 4-11.
- 2 Дело об улучшении скотоводства в Киргизской степи // ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д. 10335
- 3 Цит. Клеменц Д. Заметки о кочевом быте //Сибирские вопросы. – 1908. – № 49-52. - С. 18-57.
- 4 Олкотт М.Б. Казахи //Из истории казахов. Составитель Е. Аккошкарров. – Алматы: Жалын, 1997. – С. 303-336.
- 5 Остафьев В. Возможно ли при существующих знаниях и данных о Сибири определить количество свободных, годных и удобных земель для колонизации? //Записки ЗСО РГО. Книжка XVIII. – Вып II. – Омск. 1895. – С. 1-62.
- 6 Очевидец. Переселенческий вопрос в Западной Сибири // Наблюдатель. – СПб., 1891. – № 8. - С. 121-141.
- 7 Старков. Краткое обозрение Киргизской степи в географическом, историческом и статистическом отношениях //Тобольские губернские ведомости. – 1860. – № 26. – С. 193-195.
- 8 Письма Г. Потанина. – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1987. – Т.1. – 276 с.
- 9 Селиванов А. Поездка по Акмолинской и Семипалатинской областям. Извлечение из отчета министру //ГАКО. Ф. 1487. Оп.1. Д. 178.
- 10 Акмолинские областные ведомости. – 1871. - № 5. – С. 2-3.
- 11 Ковальченко И.Д. К истории скотоводства в Европейской России в первой половине XIX века //Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: Наука, 1960. – С. 175-190.

- 12 Колонизация и народно-хозяйственное значение проектируемой Южно-Сибирской магистрали //Вопросы колонизации. – 1913. – № 13. – С. 100-129.
- 13 Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. 1. Степной край. Составитель В.А. Тресвятский. – Пг., 1917. – 135 с.
- 14 Чиркин Г. Проектируемые Сибирские железные дороги и их колонизационное значение //Вопросы колонизации. – 1910. – № 6. – С. 26-45.
- 15 Обзор Акмолинской области за 1895 г. – Омск, 1897. – 90 с.
- 16 ЦГА РК. Ф. И-369. Оп. 1. Д. 10678.
- 17 Дело о командировании Снегирева в Акмолинскую область для обследования скотоводческих районов //ЦГА РК. Ф. И-8. Д. 272.
- 18 Кудашев П. О положении коневодства в Акмолинской области //Записки ЗСОРГО. Отчет о деятельности ЗСОРГО за 1896 год. – Омск: Тип. Окр. Штаба, 1897. – С.5-6.

ТҮЙІН

Мақалада XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басындағы қазақ қоғамының дәстүрлі экономикасының нарықтық қатынастарға қарай бейімделу үрдісі қарастырылады. дәстүрлі мал шаруашылығының нарықтық жағдайға бейімделу үрдісі талданады, мал шаруашылығын дамытудың аймақтық ерекшеліктері анықталады.

RESUME

In this research paper the author considered the process of adaptation of traditional economy of the Kazakh society to market conditions in the second half of the XIX-th, the beginning of the XX-th centuries. There was analyzed the process of adaptation of the traditional cattle breeding economy of Central Kazakhstan and regional features of the development of cattle breeding.

Аннотация

Бұл мақалада тәуелсіздік жылдарында іске кіріскен Арнайы экономикалық аймақтардың (АЭА) құрылу тарихы мен қызметі туралы мәселелер көтерілген. 1991-1992 жылдардан бастап еліміздің батысы мен шығысы, оңтүстігі мен солтүстігі және орталық аймақтарында әрекет еткен АЭА-дың қызметі ұлттық экономиканың құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, ұлттық экономика, арнайы экономикалық аймақтар

К.М. Ілиясова

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, т.ғ.к., доцент

Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтар (1991 жылдан бүгінге дейін)

Тәуелсіздік жылдарында қолданыс аясына енген жаңа ұғымдардың бірі - арнайы экономикалық аймақ (АЭА). Мамандардың айтуынша, еліміздің басқа аумақтарында қолданылмайтын, ерекше жеңілдіктер мен ынталандыру жүйесі жасалған арнайы экономикалық аймақтар ұлттық экономикалық кеңістіктің бір бөлігі саналады және белгілі бір дәрежеде оқшауланған географиялық аумақ болып табылады [1]. Сонымен бірге «арнайы экономикалық аймақтарды – ұлттық немесе шетелдік кәсіпкерлер үшін қалған аумақтарға қарағанда, экономикалық жеңілдіктері бар айрықша құқықтық мәртебесімен ерекшеленетін шектеулі аймақ» деп түсіндіруге болады.

Ғылыми әдебиетте «арнайы экономикалық аймақ», «еркін экономикалық аймақ» ұғымдары бір мағынада қатар айтылады, бірақ олай емес. «Арнайы экономикалық аймақтың» аясына визалық, салықтық, валюталық, кедендік сипаттағы жеңілдіктері бар кәсіпкерлік пен шаруашылық қызметінің ерекше кез келген аумағы кіреді» [2, 502 б].

Еліміздегі алғашқы арнайы экономикалық аймақтардың тарихы 1991-1992 жылдардан басталады. Айталық, Жезқазған облысында Жәйрем-Атасу, Талдықорған облысында Алакөл мен Жаркент, Талдықорған қаласында «Талдықорған-внештранс» субаймағы, Қостанай облысында Лисаковск АЭА, Алматыда «Атакент» еркін сауда аймағы, сол сияқты Атырау, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Маңғыстау облыстарында еркін экономикалық аймақтар пайда болды. Олардың жалпы саны – 9.

Кесте 1 Арнайы экономикалық аймақтар (1991-2000 жылдар)

№	АЭА атауы	құрылу мерзімі
1	Жәйрем-Атасу (Жезқазған облысы)	1991 ж.
2	Маңғыстау арнайы экономикалық аймағы	1992 ж.
3	Алакөл, Жаркент (Талдықорған облысы)	1992 ж.
4	«Талдықорғанвнешсервис» (Талдықорғаны қ.)	1992 ж.
5	Шығыс Қазақстан арнайы экономикалық аймағы	1992 ж.
6	«Атакент» еркін сауда аймағы (Алматы қ.)	1994 ж.
7	Лисаковск (Қостанай облысы)	1996 -1999 жж.
8	Қызылорда АЭА (Қызылорда қ.)	1996-1999 жж.
9	Ақмола АЭА (31.03.1999 бастап Астана)	1996-1999 жж.
Барлығы – 9		

Осы аймақтарды құру үшін, алдымен оның заңнамалық негіздері жасалды. 1990 жылдың қараша айында «Қазақ КСР – да арнайы экономикалық аймақ құру туралы» алғашқы заң шықты. Онда «Қазақ КСР-дағы Арнайы экономикалық аймақтар – ерекше құқықтық тәртібі мен әкімшілік шекарасы айқын белгіленген, сол аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету үшін шетел капиталын тарту және оның басқарушылық тәжірибесі мен озық технологиясын пайдалану мақсатында құрылған» деп, АЭА ұғымы ресми бекітілді.

Одан кейін 1994 жылдың наурызында Қазақстан Республикасы Президентінің «Еркін экономикалық аймақтардың қызметін реттеу шаралары туралы» Жарлығы шықты және «Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы» ҚР-дың заңдары 1996 ж., 1999 ж., 2007 ж., 2011 ж. жаңғыртылды. Қазақстандағы АЭА-лар осы заңдар шеңберінде қызмет етеді. Заң бойынша АЭА-ны құру туралы шешімді қабылдау құзыреті Қазақстан Республикасы Президентіне берілген және АЭА-ның қызмет ету мерзімі 25 жылдан аспауы керек [3].

1991 жылы сол кездегі Жезқазған облысында алғашқы АЭА - Жәйрем-Атасу еркін экономикалық аймағы құрылады. Сонымен қатар жоғарыда аталған Жарлыққа сәйкес Атырау, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Маңғыстау еркін экономикалық аймақтарын құру туралы шешім күшінде қалды.

Ұлттық мұрағат қорларында «1996 жылы экономикалық реформалардың аймақтарда орындалу барысын бақылау (мониторинг) мақсатында Алматы қаласы және басқа да облыс әкімдерінің қызметіне рейтингілік жүйе енгізілгені» туралы құжаттар кездеседі. Бұл жүйе аймақтарды орталықпен байланыстыратын жаңа амалдардың бірі болды. Рейтинг кестесінде Алматы қаласы, Атырау мен Маңғыстау облыстары алдыңғы қатарда тұрды. Ал Торғай, Талдықорған, Семей облыстары, әсіресе Торғай облысы тұйықталып қалды. Бұл аймақтарда өнімнің өсу қарқыны, тұтыну бағасы, табыс көздері, бюджеттік міндетті төлемдер мен халықты зейнетақымен қамтамасыз ету жұмыстары артта қалды.

Мысалы, Талдықорған облысында 1995 жылмен салыстырғанда, өнеркәсіп өндірісінің көлемі күрт төмендеп кеткен (10,6 %), әлеуметтік салада зейнетақыны төлеу қарызы бір жылда 3,7 есеге (1735.2 млн. тенге) көтерілген. Ал желтоқсан айында бюджеттік жалақыны төлеу 1,8 есеге өскен.

1995 жылмен салыстырғанда, 1996 жылдың аяғында Семей облысында ауыл шаруашылығы 65,3 %-ға құлдырап кеткен [4, 18-19 pp].

Ескеретін жағдай, АЭА-ның ішінде Қостанай облысындағы Лисаковск оң нәтижелерге қол жеткізген.

1996 жылдың жаз-күз айларында Қостанай облысында құрылған Лисаковск АЭА-ның мерзімін 2010 жылға дейін, Қызылорда қаласындағы Қызылорда АЭА-ны 2007 жылға дейін ауыстыру туралы ұсыныстар жасалады.

Аймақтардың орталықпен байланысын жетілдіру жұмыстары одан әрі жалғасты. Стратегиялық ортақ міндеттер шеңберіндегі нарықтық реформаларды іске асыру мақсатында 1996 жылғы желтоқсандағы Қаулыға сәйкес, Үкімет 1997 жылдан бастап төрт облысты (Алматы, Көкшетау, Қарағанды, Қызылорда) тәжірибе жүргізу нысанына алды [4, 20-21 тт].

Жәйрем-Атасу АЭА-н 2007 жылға дейінгі мерзімге ұзарту жоспарланды. Бұл аймақ Жезқазған облысына қарасты Қаражал қаласы, Жәйрем және Шалғын поселкелерін де қамтыған еді. Аймақтың жалпы аумағы 12 662 шаршы метрді құрады. АЭА құру арқылы Жәйрем тау-кен комбинаты еліміздегі темір рудасы мен марганец концентратын өндіретін ірі кәсіпорынға айналды. Бұдан басқа марганец рудасын өңдейтін кен байыту фабрикасы, мырыш пен қорғасын өндіретін металлургиялық завод құрылысы іске қосылды [5, 206 б].

Алайда, кейбір мамандардың айтуынша, 90-жылдары құрылған АЭА-лар бұрынғы шаруашылық байланыстарға кері әсерін тизізіп, отандық тауар өндірісін әлсіретті және арамза бәсекелестікке жол ашты. Сондықтан Атырау, Шығыс-Қазақстан, Қарағанды, Маңғыстау еркін экономикалық аймақтарын жоюға тура келді. Оның басты факторы сол аймақтың экономикалық мүмкіндіктерінің алдын-ала талдау жүргізілмегені айтылады. Бұға, қоса бұл аймақтарды пайдаланудың құқықтық және әкімшілік механизмдері сақталмаған. Мысалы, АЭА әкімшілігі қаржылық, салықтық және ұйымдастырушылық жұмыстарын өздігінше шешуге қауқарсыз болған [6].

1999 жылғы наурыздағы Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтардың кейбір мәселелері» туралы Жарлығына сәйкес Лисаковск, Қызылорда, Жәйрем-Атасу арнайы экономикалық аймақтары мерзімінен бұрын жойылды. Сөйтіп 90-жылдардағы АЭА-тан 2000 жылға дейін тек «Астана-жаңа қала» АЭА сақталып қалды.

Осы кезде «Астана қаласының арнайы экономикалық аймағы» атауының өзгеруіне байланысты Ақмола арнайы экономикалық аймағы туралы Жарлыққа өзгерістер енгізіледі де, АЭА-ны басқару Бөлекбаев Аманжол Қуанышұлына жүктеледі. АЭА қызметінен түсетін пайданың 60 пайызы қалаға тиесілі болды. Облыстың бюджеті де сырт қалған жоқ, оған қаржы түсімінің 40 пайызы бөлінді... Егер осы АЭА құрылмаса, 1997 жылдан басталған құрылыс жұмыстарының өте ауқымды көлемін еңсеру мүмкін емес еді. Бұл қорға жинақталған қаржының бастапқы көлемі 70 млн. долларға жетті» [7, 192 б].

Көп кешікпей Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей, «Астананы салуға тартылған инвестициялар көлемі 2 млрд.-тай долларды құрады. Бір атап өтерлігі, соның 70 пайызы біздің өз инвестициямыз» болды [7, 99 б].

2001 жылы қайта құрылып, бір жылдан кейін іске кіріскен «Астана – жаңа қала» АЭА-н басқаруға кәсіби құрылысшы Николай Петрович Тихонюк келді, оған жергілікті экономикалық кеңістікте тиімді құрылыс салу және инвестицияларды ынталандыру үшін жеті жылдық кезеңге арналған еркін экономикалық аймақтың бүкіл әлеуетті артықшылықтарын іске асыру міндеті тапсырылды.

«Астана шежіресіндегі жаңа кезең - Сол жағалауды игеру және «нөлден бастап» деп аталатын мүлде жаңа бөлігін құру кезеңі басталды.

Әлеуетті инвесторға ЕЭА не береді: біріншіден тауарларды (жұмыстарды, қызметтер көрсетуді) өткізу жөніндегі айналымды қосымша құн салығынан босату; екіншіден тауарлар мен жабдықтар өткізу кезінде қосылған құн салығының нөлдік ставкасын қолдану; үшіншіден жер учаскелері бойынша жер салығынан босату; төртіншіден заңды және жеке тұлғалардың ғимараттары мен құрылыстарының қалдық саласы мүлік салығын салу объектісі болып табылады» [7, 153-155 б].

Осылайша 2000 жылдың ортасына қарай жоғары технологиялық құрылысты жүргізу үшін Қарағанды облысы мен Астана қаласында индустриалды аймақтар құрыла бастайды.

Жалпы 2001-2012 жылдар аралығында елімізде құрылған АЭА-лар саны – 10. Атап айтқанда, «Астана – жаңа қала» (Астана қ), «Ақпараттық технологиялар паркі» (Алатау),

«Оңтүстік» (ОхуTextile, Хлопкопром-Целлюлоза), «Ақтау теңізпорты», «Бурабай», «Сарыарқа» (Қарағанды), «Хоргос-Шығыс қақпасы» (Алматы), «Павлодар» өнеркәсіптік химиялық және мұнайхимиялық саласы, «Павлодар» өнеркәсіптік химиялық және мұнайхимиялық саласы, «Тараз химиялық паркі» іске қосылды.

Кесте 2 Арнайы экономикалық аймақтар (2001-2012 жылдар)

№	АЭА атауы	құрылу мерзімі
1	«Астана – жаңа қала» (Астана қ)	2001-2027 жж.
2	«Ақпараттық технологиялар паркі» (Алатау)	2003 ж.
3	«Оңтүстік» (ОхуTextile, Хлопкопром-Целлюлоза)	2005 ж.
4	«Ақтау теңізпорты»	2006 ж.
5	«Ұлттық индустриалды мұнайтехникалық технопарк»	2007 ж.
6	«Бурабай»	2008 ж.
7	«Сарыарқа» (Қарағанды)	2011 ж.
8	«Хоргос-Шығыс қақпасы» (Алматы)	2011 ж.
9	«Павлодар» өнеркәсіптік химиялық және мұнайхимиялық саласы	2011 ж.
10	«Тараз химиялық паркі»	2012 ж.
Барлығы – 10		

Осылардың ішінде 2006 жылдан бастап «Ақтау теңіз портын» біртіндеп ұлғайту жұмысы қолға алынды. Осы кезде мұнайды сыртқа шығару 2 еселенді, яғни өнімнің көлемі жылына 11 –ден - 23 млн. тоннаға дейін өсті. Оның үстіне «Арселор Миттал» компаниясы Ақтауға мұнай трубаларын шығаратын завод салып берді [8, 165 б].

«Алатау» ақпараттық технологиялар паркі» немес «Алатау IT City» АЭА –н Орталық Азиядағы High-Tech индустриясының бірінші нысаны деуге негіз бар. Өйткені, бұл еліміздегі алғашқы ірі ұлттық технопарк жобасы еді. Оған құрылған күнінен бастап 5,3 млрд. АҚШ доллары құйылды және 1100-ға жуық адам жұмыспен қамтылды. Сол сияқты жобаның 47 қатысушысы болды. Бұл кәсіпорындарда сұйықкристалды теледидар өндірісі, жеке компьютерлер, мониторлар, ноутбуктер, серверлер, бағдарламалық өнімдер, жартылай сымдық приборлар және т.б. электрондық техника өнімдері шығарылды.

«Оңтүстік» АЭА-на көптеген инвестициялық жобалар тартылды, атап айтқанда целлюлоза мен мақта шикізат өндірісі - «Хлопкопром-Целлюза» ЖШС, кешенді автоматтандырылған жіп иіру-айналдыру фабрикасы - «Оху Textile» ЖШС, тігін фабрикасы - «АГФ Групп» ЖШС, қағаз өндіріс заводы - «Kagaz Shahary SEZ» ЖШС жұмыс істейді [9].

АЭА-ның қызметі елімізде қолайлы инвестициялық климатты қалыптастыруға ықпал етті. Мысалы, біз қысқа мерзімде шетелдік инвестициялық ағымды тұрақтандырдық. 1991-2001 жылдары елімізге тартылған шетелдік инвестиция көлемі 140 млрд. долларды құрады. Ал 2012 жылға қарай оның көлемі 160 млрд. долларға өсті. Инвестор-елдердің қатарында Нидерланды, АҚШ, Франция, Қытай, Жапония, Ұлыбритания сияқты мемлекеттер болды. [10, 175 – 176 б].

Қорыта келгенде, біз тәуелсіздік жылдарында құрылған АЭА-ның қызметін ұлттық экономика кеңістігінің құрамдас бір бөлігі ретінде қарастыруымыз керек. Өйткені, осы жылдары оның заңнамалық негіздері жасалды, сенімді инвесторлар анықталды, қолайлы инвестициялық климат қалыптасты.

Бұл процестің пайда болуы мен дамуы бастапқыда күмән туғызып, алғашқы сәтсіздіктерге ұшырауына қарамастан, Қазақстандағы АЭА-лар өз жұмысын тоқтатқан жоқ. Керісінше, біз 90-жылдардың басында кеткен кемшіліктерді ескеріп, өзімізге сабақ

алдық, тәжірибе жинақтадық. Сол сияқты отандық және шетелдік кәсіпкерлерге жеңілдіктер беру жұмысын ретке келтірдік. Сонымен қатар АЭА – ны құрудың тиімді жағына инфрақұрылымды дамыту, басқа да өндірістік салаларды ашу, әртүрлі азық-түлік өнімдерін шығару, жаңа жұмыс орындарын ашу, құрылысты дамыту және жергілікті халықты жұмыспен қамтудағы серпілісті айтуға болады. Бір сөзбен айтқанда, Қазақстандағы АЭА-тар ұлттық экономикамызды қалыптастыруға елеулі үлес қосты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кайгородцева Т.Ф. Специальные экономические зоны Казахстана. Материалы интернет-портала G-global. От 11.12.2012. <http://www.group-global.org>
- 2 Большой юридический словарь. 3-е изд. доп. и перераб. / под ред. проф. А.Я. Сухарева. – М.: ИНФРА – М; 2009 – VI, 858 с. / библиотека словарей ИНФРА – М.
- 3 Сарсембаев М.А. Правовой статус экономических зон Казахстана и мира: – Астана: Данекер, 2002 – 100 с.
- 4 Қазақстан Республикасы Ұлттық Мұрағаты. ҚР Экономика және сауда министрлігі. 10-қор. 1 (қосымша) т., 5-іс. Протокол №1 заседания коллегии Министерства экономики Республики Казахстан и документы к нему. 14.02.1997.
- 5 Хроника Независимости Республики Казахстан. События и факты (1991 – 2011 годы) – Павлодар: Типография Сытина, 2011. – 764 с.
- 6 Балабекова Д.Б., Медетова Д.Х. Типология свободных и специальных экономических зон. Сайт института экономики и права Ивана Кушнира. <http://www.be5.biz/ekonomika1/r2012/2980.htm>
- 7 Назарбаев Н. Еуразия жүрегінде. - Алматы: Атамұра, 2005. – 192 б.
- 8 История независимого Казахстана: монография/ Под общ. ред. Х.М. Абжанова, Л.Н.Нурсултановой. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 400 с.
- 9 Материалы интернет-портала G-global. <http://www.group-global.org>
- 10 Казахстан: 20 лет независимости: Монография/ Под общ. ред. Б.К. Султанова – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – 408 с.

РЕЗЮМЕ

В статье отражена роль Специальных экономических зон (СЭЗ), как составной части национального экономического пространства. Описывается история создания и конструктивная роль СЭЗ, существовавших в течение первых десяти лет в различных регионах Казахстана, и о том какую пользу принесли СЭЗ, существовавшие во время второго десятилетия: «Астана – новый город», «Оңтүстік», «Морской порт «Актау», «Бурабай», «Сарыарка», «Хоргос-Восточные ворота», «Павлодар», «Химический парк Тараз».

RESUME

The article reflects the role of the Special Economic Zones (SEZ) as one of the possibilities of the development of the national economy. The history of creation and a constructive role of SEZ of the areas which exist during the first ten years in different areas of Kazakhstan and about the use brought by CEZ during the second decade. «Astana – a new city», «Ontustyk», «Seaport «Aktau»», «Burabay», «Sary-Arka», «Khorgos – the Eastern Gates», «Pavlodar», «Chemical park «Taraz».

Б.С. Малыбаева

Казахский университет
технологии и бизнеса,
к.и.н., профессор

Центральный Казахстан в 1920- 1930-е годы: особенности социально- экономических и политических процессов в регионе

Аннотация

Статья посвящена исследованию Центрально-Казахстанского региона в 1920-1930-е годы. Социально-экономическое развитие Центрального Казахстана в 1920-1930-е годы было подчинено общему курсу на индустриализацию и коллективизацию. Создание тяжелой промышленности шло исключительно за счет внутренних ресурсов, централизованного планирования и опережающими темпами по сравнению с аграрным сектором.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Караганда, Карсакпайский медеплавильный завод, коллективизация, индустриализация, угольно-металлургическая база, раскулачивание, откочевки.

Развитие Центрального Казахстана в 1920-1930-е гг. проходило под влиянием сложных политических и социально-экономических процессов, которые были детерминированы развитием как республики, так и СССР в целом.

Промышленное освоение Центрального Казахстана, начатое еще во второй половине XIX века русскими и иностранными предпринимателями и заложенное ими развитие горно-добывающей промышленности, было прервано начавшейся в России 1917 г. Октябрьской революцией и последовавшей за ней гражданской войной. Процесс восстановления промышленности в 1920-е годы в Казахстане, в том числе и Центральном, протекал медленнее и длился дольше, чем в центральных районах СССР. В 1921 г. в Центральном Казахстане не действовало ни одно промышленное предприятие.

В декабре 1925 г. XIV съезд ВКП(б) принял постановление об упразднении НЭПа и взял курс на индустриализацию народного хозяйства СССР, а XV съезд – на коллективизацию, что послужило одной из главных причин развернувшегося по всему СССР процесса создания крупных коллективных хозяйств – коллективизации сельского хозяйства. Индустриализация в Центральном Казахстане началась с разведки и уточнения запасов и месторождений полезных ископаемых. В 1920 г. в Центральный Казахстан для ведения геолого-разведочных работ на Карагандинском месторождении была направлена экспедиция Геологического комитета ВСНХ под руководством А.А. Гапеева. В целом, было изучено 5 рабочих пластов мощностью 1,22-3,53 м. По трем

пластам запасы угля превышали 570000 тыс. тонн, для пяти же пластов запасы угля были определены приблизительной цифрой 650000 тыс. тонн. Общий каменноугольный массив Карагандинского района по Гапееву достигал величины 5 млрд. тонн [1, с.11]. В 1925 г. началась разведка медных месторождений Джебказгана и создание Карсакпайского медеплавильного комбината, что явилось началом крупного промышленного строительства в Центральном Казахстане. В июле 1925 г. было образовано государственное объединение медных предприятий «Атбасарский трест цветных металлов», который входил в «Трест цветных металлов» предприятий союзного значения.

В 1928 г. начал работать Карсакпайский комбинат, строившийся в трудных условиях пустынной местности, вдали от железных дорог, а позже там вступила в строй обогатительная фабрика. В 1928-1929 г. выпуск меди составил 2223 т, добыча медной руды – 33928 т [2, с.42].

В этом же году в Центральном Казахстане известным геологом М.Л. Русаковым было открыто крупнейшее месторождение меди в СССР на сопке Коунрад, на северном побережье озера Балхаш. Кроме Коунрада, имелись еще месторождения Саяк, Карабас, Сокурской, севернее Балхаша – месторождения Кзыл-Эспе, Беркара, Успенск и Спасск; к востоку от Караганды, севернее Каркаралинска – месторождения Коктас-Жартас, Коктас-Джал и к юго-востоку от Караганды – Жез-Казган. Выдающийся казахский геолог К. И. Сатпаев определил колоссальные запасы меди этого района [3, с. 71].

В 1929 г. в постановлении СТО СССР от 2 августа «О перспективах развития цветной металлургической промышленности» было признано, что Казахстан является большим перспективным районом в области развития цветной металлургии. ВСНХ СССР было предложено «в первую очередь форсировать геологоразведочную работу в КазАССР ... немедленно организовать Управление строительством центрального медеплавильного комбината – Казмедьстроя» [4, 92, 96]. Но вплоть до 1930 г. не удалось начать освоение разведанных месторождений. Первенец тяжелой промышленности в регионе – Карсакпайский медеплавильный комбинат оставался пока единственным действующим предприятием в регионе.

Трудные времена переживало сельское хозяйство, в конце 1920-начале 30-х гг. был нанесен сильный удар по казахскому традиционному хозяйству политикой перевода скотоводческих хозяйств на оседлость. И если ЦК ВКП(б) в своих решениях рекомендовал в зерновых районах и районах технических культур Казахстана завершить коллективизацию в основном к 1932 г., а в кочевых и полукочевых животноводческих районах – несколько позже, причем, в зерновых районах основной формой колхоза должна была стать сельскохозяйственная артель, а в скотоводческих – ТОЗ (товарищество по совместной обработке земли) как переходная ступень к артели, то на практике происходило перепрыгивание через этап ТОЗа к сельхозартели и коммуне в животноводческих районах и через этап артели к коммуне в зерновых районах [4, с.223]. На бумаге, в сводках количество колхозов росло с молниеносной быстротой, причем не обычных колхозов, отвечающих требованиям исторической обстановки, – артелей и ТОЗов, а колхозов высшего типа – коммун, для существования которых отсутствовали самые необходимые условия и предпосылки.

Показательны в этом отношении темпы коллективизации в одном из крупных районов Центрального Казахстана – Тельманском. На 1 июня 1930 г. здесь было закреплено 48 колхозов, в которые вошли 1702 хозяйства, что составило 16% от общего числа хозяйств района. Рост колхозов начал разворачиваться как за счет прилива единоличных бедняцко-средняцких хозяйств в старые колхозы, так и организации новых только с октября 1930 г., когда началось проведение сельскохозяйственных политических компаний (хлебозаготовки, скотозаготовки, мобилизация средств и особенно в январе-апреле – с момента проведения подготовки к так называемому «большевицкому севу»).

В целом, на 1 мая 1931 г. процент коллективизации уже равнялся 74% (без учета 10% кулацко-байских хозяйств района) [5, с.13].

В феврале 1931 г. Бюро Казкрайкома направило на места дифференцированные телеграфные директивы, по которым перед Карсакпайским, Балхашским райкомами ВКП(б) ставилась задача организации колхозов на уставах ТОЗа и ТОЖа, а имевшиеся окрепшие ТОЗ и ТОЖ, соблюдая добровольность, переводить на устав сельхозартели. Коунрадскому, Кувскому, Жана-Аркинскому, Четскому – «центральной задачей в ваших районах является проведение мероприятий социалистической реконструкции животноводства, увеличение оседания, создание простейших колхозов – ТОЖ, применяя в отдельных случаях конфискацию и высылку за пределы района», Тельманскому – «ввиду запросов с мест о дальнейшей практике ликвидации кулачества и байства как класса на основе сплошной коллективизации, в тех селах и аулах Вашего района, где коллективизация охватывает 70-75% общие собрания всех колхозников-единоличников, бедняков, середняков, определять персонально кулацко-байские хозяйства, кои подлежат ликвидации. Постановления этих общих собраний утверждаются РИКом, после чего подлежащие ликвидации кулацко-байские хозяйства выселяются из пределов данного аула на земли, указанные РИКом. Наиболее вредные в контрреволюционном отношении выселяются за пределы района органами ОГПУ. Подпись – Голощекин» [6, ф.141, оп.1, д.5043, л.1].

В результате выполнения этих директив на 1 мая 1932 г. было коллективизировано по Тельманскому району 85% казахских, 90% русских, 79,5% немецких хозяйств. К 25 декабря 1932 г. была достигнута уже 100%-ная коллективизация [7, ф.470, оп.1, д.11, л.28].

Под воздействием резко возросшей нормы налогообложения значительная часть хозяйств «самораскулачивалась», уходя в города или меняя источник дохода и формы деятельности. Что касается скотоводческих хозяйств, то они откочевывали целыми общинами за пределы области и республики. В 1932 году 44% казахских хозяйств Тельманского района покинули свои земли и «ушли в промышленность», пополнив армию откочевников [7, ф.15, оп.1, д.91, л.5-6]. Наиболее тяжелым было положение казахов Жана-Аркинского и Четского районов. Только 339 хозяйств было обустроено в колхозах Тельманского района.

Голод 1931-33 гг. как следствие насильственной коллективизации стал страшной трагедией для всех казахстанцев. О положении населения Центрального Казахстана так информировал руководство СССР и лично Сталина в своих письмах Т. Рыскулов, заместитель председателя СНК РСФСР (1926-37 гг.): «в Балхашском районе (по данным местного ОГПУ) было населения 60 тыс., откочевало 12 тыс., умерло 30 тыс.», «в Караганде в прошлую зиму умерло около 1500 чел. казахов, среди них рабочие, от голода и эпидемий», «Голодные казахи массами скапливаются около промышленных пунктов (Караганда, Балхашстрой, Карсакпай и др.) не могут пристроиться и нарушают нормальный ход работы этих промышленных пунктов, в ряде пунктов оседания казахи побросали постройки и ушли в поисках пропитания, в Карагандинской области 4 100 построек пустует» [8, с.171, 186].

Отчаянное положение крестьянства толкало их на вооруженные выступления. В Центральном Казахстане в 1931 г. вспыхнули восстания в Абралинском, Чингизстауском, Чубартауском районах Каркаралинского округа.

Серьезные проблемы возникли в деле индустриализации. Центральный Казахстан с его потенциально разведанными запасами природных богатств представлялся в недалеком будущем базовым поставщиком сырья и первичной его обработки для промышленных гигантов тяжелой индустрии Урала и Сибири. В постановлении СНК РСФСР по докладу Госплана РСФСР о пятилетнем плане хозяйственного и социально-культурного строительства КазАССР отмечалось: «В области развития промышленности КазАССР

основными задачами, имеющими значение не только для КазАССР, но и для всего Союза ССР в целом, является развитие цветной металлургии, каменноугольной, нефтяной и основной химической промышленности» [9, с.187].

В 1930 г. для строительства и эксплуатации угольных копей был образован трест «Карагандастройуголь», входивший в систему «Востокуголь» СССР. Вопрос об использовании карагандинского угля поднимался многократно, но всякий раз непреодолимой преградой была транспортная отрезанность Караганды от других районов Казахстана и всего СССР, поэтому карагандинские копи находились долгое время на консервации. По первоначальному варианту пятилетнего плана Караганда должна была давать всего 120 тыс. т угля для снабжения Спасского медного комбината и для железной дороги Караганда-Петропавловск. С выяснением в дальнейшем коксуетости карагандинского угля и громадными возможностями Караганды внимание к этому бассейну возрастает. В 1930 г. на капитальное строительство угольного бассейна было израсходовано 1 398 060 руб. и заложены первые пять шахт [10, ф.962, оп.1, д. 955, л.52].

ВСНХ СССР постановлением от 13 января 1931 г. «О плане развития Карагандинского каменноугольного месторождения на 1931 г.» утвердил программу угледобычи в 700 тыс. т. и признал необходимым построить 16 разведочно-эксплуатационных шахт. В связи с этим, ВСНХ считал, что основным фактором развития Караганды является строительство железнодорожной линии до бассейна [10, л.62]. Для этого в 1931 г. было создано управление Казахского железнодорожного строительства (Казжелдорстрой), которое занималось прокладкой железнодорожной линии в районы цветной металлургии и к угольным районам, таким, как Караганда и Балхаш.

15 августа 1931 г. ЦК ВКП(б) вынес специальное решение «Об увеличении угольных и коксовых ресурсов», в котором поставил задачу быстрого создания третьей мощной Карагандинской угольной базы СССР. В одном из пунктов этого постановления отмечалось: «Географическое положение Карагандинского бассейна, наличие огромных запасов угля, их коксуетость, благоприятный характер залегания угля требуют скорейшего создания на базе угольных месторождений Караганды – третьей угольной базы СССР» [10, л.54].

Уже в 1931 г. добыча угля в Караганде резко повысилась: вместо 12,8 тыс. т. в 1930 г. добыча угля составила 278,3 тыс. т. Из 23 заложенных в то время разведочных шахт 17 вскоре вступили в строй. На строительство Караганды в 1930-1934 гг. было затрачено 105 млн. руб. В результате огромного притока населения с начала 1931 г. и до начала 1932 г. в Карагандинском районе, имевшем 4 поселка, количество жителей возросло до 100 000 чел. [11, с.13].

В 1931 г. начинается строительство Прибалхашского медеплавильного завода. Он охватил Жана-Аркинский, Коунрадский, Четский, Чубартауский и Карсакпайский районы Центрального Казахстана с территорией 40512 кв. км [6, ф.141, оп.11, д.350, л.113].

Особенностью социально-экономического развития Центрального Казахстана в 1930-е годы являлось то, что гиганты индустрии строились преимущественно в животноводческих районах (Караганда, Балхаш, Дзезказган и другие), где преобладало казахское население. Здесь отсутствовали объективные предпосылки для подобного строительства: не хватало финансов и материальных средств, рабочих рук.

Проблема трудовых ресурсов была решена в том числе и через «трудовое перевоспитание» сотен тысяч раскулаченных крестьян. Территория Центрального Казахстана была определена сталинским руководством в качестве одного из адресов «кулацкой ссылки» для крестьян из центральных и западных районов СССР. По сведениям Отдела по спецпереселенцам ГУЛАГа ОГПУ в республику было выселено 46091 семья или 180015 чел. [12, с.4], ставших населением образованных в 1931 г. спецпоселков, главной задачей которых стало обеспечение рабочей силой карагандинских шахт. В том же году начал функционировать Карагандинский исправительно-трудовой

лагерь ГУЛАГа ОГПУ (Карлаг). Труд заключенных обеспечил создание продовольственной базы для угольно-металлургической промышленности Центрального Казахстана.

С 1934 г. острие массовых репрессий было направлено против двух категорий коммунистов: периферийных партийных работников, включая секретарей обкомов, и большевиков первого поколения. В 1939 г. в Караганде состоялся процесс над одним из активных участников установления Советской власти и гражданской войны, Абдуллой Асылбековым, работавшим в годы коллективизации секретарем КазЦИКа [13, с.18]. Этот процесс явился одним из примеров воплощения в жизнь курса на вытеснение из сферы общественно-политической деятельности наиболее радикально настроенных в вопросах национально-государственного строительства работников, и, наоборот, приобщение к верхнему эшелону власти лиц, готовых служить в соответствии с установками программы хозяйственного и культурного строительства в Казахстане. Как отмечает М.К. Койгельдиев, подобными процессами «было положено начало новому этапу в политической жизни народа и его правящей элиты. Интеллектуалы, до этого выражавшие общенациональные, (общенациональные) интересы, теперь должны были уступить эту функцию партийной и советской номенклатуре, которой предписывалась роль исполнителя директив центра» [14, с.354].

В конце 1930-х гг. сталинский режим перешел к практике расправы над целыми народами. Первые группы депортированных с Украины немцев и поляков были переселены в Центральный Казахстан в 1936 г. За ними последовали корейцы с Дальнего Востока, иранцы с Азербайджанской ССР, курды, ингуши, чеченцы и другие. Отдельные группы депортированных народов были расселены на территории Центрального Казахстана, где нужны были рабочие руки для развивающейся промышленности.

В результате рассмотренных событий Центральный Казахстан стал местом «великих строек социализма»; жестокого эксперимента над местным населением в ходе коллективизации; осуществления возрожденной политики колонизации и освоения природных богатств региона; ссылки, каторги и заключения для сотен тысяч людей, представлявших социальную опасность для Советской власти.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Материалы по районированию. - Кызыл-Орда: Казгосплан, 1928.
- 2 Социалистическое строительство КазССР. – М.–Алма-Ата, 1936. – 409 с.
- 3 Нейштадт С.А. Социалистическое преобразование экономики КазССР в 1917-1937 гг. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957.
- 4 Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб-к документов. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т.1-2. – 864 с.
- 5 Районы Казахстана. Тельмановский, Коунрадский, Нуринский, Баян-Аульский, Риддерский. – Алма-Ата: Изд-во Госплана КАСССР, 1931.
- 6 Архив Президента Республики Казахстан.
- 7 Государственный архив Карагандинской области.
- 8 Голод в казахской степи (Сост. С.Абдирайымов, И.Н.Бухонова, Е.М.Грибанова, Н.Р.Джагфаров, В.П.Оспанов). – Алма-Ата: «Казак университеті», 1991.
- 9 Пятилетний план развития народного хозяйства и социально-культурного строительства КазССР (1928-29-33-33 гг.). – Алма-Ата, 1931. – 147с.
- 10 Центральный государственный архив Республики Казахстан.
- 11 Майзель И. Караганду в центр внимания //Народное хозяйство Казахстана. –1932. – №4.
- 12 Земсков В.Н. Спецпереселенцы (по данным НКВД) // Социс. –1990. –№11.

-
- 13 Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. – Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 28 с.
- 14 Койгельдиев М.К. Сталинизм и политические репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.

ТҮЙІН

Мақала 1920-1930-шы жылдардағы Орталық Қазақстанның жағдайын зерттеуге арналған. Мұрағат құжаттары негізінде кеңес үкіметі өткізген саяси, әлеуметтік және экономикалық жаңғыртудың Орталық Қазақстан дамуына тигізген әсері көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to researching Central Kazakhstan in 1920-1930-s. On the base of analyses of the archival documents the influence and consequences of political, social and economic modernization on Central Kazakhstan region's development were shown.

Ж.М. Джампеисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, к.и.н., доцент

Пастбищная территория и ее объекты (на примере рассмотрения ценностного значения земельных ресурсов для казахов Атбасарского уезда в конце XIX – начале XX вв.)

Аннотация

В данной статье анализируются некоторые материалы колониального периода, касающиеся поземельных отношений казахов. большей частью они затрагивают описания отдельных особенностей казахского землепользования, зафиксированных в статистических материалах экспедиции под руководством Ф. Щербины по территории, административно входившей в конце XIX века – начале XX века в Атбасарский уезд казахской степи. Анализ текстов позволил автору выявить, что в каждом случае ценность земельных ресурсов у казахских кочевников менялась под влиянием существования ряда условий, в частности, модели кочевания могли складываться в зависимости от особенностей ландшафта.

Ключевые слова: землепользование, поземельные отношения кочевников, «излишки», ландшафт, урочища.

В научных поисках европейских историков второй половины XIX - начале XX веков в изучении поземельных отношений доминировали исследования различных форм владения землей, которые рассматривались как определенные стадии развития земельной частной собственности. Такой взгляд в большей степени отражал огромное влияние на европейскую интеллектуальную среду идей эволюционной теории. Политическое значение этих идей было впечатляющим. Они были использованы европейскими империями для того, чтобы считать захваченные метрополиями земли не частной собственностью местного населения, а государственными территориями империи, как это было в случае статуса казахских земель после реформ 1867-1868 гг. [1, 2-3]. Несмотря на факт того, что в течение XX века эволюционный детерминизм серьезно сдал свои позиции в ходе усилившейся в гуманитарных науках постмодернистской концепции, идея превосходства частной формы землевладения над другими остается во многих исторических исследованиях актуальной до сих пор. Современные историки, занимающиеся вопросами исторических форм землепользования, подчеркивают, что не следует искать частной собственности там, где ее не было, не забывая о том, что сама идея развития частно-собственнических владений есть сама по себе только концепция, которая также имела свою

эволюцию. Более плодотворным стал бы подход, который не утверждает превосходство частной собственности над другими формами землепользования [1, 2-3]. В то же время, историк Паоло Сартори, говоря об особенностях кочевого землепользования, считает до сих пор неясным, доминировали ли в казахской степи общинные отношения или существовали другие формы собственности. Одной из главных проблем он видит в том, что в исторических источниках терминология поземельных судебных процессов, которая использовалась в судах на основе шариата или в колониальных судах, была адаптирована к системам, где проводились юридические тяжбы. В связи с этим исчезает возможность реконструкции действительной картины [1, 6]. Таким образом, одним из важных моментов в исследовании источников является рассмотрение данных, написанных, в частности, колониальными чиновниками, как проливающих свет на поземельные отношения казахских кочевников конца XIX века. Целью данной статьи будет анализ некоторых материалов колониального периода, касающихся поземельных отношений казахов. Большой частью они касаются описания в статистических материалах отдельных особенностей казахского землепользования, составленных под руководством Ф. Щербины по территории, административно входившей в конце XIX века – начале XX века в Атбасарский уезд.

Немецкий социолог середины XIX века Георг Зиммель в своих работах по социологии пространства выдвинул тезис о том, что незадействованное пространство – ничто. Исследователь работ Георга Зиммеля, социолог А. Филиппов, подхватил эту важную мысль ученого, которая, по его мнению, может расширить представления о том, как человек ощущает пространство и когда оно становится для него ценностью. Исследователь особо подчеркнул идею Г. Зиммеля о том, что пространство принимает значимость для людей через социальное взаимодействие. Человек в процессе жизнедеятельности, утилизируя ландшафт и вкладывая в него свои смыслы, начинает ощущать его через эмоционально значимые для него объекты. Таким образом, в представлении Г. Зиммеля, не ландшафт влияет на ценностные представления индивидуума, а значимые предметы, находящиеся в этом пространстве [2]. В контексте изучения разнообразных моделей кочевания казахов в разных ландшафтах эта идея приобретает особое значение.

Для казахов-кочевников территория имела смысл, если она могла обладать рядом условий. Иногда, в случае обилия растительного покрова, но в отсутствии воды в жаркое время земля теряла свое значение. В зимнее время отношение к тем же территориям могло быть другим. В связи с этим для казахов-кочевников было характерно большое разнообразие понимания ценности территории, в каждом конкретном случае – другое. Можно сказать, что для кочевников ценными были не территории с их границами в обычном понимании, а достаточно определенные урочища в определенное время года. Показательными в этом смысле являются результаты решений съездов казахов по разграничению мест и путей кочевания между разными кочевыми коллективами. По замечанию российских статистиков конца XIX века, в них не было «настоящего разграничения территории», а только указаны названия урочищ, которые должны отойти каждой группе, ... «дело идет не о пастбищных площадях строго определенных размеров и, следовательно, не о границах (в общепринятом смысле этого слова) землепользования, а об исключительном праве владения той или иной группой киргиз известным урочищем¹ (водопоем, глубокой и влажной ложиной, заросшей камышом и т.д.)» [3, с.25].

Широко известные статистические материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией Ф. Щербины для изучения «излишков» в целях колонизации,

¹ В широком понимании урочищем является любая часть местности, участок местности, отличные от остальных участков окружающей местности, например, это может быть лесной массив среди поля, болото, или нечто подобное, а также участок местности, являющийся естественной границей между чем-либо.

содержат значительную информацию о том, как казахи представляли пользование земельными ресурсами. Будучи последователями эволюционной теории, статистики объясняли кочевые формы землепользования как примитивные и находящиеся в состоянии постепенного развития в частную форму собственности. Исследователи, столкнувшись с тем, что у кочевников не было четко очерченных границ землевладений, вынуждены были сделать подробный анализ понимания границ у казахов с целью выявления принадлежности земель к кочевым группам и последующего вычисления территорий в пользу переселенческих наделов. С другой стороны, предприняв такой анализ, статистики ненамеренно отображали удивительное разнообразие подходов казахских кочевников к утилизации природных ресурсов. Местные колониальные администрации также, решая многие административно-хозяйственные вопросы Атбасарского уезда, тем или иным образом отразили взгляды местного населения по отношению к кочевому землепользованию (затем отложившиеся в архивных материалах).

После административно-территориальных реформ России 1867-1868 гг. вся территория казахов, как известно, была поделена на волости. Баганалинцы Атбасарского уезда Акмолинской области были поделены на волости формально, другими словами, кочевники были приписаны к определенным волостям, но административных границ между ними не было. Это были шесть баганалинских волостей: Айнакульская, Джездинская, Кенгирская, Кумконурская, Сарысуйская и Улутавская. В волостях Айнакольской проживал сегмент баганалы – ак-тазы, в Кенгирской, Джездинской – кзыл-тазы, в Сарысуйской и Кумконурской – чигодык, и шегелек в Сарысуйской, Кумконурской, Улутавской волостях. В 1897 году колониальная администрация сделала попытку разделить кочевников-баганалы волостными границами, но в этом случае даже Атбасарский уездный начальник был против, так как подобное разделение на баганалинцев оказало бы отрицательное влияние. Одной из главных причин в объяснении такой позиции было то, что кочевая система в данной области организована так, что разные коллективы баганалы в разное время года обычно использовали одни и те же пастбища по всей территории их расселения. При организации волостей такая система использования пастбищ была бы невозможной и негативно сказалась бы на хозяйстве казахов, так как, по мнению Атбасарской администрации, баганалы представляли собой единый экономический и социальный организм. Особенно это обнаруживалось при их совместном кочевании с зимовок на летовки и обратно, когда разные аулы и аульные группы объединялись в большой коллектив - баганалы [3, с.22-23].

В горной местности Улутау отдельные аулы стремились занять для кстау лучшие горные пастбища, в особенности те, с которых ветрами сдувался снег. На подветренных склонах скапливался снег, который потом мог быть источником воды. В подобных местах скапливались зимовки, которые обычно отделялись друг от друга, в силу их ценности, границами. Границы представляли собой не линии, а отграничивались только урочища, где пасся скот. Содержание границ было различным. Границы иногда могли быть условными, особенно в случае, если граничили родственные границы, в других случаях границы могли строго охраняться [4, с.8]

К югу от Улутау начиналась зона песков с небольшой растительностью (кум, коныр). В силу климатических условий территории южнее Улутау могли наилучшим способом эксплуатироваться с ранней осени (примерно с половины сентября) и до весны. Эти территории не позволяли заготавливать сено в силу отсутствия луговых трав, и даже не позволяли надолго останавливаться в одном определенном месте. По сути дела, кочевники-баганалинцы продолжали кочевать и в зимнее время. Даже при наличии каких-либо хозяйственных построек скот находился в разных местах от расположения самих кочевников [5, л.29].

Одним из самых важных зимовочных мест для всех групп баганалы представляли пески Джетыкочыр. В годы, когда на более северных территориях выпадал глубокий снег,

весь скот перегонялся в пески Джетыкконыр, где снега почти не было. Пески Джетыкконур имели огромное значение также при весенних перекочевках для тех, кто на зиму уходили в более южные территории. Джетыкконыр состояло из семи урочищ: Тобулгалы-коныр, Джидели-коныр, Самен-коныр, Добусун-коныр, Тамды, Кент-коныр, Джанур-коныр. Наиболее богатыми растительностью считались Джидели, Толылгалы и частично Самен. Здесь было в обилии растительности для верблюдов, рогатого скота и лошадей [6, л.311-311 об]. В песках урочища Джетыкконыр, как и в других зимовках, стояли отдельными аулами, называвшимися конами или коунами. Границ между ними не соблюдалось. Признаком, определяющим принадлежность данной территории той или иной группе, является кон, т.е, помет, оставленный скотом на стоянке. Коны ценились тем, что помет использовался как топливо. В этой полосе не было недостатка в воде, так как достаточно было выкопать глубокую яму, чтобы получить воду [4, с.7]. При передвижении кочевников с юга скот сильно истощался за время перехода по безводной пустыне Бетпак-дала, переход по которой со скотом совершался при 3-4-х остановках, или – в 3-4 коша. Вступая из пустыни Бетпак-далы в пески, кочевники здесь должны были останавливаться на более или менее продолжительное время, чтобы подкрепить силы изнуренного многочисленного скота теми скудными остатками растительности, какие могли остаться после зимнего пользования этой местностью. Таким образом, урочище Джетыкконыр, располагавшееся во всю ширину движения баганалинцев до р.Сарысу, а некоторых до Сырдарьи, занимало огромное значение в определении пространства баганалы. Означенное пространство было не просто определенной территорией, а было территорией конкретных урочищ. Если обратить внимание на постановления съездов казахских родов, то можно заметить, что при разграничении спорных земель между кочевниками на них всегда говорилось не о земельных границах вообще, а о разграничении конкретных урочищ. Например, на одном из съездов, проходившем на Улутау 12 октября 1881 года по спору об использовании Джетыкконыр, постановили: «... для прекращения всяких споров между киргизами Кенгирской и Сарысуйской волостей, зимующих на конурах, постановляем: местность на урочище Туздын-кара-каин с принадлежащими окрестностями принадлежит (должна принадлежать) киргизам Кенгирской волости, а местность при урочище Добысын также с прилегающими к нему окрестностями и Мынчекур-чий принадлежит (должна принадлежать) киргизам Сарысуйской волости; а между означенными двумя урочищами ... мы назначили главной границей местности Сары-джал и Конур-тюбе. Урочища Марджан-кюйгон с окрестностями к нему Табай-мала и Каянды-джал должны также принадлежать киргизам Сарысуйской волости; урочища к нему Самен-чий с прилегающими окрестностями, Арал-тюбе, Келенчик-маласы, Тезекпай-чий, с прилегающими окрестностями Тук-бир-чий-чочак, Кизил-чигиль, Ащикудук и Джаман-куннын-кумы должны также бесспорно принадлежать киргизам Кенгирской волости; а между урочищами этими, т.е Маржан-кюйгон и Самен ..., мы назначаем границей местность Конур-бийрат. Урочищем Бес-кагалы-кудук должны пользоваться киргизы Кенгирской и Улутавской волостей пополам. После этого нашего определения никто из киргиз баганалинских волостей не имеет права за настоящие места начинать споров» [3, с.24]. Как свидетельствует источник, «спор этот был возбужден представителями трех крупных родов, зимующими на песках - кожас (майлибай, байдовлет, тобет и кошкар), саргалдак (шалтеке и кииз) и сары (чигидык, карчал и малкар). Представители первого рода числятся в Кенгирской волости, представители второго в Улутавской волости, а киргизы третьего рода были приписаны к Сарысуйской волости, которая позже была разбита на волости Сарысуйскую и Кумкунурскую. Вот почему составители постановления ограничились названиями волостей и считали излишним разъяснять, что здесь идет вопрос о разграничении землепользования между тремя родовыми группами, так как это само собой подразумевалось всеми заинтересованными лицами» [3, с.25]. Исследователи казахского землепользования в этом

случае и во многих других отмечали, что когда казахи говорили о границах землепользования, то они говорили «об исключительном праве владения той или иной группой киргиз известным урочищем» [3, с.25].

Далее за кумами начиналась безводная степь Бетпак-дала, которая тянулась до долины реки Чу. В долину Чу устремлялись многие кочевые группы, так как она после безводной степи обладала достаточной растительностью и обилием воды. Далее, чтобы пройти к Сырдарье, баганалинцам было необходимо пройти через область озер Телеколь, где некоторые группы имели свои зимовки. Область озера Телеколь, окруженная пустынями, представляла собой оазис, богатый водою и подножным кормом. С юга простиралась причуйская долина, а также безводный такыр². Иски-Дарьялык (глинисто-солонцеватая пустыня), а с севера озеро было окружено западной частью огромной пустыни Бетпак -Дала. Проникнуть в местность Телеколь можно было только с востока вдоль русла реки Чу и с севера по реке Сарысу. Таким образом, озеро играло в экономической жизни кочевников региона важную роль. Кроме использования территории прилежащих к озеру как зимовые места баганалы, урочище Телеколь использовалось ими также в качестве остановки в период весенних и осенних переходов при переходе к Сырдарье и назад на Сарысу. Для других родов эти места служили переходом на летние пастбища. Через озера проходили кочевники племен аргын, джаппас, кипчак, шомекей и тама. Таким образом, Телеколь было объектом спора между разными кочевыми коллективами. Проход через пустыни был крайне тяжел по причине ограниченного количества колодцев. Обычно во время весенних и осенних переходов кочевники других родов, уходя со своих зимовок вдоль Сырдарьи и Каратауского хребта, проходили пустыни небольшими партиями. Достигнув оазиса, они подкармливали свой скот в течение одной-двух недель и, таким образом, подготавливали себя для дальнейших трудных переходов. По некоторым данным, область озер в течение года посещало свыше 5000 кибиток с количеством скота более 1 млн. голов [6, 121-121 об].

Баганалы, имевшие там зимовки, всегда были обеспокоены этими проходами кипчаков и тама на свои летовки, поскольку боялись за потраву своих зимовых мест. В такие периоды для кочевников становились важными политические связи, которые они осознавали через призму родства. В моменты отстаивания природных объектов, значимых для всех баганалы, политические границы пространства отдельных групп баганалы существенно расширялись. В связи с этим оазисы, вроде Джетыконеыра или Телеколь, превращались в зоны интересов крупных кочевых объединений. В конце 1880 - 1890 гг. обострилась борьба за урочище Телеколь между баганалы с одной стороны, между кипчаками и тама с другой стороны, так как все они нуждались в проходах между пустынями [6].

В целом, анализ текстов позволяет сказать, что в каждом случае ценность земельных ресурсов менялась под влиянием существования ряда условий. Отсюда предполагается, что наиболее продуктивным методом исследования мог бы стать микроанализ отдельных случаев поземельных отношений у казахов.

² Такыр (тюркский- гладкий, ровный, голый) – форма рельефа, образуемая при высыхании засоленных почв (такырных почв) в пустынях и полупустынях. Такыр обычно формируется в плоских котловинах, где после сезонных дождей возникают неглубокие озера; высыхание тонкого слоя воды обнажает вязкое илистое дно, поверхностный слой которого при высыхании уменьшается в объеме, образуя корку, разбитую трещинами на отдельные многоугольные плиты различных форм и размеров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Sartori Paolo. Introduction: dealing with states of property in modern and colonial Central Asia // Central Asian Survey. Vol.29, Number 1, March 2010, 1-8.
- 2 Филиппов А.Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы.// Журнал «Логос». - 1991-2005. Избранное. Т.2. - М., 2006.
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией в степных областях. Кустанайский уезд, - Воронеж, 1903, Т.5.
- 4 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией в степных областях. Атбасарский уезд. - Воронеж, 1902.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф.369, Оп.1, Д.8530.
- 6 Центральный государственный архив Республики Узбекистан, Ф.И-1, Оп.11, Д.755.

ТҮЙІН

Мақалада XIX ғ. соңы - XX ғ. басындағы көшпелі қазақтардың көштік жер қатынастарының ерекшеліктері нақты мекендердің құндылық маңызы тұрғысынан талданады. Талдау Ф. Шербин экспедициясының Атбасар уезі аумағындағы жинаған статистикалық материалдары, сондай-ақ мұрағат материалдары негізінде жасалған.

RESUME

In this article Kazakh nomadic land use peculiarities at the end of the XIXth - the beginning of the XXth centuries were analyzed. It was done through the consideration of nomad's valuable meanings towards definite land plots. The analysis has been made by examining of F. Shcherbino's statistical expedition materials collected in Atbasar uезд, as well as archival documents.

Г.Е. Ибрагимова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Т.Ғ.К., доцент

Халықаралық ұйымдардың қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі мен орны

Аннотация

Мақала әлемдік бейбітшілік шартындағы халықаралық ұйымдардың көпжақты өзара әрекет ету институты ретінде зерттелуіне арналған. Автор халықаралық ұйымдардың халықаралық реттеудегі рөлін қарастырған. Халықаралық қатынастардың даму қозғалысындағы үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардың ықпалын көрсете отырып, автор аталған мәселе бойынша ғылыми мектептер мен зерттеушілердің көзқарастарының толық шоғырына назар аударған.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, көпжақты дипломатия, жаһандану, халықаралық үкіметаралық ұйымдар, халықаралық үкіметтік емес ұйымдар, мемлекет, азаматтық қоғам, акторлар.

Қазіргі халықаралық қатынастарда жаһандану үдерісінен шығатын үрдістер көпжақты дипломатия институттарының өзектілігін арттыруда. Көпжақты дипломатияның бір нысаны мемлекеттердің халықаралық үкіметаралық ұйымдарға (ХҰҰ) қатысуы болып табылады. Алайда, соңғы кезде халықаралық қатынастарға мемлекеттік емес қатысушылар белсенді түрде араласуда, олардың арасында халықаралық үкіметтік емес ұйымдар да бар, аталған ұйымдар болашақ әлемдік тәртіптің қалыптасуына белгілі бір дәрежеде ықпалын тигізеді. Халықаралық ұйымдар тарапынан белсенділіктің жоғарылауы және олардың санының артуы қазіргі халықаралық дамудағы үрдістердің бірі болып табылады.

Халықаралық ұйымдар қазіргі кезеңде халықаралық жүйені басқарудың ерекше нысанын жасап отыр, оның қажеттілігі өзара тәуелділіктің артуымен және мемлекеттердің саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы мүдделерінің тоғысуымен байланысты түсіндіріледі. Қазіргі кезде халықаралық үкіметаралық ұйымдар саяси саладағы белгілі бір басқару функцияларын өзіне жүктейді, ал мемлекеттер бүгінде ондай қызметті толығымен өзіне ала алмайды. Демек, халықаралық ұйымдардың құрылымдары арқылы оның халықаралық ортадағы реттеуші қызметі қалпына келтіріледі.

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің күрделенуі халықаралық қауымдастықты басқарудың жаңа тәсілдерін іздеу қажеттігі туралы ойға бастау болды, жаһандану кезеңіне сай келетін жаһандық басқару үлгісін жасап шығаруға түрткі болды. Осыған орай, ғылыми әдебиетте халықаралық реттеу үдерісіндегі халықаралық ұйымдардың рөліне қатысты мәселе белсенді талқылана бастады.

Осылайша, халықаралық ұйымдар халықаралық реттеу үдерісінің жетекшісі мен құралы болып табылады деген пікір қалыптасты. М.Ю.Панченконың «Основные парадигмы изучения международного порядка в современной политологии» атты монографиясында айтылғандай, халықаралық жүйеде тәртіп өзінен-өзі пайда болмайды, ол адамдардың әрекеттерді ұйымдастыруға салған күшінің нәтижесі болып табылады, ал олар халықтар мен мемлекеттер арасындағы қатынастарды дұрыс құруға, алдын ала болжауға болатындай жасауға, белгілі бір ережелер мен нормаларға бағындыруға мүмкіндік береді [1, 20 б.]. А.Григорьев саналы рационалды әрекеттердің салдары ретінде пайда болған әлеуметтік тәртіпті оның «детерменистік үлгісі» деп атайды [2, 296 б.]. Бұндай үлгіде халықаралық тәртіп белгілі бір ұйымдардың көмегімен, әсіресе, Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Халықаралық Валюта Қоры (ХВҚ), Халықаралық сот және т.с.с. жаһандық ұйымдар арқылы сақталады. Сонымен қатар, халықаралық қатынастарды аймақтық, субаймақтық және басқа деңгейлерде ретке келтіру институттары да бар. Халықаралық ұйымдар әлемдік саясат субъектілерінің қатынастарын реттейтін нормалар мен ережелерді жасап шығарады, олардың сақталуын бақылайды, тәртіп бұзушыларға қарсы санкциялар қолданады.

Р.Малаян бойынша, халықаралық ортаның маңызды бір ерекшелігі жаһандық институционалдық вакуум болып табылады. Р.Малаянның пікірінше, «Жаһандық әлем», халықаралық қатынастардың Вестфаль жүйесі сияқты, де-факто түрде анархия жағдайында [3, 39 б.]. Оның орталық үйлестіруші органы жоқ, ал көптеген жаһандық мәселелер мемлекетаралық келісімдер деңгейінде шешілмейді. Шартты түрде басты рөл БҰҰ-ға тиесілі, бірақ ол әрқашан да өз мүшелерінің мүдделерін бітімге келтіріп, жедел шешім қабылдай алмайды. Сондықтан әлемдік дамудың қисыны басқа ұйымдарды осы вакуумды толтыруға итермелейді. Ғылыми және публицистикалық әдебиетте, көбінесе, ықпалдылық белгілеріне, ресурстарының шоғырлануына, кең құзыреттілігі мен институционалдық дамуына қарай, осындай үш ұйымды бөліп көрсетеді. Бұл – БҰҰ, НАТО және «Үлкен сегіздік». Соңғы жылдары НАТО мен «Үлкен сегіздіктің» қызметі көпфункционалды сипат алууда. Мәселен, НАТО бірте-бірте жаһандық реттеудегі үлкен рөлге қарай өзгеруде. Қазіргі кезеңде «Үлкен сегіздіктің» көпжақты дипломатиядағы рөлі халықаралық қатынастардағы негізгі үдерістерді ресми емес түрде реттеу құралының қызметін атқарумен байланысты. «Үлкен сегіздік» халықаралық жүйені ұжымдық түрде басқаратын «қазіргі заманғы халықаралық концерт» болып табылады деген пікір бар. Әдебиеттерде жиі айтылатын ойға сәйкес, БҰҰ бірте-бірте әмбебап позициялардан кетеді, ал «сегіздік» пен НАТО оның орнына тұрады. Сонымен қатар, аталмыш ұйымдар, әлемдік реттеудің көп деңгейлі кеңістігінің қалыптасуында әрқайсысы өзінің қызметтерін атқара отырып, әр түрлі жазықтықтарда қызмет етеді деп есептеледі. Қазіргі таңда дамыған мемлекеттер өз мүдделерінің жетекшісі болып саналатын БҰҰ-дан бас тартуға дайын емес. Оның үстіне, НАТО мен «Үлкен сегіздік» те әлемдік даму үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға ниет білдірмейді. Осылайша, Р.Малаян айтқандай, бұл жағдайда осы ұйымдардың салыстырмалы артықшылықтарына қарай өз орындарын таба білуіне көңіл бөлу керек [3, 40 б.]. Демек, «жаһандық саяси кеңістіктің» қалыптасуы шеңберінде ерекше қызығушылыққа үкіметаралық саяси ұйымдар ие, олар әлемдік жүйені реттеуде шешуші рөлге шығуы мүмкін.

ХҰҰ қызметі екі түрлі рөлде көрініс табады: бір жағынан, мүше-мемлекеттер арасындағы әрекеттестік үшін жағдай жасайды, екінші жағынан, халықаралық ортада айрықша, әрекет етуші тұлғалар ретінде қызмет ете отырып, халықаралық қатынастардың

даму серпініне өздігінен ықпал етеді. Бұндай дербестіктің шамасы – даулы мәселе және, дәстүрлі түрде, зерттеушілер арасында пікірталас туғызып отырады. «Реалистік парадигманың» жақтастарының пікірінше, мемлекетаралық ұйымдардың қызметі тек мүше-мемлекеттерінің әрекетіне байланысты атқарылады, ал мүшелерінің сыртқы саясатынаның аясынан тыс ешқандай күш тудырмайды. Басқаша айтқанда, мемлекетаралық ұйымдар қатысушылардың ұстанымдарындағы сәйкестіктерді анықтайтын тұрақты дипломатиялық форум ретінде ғана қарастырылады. Жалпы алғанда, «реалистердің» пікірі бойынша, ХҰҰ-дың әрекет ету еркіндігі аса шектеулі, оларды, әдетте, алдыңғы қатарлы мемлекеттер әлемдегі жағдайды тұрақтандыру үшін пайдаланады. Шындығында да, осындай көзқарастың рационалдылық белгілері бар, мәселен, дамыған елдер негізгі халықаралық үдерістерге де, халықаралық ұйымдардың саясатына да бақылау жүргізу қабілетін сақтап отыр. Бұған мысал ретінде НАТО-ны келтіруге болады, ол қырғи-қабақ соғыс кезінде АҚШ саясатының құралы болды және кейін де сондай рөлде қалды. Дәл солай, Варшава шарты ұйымы да Кеңес Одағының сыртқы саясатының құралы болатын. Қазіргі таңда негізгі халықаралық ұйымдарда Батыстың алатын позициялары өте ықпалды, бұл, әсіресе, «Сегіздік», Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк, Дүниежүзілік сауда ұйымы сияқты қаржылық және экономикалық ұйымдарда байқалады. Осындай ұйымдардың арқасында Батыс жанама әрі сенімді түрде әлемдік экономиканы бақылау мүмкіндігіне ие болады және, сәйкесінше, жемісін көреді. Сол ұйымдар арқылы өзіне тиімді түрде жаһандық ойын ережелерін анықтайды. Яғни, «реалистер» халықаралық ұйымдардың халықаралық қатынастардағы рөлі мен мүмкіндіктерін сыни тұрғыдан бағалайды. Оған қоса, «реалистер» Ұлттар Лигасының халықаралық бейбітшілікті қамтамасыз етудегі сәтсіз тәжірибесін ескереді, сонымен қатар, қырғи-қабақ соғыс жылдарында екі державаның бәсекелестігі әсерінен БҰҰ-дың қажет деңгейде әрекет ете алмауы, және кейін халықаралық жүйеде нақты орнын таба алмауы сияқты факторлар да ескеріледі. Бұдан басқа, қабылданған шешімдердің міндеттілігі қағидаты мен сол шешімдердің орындалуын бақылау тетігі көптеген ХҰҰ-да жоқ. Мүше-елдерге ХҰҰ-дың ұсыныстары оларға заң жүзінде емес, тек саяси тұрғыда міндетті болып табылады. Шешімдерді қабылдау мен орындаудың осындай үдерісі ХҰҰ-дың қазіргі халықаралық қатынастардағы рөлін төмендетеді.

Сонымен қатар, «транснационализм» мектебі жақтастарының көзқарасы бойынша, мемлекетаралық ұйымдар қызметінің нәтижесінде мүше-елдердің тек сыртқы саяси күшіне ғана әкелмейтін жаңа сапа пайда болады. Дәл осы жолмен бүкіл халықаралық қатынастар жүйесінің өзгеру үдерісі, мүдделер тепе-теңдігін орнату аренасынан адамзаттың жаһандық мәселелерін анықтау және шешу тетігіне өзгеру үдерісі жүреді деп есептеледі. Бұл тұжырымдама идеалистік және функционалдык теорияларды жақтайтындардың ұстанымдарына жақын, яғни, халықаралық үкіметаралық ұйымдар халықаралық жүйедегі белгілі бір өзгерістерге ықпал ететін өзіндік акторлар болып табылады. Либералды институционализм жақтастарының пікірінше, халықаралық ұйымдар бірте-бірте мемлекеттерді халықаралық саясаттың перифериясына ығыстыра алады.

П.А.Цыганков, Ш.Зоргбибтің идеяларын пайдалана отырып, халықаралық ұйымдардың негізгі үш қасиетін бөліп көрсетеді, олар акторға тән белгі болып саналатын өздігінен әрекет ете алу қабілетінің бар екендігін білдіреді: 1) құрылтайшы құжаттарда бекітілген, ынтымақтастыққа деген саяси ерік; 2) ұйымның мирасқорлығын қамтамасыз ететін тұрақты аппарат; 3) құзыреттер мен шешімдердің автономдығы [4, 238 б.].

В.Барановскийдің халықаралық мемлекетаралық ұйымдардың халықаралық аренадағы рөлі туралы көзқарасы ең орынды деп ойлаймыз. Оған сәйкес, мемлекетаралық ұйымдар, халықаралық құқықтың екінші ретті, туынды субъектілері ретінде, халықаралық-құқықтық нормаларды қалыптастыру және жүзеге асыру үдерісіне тартылады (және кейбір жағдайларда өте белсенді түрде араласады) [5]. Бұдан басқа, сол

нормалардың тиімділігі, көбінесе, олардың мемлекетаралық ұйымдармен қаншалықты деңгейде санкцияланғанына тәуелді болады. Аталмыш ұйымдардың қызметі мүше-мемлекеттерінің халықаралық-саяси ұстанымдары мен әрекеттеріне өз әсерін тигізеді. Жалпы, халықаралық ұйымдарға қатысудың өзі мемлекеттер үшін олардың халықаралық әлеуметтенуінің факторына айналады. Мемлекеттер халықаралық аренадағы басты әрекет етуші тұлғалар болса да, мемлекетаралық ұйымдардың саны әлдеқайда көп, және олар, жалпы алғанда, қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың барлық сегменттерін қамтитын кең ауқымды желіні құрайды.

Халықаралық қатынастардың мемлекеттік емес қатысушыларының бірі халықаралық үкіметтік емес ұйымдар (ХҮЕҰ) болап табылады. Реалистік парадигманың жақтастары, соның ішінде неореалистер де, бұндай ұйымдардың әлемдік қатынастардағы қандай да бір өзіндік мәнін мойындамайды, ал неолибералдық және постмодернистік тұжырымдамалардың өкілдері қазіргі ХҮЕҰ-ды болашақтағы жаһандық азаматтық қоғамның бастауы деп көреді, бұндай қоғам бөлек жатқан ұлттық мемлекеттердің орнына келуі тиіс деп саналады. Көріп отырғанымыздай, бұл мәселеге қатысты, мамандардың арасында да ортақ пікір жоқ. Сонда да, халықаралық ортада мемлекеттермен қатар әрекет етуші және олардың монополиялық жағдайымен келіспейтін мемлекеттік емес акторлардың көбеюі халықаралық қатынастардың дамуындағы ерекше феноменге айналууда. Сонымен қатар, көптеген ықпалды халықаралық үкіметаралық ұйымдар ХҮЕҰ-ды лайықты да тең құқықты әріптестері ретінде қарастырады.

ХҮЕҰ санының көбеюі, олардың халықаралық аренада артып келе жатқан ықпалы бірқатар факторлармен шартталған, мысалы: шешілуі үшін мемлекеттер мен халықаралық мемлекетаралық ұйымдардың мүмкіндіктері жетпейтін жаңа жаһандық мәселелердің пайда болуы; толыққанды әрекет ету үшін жаңа халықаралық институттарды қажет ететін халықтардың арасында пайда болған байланыстардың алуан түрлілігі; мемлекеттердің ішкі және халықаралық қатынастарының саласында демократиялық үдерістердің күшеюі, олардың институционалдық көрінісі халықаралық үкіметтік емес ұйымдар болып табылады; мемлекеттердің ұлттық мүдделері саласындағы өзгерістер (адам құқықтары, денсаулық сақтау және қоршаған ортаны қорғау сияқты жалпы адамзаттық құндылықтарды мойындауға өту).

С.А.Ланцов, В.А.Ачкасовтың редакциясымен шыққан «Әлемдік саясат және халықаралық қатынастар» атты оқу құралында (Спб., 2009) көрсетілгендей, ХҮЕҰ-дың әлемдік саяси үдеріске араласу дәрежесі бірдей емес. Саяси сипаттағы ұйымдар тікелей әлемдік саясаттың субъектілері ретінде әрекет етеді. Басқа ұйымдар (саяси емес), мысалы, «Гринпис» пен «Халықаралық амнистия» саяси қызметке қосылады, өйткені олардың қызмет саласы саяси саламен де байланысты болады [6, 244 б.].

Халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың басты функциясы мемлекеттер мен мемлекеттік емес сегменттер арасында байланыстар орнату болып табылады. ХҮЕҰ-дың басқа да ықтимал функциялары (олардың бағытына сәйкес): ақпараттық, консультациялық, құқық шығарушы, бақылаушы.

Жаһандану дәуірінде ХҮЕҰ дипломатиялық қызметке араласады: егер бұрын сыртқы қатынастар толығымен мемлекеттік органдардың айрықша құзыретіне жатса, бүгінде халықтар арасындағы байланыстар әр түрлі деңгейлерде жүзеге асырылып жатады. Халықаралық қатынастардағы бірқатар зерттеушілер (Л.Вудс, М.Берман мен Дж.Джонсон, Ф.Виберт, М.М.Лебедева) «дипломатия» ұғымының мазмұны өзгергендігіне көрсетіп, оны ХҮЕҰ қатысушыларына жатқызды. ХҮЕҰ артықшылықтарының арасында сарапшылар білімін, байланыстардың кең желісінің болуын, ресми жарлықтармен шектелмегендігін және т.б. атап өтуге болады. Сондықтан ХҮЕҰ атысты тоқтату, бітімге келу туралы келіссөздердегі, шиеленістен кейін бейбітшілікті орнатудағы дәнекер ретінде айтарлықтай сәтті әрекет етеді.

ХҮЕҰ-дың көпжақты дипломатиядағы рөлі – халықаралық қоғамдық пікірге айтарлықтай ықпал ету, соның ішінде, үкіметаралық ұйымдарға немесе мемлекеттерге қысым жасау арқылы әрекет ету. Мысалы, 1980 ж. Халықаралық олимпиада комитеті Мәскеудегі Олимпиада ойындарына бойкот жариялауға шақырды, бұл 1979 ж. Ауғанстанға кеңес әскерлерінің енгізілуіне қарсылық білдірудің көрінісі еді. Тағы бір мысал – Азаматтық авиация ұшқыштары ассоциацияларының халықаралық федерациясының үкіметтерге көрсететін қысымы, мұндағы басты мақсаты – оларды ұшқыштардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша, әсіресе, ұшақтарды басып алумен күрес жүргізу бойынша әлдеқайда қатаң шаралар қолдануға мәжбүрлеу. Алайда, ХҮЕҰ-дың осындай ықпал ету тетігі, «Халықаралық қатынастар: теориялар, шиеленістер, қозғалыстар, ұйымдар» (М., 2008) атты оқу құралында көрсетілгендей, біршама әлсіз болып табылады, өйткені сыртқы саяси шешімдерді қабылдау көп факторлы үдеріске жатады және қоғамдық пікір қысымы – осы факторлардың ең маңыздысы емес [7, 167 б.]. Мысалы, Гринпистің ұлттық бөлімшелерімен ұйымдастырылатын ауқымды қарсылық көрсету акциялары қоғамдық пікірді дүрліктіреді, бірақ, ешқашан үкіметтердің әрекеттеріне тікелей әсер етпейді. Сонымен қатар, М.М.Лебедеваның пікірінше, олардың қызметі жаңа халықаралық тәртіптерді құруға, жаһандық мәселелерді шешу үшін жаңа күн тәртібін жасауға және әлемді демократияландыруға ықпал етеді [8, 75 б.]. ХҮЕҰ-дың көпжақты дипломатиядағы рөлін нығайту үшін осы ұйымдардың барлық деңгейлерде: саясатты қалыптастыруда, шешімдерді қабылдауда, шешімдерді жүзеге асыруда іс жүзінде қатысуын қамтамасыз ету керек. Үкіметтік емес ұйымдардың қоғамдық әріптестер ретіндегі рөлін көтеру туралы мәселе 1992 ж. БҰҰ-дың қоршаған орта мен даму жөніндегі конференциясында қабылданған «XXI ғасырға арналған күн тәртібі» атты құжатта да айтылған.

Қазіргі халықаралық қатынастардағы ХҮЕҰ-дың рөлі халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың бүгінгі жаһанданудың теріс факторларын жоюға бағытталған қызметімен анықталады. Халықаралық үкіметтік емес ұйымдар халықаралық қатынастарды реттейтін нормативті материалдың саны мен сапасына айтарлықтай ықпалын тигізеді. Қатысу арқылы олар халықаралық шарттардың жасалуын тездетеді, жаһандық, аймақтық және ұлттық деңгейдегі гуманитарлық саясаттың негізгі мақсаттары мен қағидаттарын жасайды. Адамның заңды құқықтары мен мүдделерінің әлеуметтік қорғалуы қазіргі таңда «мемлекет – ҮЕҰ» жаңа нысанында жүзеге асырылады. ХҮЕҰ белсенділігінің арқасында бөлек мемлекеттердің әлеуметтік саясаты айтарлықтай нығайды.

Зерттеушілердің айтуынша, мемлекет пен үкіметтік емес ұйым арасындағы қарым-қатынастарда бүгінгі таңдағы кейбір күрделі мәселелер: үкіметтік емес ұйымдардың халықаралық қатынастар жүйесінде жаһандық актор рөліне деген ұмтылысы; осындай үкіметтік емес ұйымдар көшбасшыларының, ресми тұлғалармен және саяси билік институттарымен бәсекелес бола отырып, ықпалды саяси тұлға болуға талпыныстары; белгілі бір мемлекеттердің ХҮЕҰ-ды «демократияны экспорттау» құралы ретінде пайдалануы.

В.Е.Снапковскийдің пікіріне жүгінсек, қарқынды даму үстіндегі жаһандану алдағы уақытта халықаралық ұйымдардың, әсіресе, ХҮЕҰ санының артуына әкеледі [9]. ХҮҰ мен ХҮЕҰ рөлінің жоғарылауы олардан халықаралық жүйені басқару мен реттеу бойынша лайықты стратегияны жасап шығаруды талап етеді. ХҮҰ шеңберінде мемлекеттердің ынтымақтастығы сәйкес міндеттердің қойылуы мен шешілуінің ұлттық тетіктерінің жалғасы ретінде жиі қарастырылатын болады.

Халықаралық ұйымдардың қазіргі заманғы халықаралық қатынастардағы рөлін қарастыра келе, қорытындылары жайлы айтсақ, мемлекетаралық ұйымдар халықаралық-саяси дамуға әлдеқайда елеулі ықпалын тигізетінін айтып өту керек. Сонымен қатар, халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың саны мемлекетаралық ұйымдарға қарағанда көп, және ұзақ жылдар бойы қазіргі әлемдік жаһандануда олардың саны мен рөлінің тұрақты

арту үрдісі байқалуда. Осылайша, халықаралық үкіметаралық және үкіметтік емес ұйымдар халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды рөл атқарып, дәстүрлі екіжақты дипломатияның мүмкіндіктерін айтарлықтай толықтырады, сол арқылы жаңа тәуелсіз мемлекеттердің халықаралық қауымдастыққа тез енуіне алғышарттар жасап, халықаралық ынтымақтастықтың тиімділігін жоғарылатады. Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуындағы және қазіргі халықаралық қатынастарды реттеудегі халықаралық ұйымдардың елеулі рөлі туралы айта отырып, ұлттық мемлекет әлі де халықаралық қатынастардың негізгі акторы болып табылатынын ерекше айтып өткен жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Панченко М.Ю. Основные парадигмы изучения международного порядка в современной политологии. - М., 2008. - 105 б.
- 2 Григорьев А.А. Концептуальные модели формирования социального порядка и тенденции их развития // Социально-гуманитарные знания. - 2005. - № 2. - 294 – 307 бб.
- 3 Малаян Р. Международные организации в формирующемся миропорядке//Космополис. - 2008. - № 1 (20). - 38-50 бб.
- 4 Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 590 б.
- 5 Барановский В. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений// <http://viperson.ru/wind.php?ID=301163>
- 6 Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие/ Под ред. С.А.Ланцова, В.А.Ачкасова. – Спб.: Питер, 2009. – 448 б.
- 7 Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. Учебное пособие/Под ред. П.А. Цыганкова и др. - М.: Альфа-М.: ИНФРА-М, 2008. – 320 б.
- 8 Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.:Аспект Пресс, 2007. – 365 б.
- 9 Снапковский В.Е. Международные организации в системе международных отношений // <http://evolutio.info/content/view/374/51/>.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию международных организаций как институтов многостороннего взаимодействия в условиях глобального мира. Рассмотрена роль международных организаций в процессе международного регулирования.

RESUME

This article is devoted to the research of international organizations as institutes of multilateral interaction in the conditions of the global world. The role of international organizations in the process of international regulating has been considered.

УДК 322:28

В.Ю. Славецкий

Казахский университет экономики,
финансов и международной
торговли, доктор PhD

**Исламский
социально-
культурный
радикализм:
история
и современные
реалии****Аннотация**

Повышенное внимание к современным процессам в исламе в общественно-политических науках возникло намного раньше, чем произошли печальные события 11 сентября. Исламский радикализм сегодня, как и многие другие явления современности, постоянно эволюционирует и развивается. Мировому сообществу не стоит забывать, что эволюционный процесс развития и трансформации радикального ислама не остановился, а только усиливается и набирает обороты, и сложно предположить, какую форму он приобретет в своем дальнейшем развитии.

Ключевые слова: Исламский радикализм, политизация, исламское государство, социальная направленность, политическая направленность.

События 11 сентября 2001 года стали во многом знаковыми в истории современного развития человеческой цивилизации. Они изменили мир, который перестал быть таким, к которому все уже успели привыкнуть после распада Советского Союза и крушения биполярной системы. Их глобальность принесла с собой и вывела на поверхность многие неизвестные или ранее не замечаемые явления как в сферу политики и экономики, так и в обычную жизнь простых граждан. Одним из таких явлений стал исламский радикализм.

Эксперты еще долго будут решать и спорить, какие факторы и явления оказали наиболее значимое и существенное влияние на дальнейшие процессы развития мирового сообщества, но уже сегодня бесспорно ясно одно, и современные события только подтверждают это фактически, что исламский радикализм будет в числе таких наиболее значимых явлений.

Перед мировой общественностью исламский радикализм предстал во всем многообразии. Его сложность и бескомпромиссность руками многочисленных СМИ и экспертов различного толка создала в общественном сознании многочисленные образы, от самых ужасных и кошмарных до поистине героических, превратив его по своей сути в своеобразный легко-узнаваемый бренд. Но в этой многообразной и сложной полемике точности образа и его степени влияния на происходящие процессы на второй план от внимания общественности ушли как многие важные моменты, которые несомненно помогли бы в понимании всей сложности

процессов в современном исламском мире, так и его глубинная природа возникновения.

Повышенное внимание к современным процессам в исламе в общественно-политических науках возникло намного раньше, чем произошли печальные события 11 сентября. Это обстоятельство было вызвано многими различными объективными и субъективными причинами современности. На сегодняшний день объективно ислам – самая молодая и динамичная мировая религия. При этом степень политизации ее приверженцев, проникновение в политическую жизнь и влияние на политические процессы в большинстве исламских стран на порядок выше, чем в странах с доминированием других конфессий. Ну и самое главное – многочисленные концепции чисто исламского пути развития государств и обществ еще не были реализованы на практике в долговременном контексте развития, не имеют как практической, так и методологической оценок [1].

На сегодняшний день специалистов интересует, прежде всего, процесс радикализации ислама и исламского общества и такой его политической активности на современном этапе. Процессы радикализации и, как следствие, политической активизации ислама, в той или иной степени происходили в истории ранее и не единожды, но их воздействие на мировые процессы не было таким существенным как сегодня.

Истоки современного радикального ислама, его политизации, своеобразного противопоставления и проникновения во все сферы жизнедеятельности государства и общества исторически были заложены еще в средние века. По мнению некоторых специалистов, значительную роль в его становлении сыграл процесс жесткого противостояния в политической сфере с христианством во время крестовых походов и реконквисты. Среди многих интерпретаций принципов функционирования общества и государства выделяется труд известного богослова XIV века Таки ад-Дина Таймийя. Согласно его видению справедливого общества, исламское государство должно основываться на консолидирующей основе ислама и базироваться на двух вещах: в мусульманской стране править должен глава государства – мусульманин, а основополагающим законом для всех жителей должен быть шариат [2]. Так началась политизация ислама, которая в различных формах и проявлениях проявлялась в такой концептуальной основе до середины XX века.

Современный исламский радикализм был воссоздан в Египте в 40-х гг. XX века сельским учителем аль-Банной [3], однако серьезный толчок к его развитию был дан созданием Государства Израиль и последующими арабо-израильскими войнами. Длительное время основной удар радикальных групп ислама был направлен против Израиля и США, а также тех арабских правителей, которые, по мнению радикалов, в недостаточной степени прилагали свои усилия на борьбу с этими странами [1]. В то же время именно в этот период закладывается новая составляющая исламского радикализма – социальная, которая представляет собой серьезную, трудноразрешимую проблему.

В то же время необходимо понимать, что исламский радикализм сегодня постоянно эволюционирует и развивается. В подтверждение этого факта говорит то обстоятельство, что он уже давно перестал носить чисто политическую окраску и приобрел значительно выраженную социальную направленность, которую определенные политические силы используют как инструмент для достижения своих политических целей и защиты интересов.

Политическая направленность любой формы радикализма создается в основной своей массе для решения определенной политической задачи, требующей консолидации больших групп людей с различными политическими интересами. Современный исламский радикализм создавался как объединяющая система различных социальных групп мусульманского населения для освобождения от колониальной зависимости от европейских стран [4]. Проблема колониальной зависимости была решена, но радикализм не только не пошел на убыль, а, наоборот, стал только усиливаться. В этом процессе

наибольшее влияние оказывают две основные тенденции, именно они и определяют современное лицо исламского радикализма и формируют направления его дальнейшего развития.

На первом этапе тенденцией, давшей первый толчок дальнейшей политизации и развитию радикального ислама, стал политический компонент борьбы за свободу, права на самоопределение и восстановление политической справедливости. В его развитии можно выделить два основных периода, совершенно различные между собой по политическим целям, но все они с нарастающим усилием формировали те необходимые условия для дальнейшей политической радикализации ислама. Первый период совпадает с палестино-израильским конфликтом и многочисленными арабо-израильскими войнами - конец 40-х – 70-е годы XX века [5]. Характерной особенностью этого периода стало формирование фактора, который в последующем даст толчок развитию составляющей социальной направленности исламского радикализма – это формирование образа врага, который мешает нормальному развитию исламского общества. Первоначально в этой роли выступил Израиль и поддерживающие его западные государства. Изначально арабское, а затем и исламское общество требовало справедливости в рамках создания и палестинского государства, но образ внешней проблематики был создан и станет определяющим.

Второй период приходится на афганскую войну - 80-е годы XX века. Новый этап дальнейшей политической радикализации ислама и принес с собой очень многое. Во-первых, пришло понимание, что в борьбе не существует друзей, а есть только союзники, интересы которых совпадают по определенным вопросам. Советский Союз поддерживал арабские страны в ближневосточном вопросе, но стал после также врагом ислама в Афганистане. Во-вторых, для борьбы с врагом можно сотрудничать и с врагами по другим вопросам (США оказывал всестороннюю поддержку афганской оппозиции различной направленности, в том числе и радикально-исламистской направленности, создавал такого рода организации, например «Аль-Каида») [6]. В этот период радикальный ислам полностью превратился в удобный, универсальный политический инструмент решения проблем в регионе. В-третьих, и это самое главное, была создана вся необходимая инфраструктура и концептуально оформлены методы борьбы за реализацию целей, а события в Иране и Афганистане показали возможность практической реализации и достижения силовым методом конечной цели, создания чисто исламского государства на основе шариата [7].

Конец XX века принес с собой большое количество изменений в систему функционирования мирового сообщества, и исламский радикализм также существенно изменился. В начале 90-х годов XX века он начал менять свое лицо и направленность. Именно с этого момента он усиленно начинает приобретать социальную направленность. Это был объективный процесс, и под воздействием внутренних и внешних факторов в нем начались принципиальные изменения.

Происходящие процессы 90-х годов XX века поставили перед радикальным исламом целый ряд принципиальных вопросов, от решения которых зависело само существование, как формы, так и направления его дальнейшего развития. Победа в афганском конфликте лишила процесс радикализации ислама не только видимого образа врага, но и арены практического выплеска энергии борьбы за правое дело. Без этих составляющих он не мог дальше развиваться и усиливаться. Третьим фактором стала острая необходимость расширения социальной базы. Выход на оперативный политический простор, приобретение фактора глобального влияния требовали мирового охвата, что возможно было только при широкой социальной поддержке. Все это обусловило постепенное приобретение социальной составляющей и трансформацию в социально-политическую направленность.

Быстрая трансформация радикального ислама, приобретение им новой формы социальной направленности во многом были обусловлены развитием в самом исламе течений консервативного толка под воздействием внешних факторов. Для многих религиозных направлений этот процесс является весьма естественным и проявляется в той или иной форме. Так, например, развитие ярких форм консервативного, радикального католицизма приходится на период реформации и ренессанса [8] в российской православной традиции, - это вылилось в раскольническое движение [9], что демонстрирует тенденцию ответной, защитной реакции на происходящие изменения как вокруг, так и внутри самой религии. Ислам, находясь под сильным внешним давлением модернизации различных форм жизнедеятельности общества, как одна из мировых религий, не избежал подобных процессов, сформировавших различные религиозные направления.

Одним из таких направлений выступает консервативный тип салафизма. Он объединяет различные течения, которые хотят уберечь ислам от влияний современной жизни, особенно из неисламских обществ, абсолютизируя концепцию бид'а (инновация, новшество) как абсолютно неприемлемое дополнение к «исконному» исламу [10]. Понятие бид'а консерваторы распространяют как на атрибуты современной жизни, так и на огромное число норм, ритуалов и действий, многие из которых были очень давно исламизированы и стали неотъемлемой частью мусульманской религиозной жизни.

В то же время нельзя сам салафизм воспринимать как политизированный радикальный ислам. До недавнего времени саудовские салафиты или ваххабиты – последователи Мухаммада 'Абд ал-Ваххаба (1703/4–1797/8) - были весьма мало политизированы [11]. Только в 60-е годы XX века ваххабиты развернули активную деятельность за пределами королевства. Созданная Саудовской Аравией Всемирная мусульманская лига дала им удобный инструмент для глубокого проникновения в исламский мир.

Изначально ваххабизм, как консервативное религиозное течение в исламе, выступал своеобразным аналогом европейского пуританизма. Политизированный ваххабизм (или неоваххабизм) также называют «сахвизмом» [12]. Основой заблуждения в восприятии салафизма и ваххабизма, как политического или радикального ислама, является привлечение большого числа консервативных идей, в том числе и концепции бид'а в качестве новой социально-политической направленности радикального ислама. «В исламском мире существует глубоко укоренившееся чувство несправедливости и униженности, – писала известный американский специалист по Аль-Каиде Джейсон Бэрк. – Несправедливость имеет особую религиозную значимость в исламе, она занимает ведущее место в аргументации экстремистов» [1].

Несмотря на многие научно-теоретические перипетии и спорные моменты, это как раз и представляет собой основную проблему для мирового сообщества. Концептуально и практически отсутствует та грань между восприятием окружающей действительности с точки зрения классического салафизма, ваххабизма и радикального социально-политического ислама в системе пассивного сопротивления, что само по себе формирует мощную социальную базу рекрутирования радикальных сторонников для практического и силового сопротивления.

Образ нового врага социально-политического радикального ислама очень быстро был найден. По сути им стал принцип войны «против всех, кто мешает или не дает жить, как предписано священным писанием и предками». И этим осязаемым врагом стал современный образ жизнедеятельности человеческой цивилизации. В формировании образа именно в этом облике нет ничего удивительного, также как и то, что основным направлением практического сопротивления и борьбы были избраны западноевропейские и североамериканские страны.

Развиваясь, человек за свою историю создал большое количество различных институтов, которые, функционируя, обеспечили ему современный уровень достижений. Но если внимательно присмотреться ко всем ним, то без труда удастся увидеть одну общую закономерность: они все фактически созданы по биологическому принципу строения и функционирования собственно организма человека. Это автоматически по своей сути наделяет функциональность институтов определенными характеристиками развития и поведения человеческого организма в определенных условиях.

Именно во многом исходя из этого принципа, при рассмотрении компонентов исторического развития британский историк, философ истории, культуролог и социолог Арнольд Джозеф Тойнби создал систему сравнительной истории цивилизаций. Взяв за основу основные принципы развития и функционирования человеческого (социально-биологического) организма, он вывел первую тенденцию: «Успешно развивающиеся цивилизации проходят стадии возникновения, роста, надлома и разложения», что объективно соответствует биологическим стадиям развития организма (рождение, становление, старость и смерть) [13].

Социальные институты, как и биологические организмы, всегда болезненно реагируют на любое сильное внешнее давление или вторжение инородного тела и организма. Медицинская наука уже давно изучила и описала все виды реакции биологического организма в такой ситуации, и теперь остается политической и социальной науке изучить и описать подобного рода явления в жизнедеятельности политических и социальных институтов.

Ислам, как одна из крупных мировых религий, по сути дела оказался в зоне наибольшего внешнего культурно-социального давления со стороны североамериканского и западноевропейского общества. Причины формирования такого рода ситуации многочисленны и, без сомнения, сегодня известны всем. Борьба за контроль над ресурсами Ближнего Востока и Северной Африки в бывших колониях западноевропейских стран на первом этапе была почти полностью проиграна, и энергетический кризис начала 70-х годов XX века, и исламская революция в Иране стали апогеем первого неудачного этапа.

Все это заставило страны НАТО срочно и значительно изменить тактику и стратегию своих действий в регионе. Планомерно было начато создание целостной площадки культурного и идеологического проникновения в сознание обширных масс населения. За основу был взят один из существенных и эффективных инструментов американской внешней политики – принцип «Soft power» [14]. Выдвинутые за ее основу принципы свободы, равенства и демократии сформировали у больших масс людей принципиально важное ощущение возможности начала новой жизни.

Социально-экономический формат наиболее точно отвечал поставленным задачам: массовость и легкость восприятия вне зависимости от уровня образованности, культурной и религиозной принадлежности. Принятый на вооружение образ эффективно работал на внутривнутриполитическом поле. Демократический образ жизни соединил в себе несколько различных форматов, таких как экономический достаток и возможности, предоставляемые демократическим обществом. Такой синтез принципов и ценностей позволил успешно продвигать демократическую идеологию в исламских традиционных обществах не только среди политических кругов, но и самых широких масс населения.

Исламское общество, как и весь остальной мир, ощутил на себе действие новой «американской мечты» [15], сформированной современной поп - культурой, ориентированной на представителей молодого поколения. Основанная на принципах быстрого обогащения и жизни-сказки со всеми сопутствующими этому атрибутами, она притягивает к себе миллионы сторонников, завоевывая умы и сердца молодежи. Современная массовая культура является самым полным отображением жизненной философии общества потребления [16]. В то же время она вступает в резкое противоречие

с имеющимися культурными ценностями и устоями, что объективно создает условия для возникновения консервативных течений и радикального ответа на систему проникновения.

Объективно традиционные общества воспринимают современную поп культуру как угрозу, исходя из ее направленности на раскол общества изнутри, рассчитанный на так называемое «внутреннее» продвижение. По своей конструктивной сути данный принцип рассчитан на удовлетворение не только обычных потребностей, но и прежде всего личных амбициозных намерений. Принцип «self-made person» имеет индивидуальную ориентацию [17]. В основной своей массе он нацелен на развитие индивидуализма, которому в основном подвержено молодое поколение общества. Наиболее разрушительный эффект, как показывают события на современном этапе, этот принцип дает в традиционных корпоративных обществах.

С другой стороны, сам по себе этот принцип не может вызывать конкретных действий, он порождает лишь различные искусственные и естественные побудительные моменты. Одним из самых важных побудительных моментов является поддержание протестных тенденций возрастного восприятия социально активной молодежью устоявшихся норм, понимания и восприятия действительности. Конфликт поколений – самая благодатная почва для раскола и его дальнейшего продвижения в качестве новой общественно-моральной ценности, и от того кем, и в какое русло будет направлен этот конфликтный потенциал зависит многое.

Ответная реакция на столь жесткое давление извне, идущее вразрез с устоями и нормами традиционного исламского общества, не заставила себя ждать. Фактически мы сейчас наблюдаем сложную систему взаимоотношений исламского мира с современной массовой культурой и ее усиливающимся давлением, которое и привело к значительной трансформации радикального ислама и проявлениям его ответной реакции. Новые нормы и системы восприятия действительности, смысла жизни и бытия человека, пропагандируемые поп-культурой, философией общества потребления, демократические ценности вошли в жесткое противостояние с существующими нормами и системами восприятия определенной части исламского мира.

Сложность современной ситуации также в значительной степени была усилена тем, что накопленный конфликтный потенциал различных взглядов на жизнь, принципов организации общества среди широких масс населения нашел свое отображение в «Арабской весне», которая своим дальнейшим развитием демонстрирует все более усиливающуюся тенденцию радикализации широких масс мусульманского населения под воздействием неблагоприятных социально-экономических условий и нереализованных социально-политических надежд.

В то же время мировому сообществу не стоит забывать, что эволюционный процесс развития и трансформации радикального ислама не остановился, а, наоборот, только усиливается и набирает обороты в сложившихся условиях нестабильности и напряженности в различных сферах общественного развития, и в этих условиях очень сложно предположить, какую еще форму он приобретет в своем дальнейшем развитии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Наумкин В.В. Исламский радикализм в зеркале новых концепций. <http://islamica.ru/?uid=112>.
- 2 Маточкина А.И. Религия и власть в учении Ибн Таймийи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Санкт-Петербург 2011. <http://www.dissercat.com/content/religiya-i-vlast-v-uchenii-ibn-taimiii>.

- 3 Добаев И.П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. Отв. редактор Ю.Г.Волков. – Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 2002. <http://www.kavkazoved.info/images/myfls/files/uro07.pdf>.
- 4 Ханбабаев К.М. Религиозно-политический экстремизм. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - Махачкала 2009.
- 5 Смирнов Алексей. Арабо-израильские войны. http://royallib.ru/book/smirnov_aleksey/arabo_izraiskie_voyni.html.
- 6 Организация «Аль-Каида»: про историю и идеологию. <http://www.temadnya.ru/spravka/27may2004/3969.html>.
- 7 Владимир Сажин. Аятолла Рухола Хомейни и Исламская революция в Иране. <http://www.diletant.ru/interview/12827865/>.
- 8 Всемирная история. Энциклопедия. Том 4. (1958 год). Издательство социально-экономической литературы. - Москва. <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000029/st008.shtml>.
- 9 Миловидов В.Ф. Исторические судьбы раскола и старообрядчества. http://religio.rags.ru/journal/anthology2/a2_3.pdf.
- 10 Наумкин В.В. Исламская концепция устойчивого развития. <http://islamica.ru/?uid=111>.
- 11 Александр Игнатенко. Обыкновенный ваххабизм. Еретическое течение в Исламе. Особенности учения «единобожников». Социально-политические последствия распространения ваххабизма в мире. Институт религии и политики. <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-2604.html>.
- 12 Институт религии и политики. Неоваххабизм как идеология религиозно-политического экстремизма и терроризма. <http://www.i-r-p.ru/page/stream-library/index-616.html>.
- 13 Тойнби А. «Постижение истории» (теория локальных цивилизаций): Айрис-Пресс; Москва; 2002.
- 14 Nye. Joseph S. Soft power: the means to success in world politics / Joseph S. Nye. Jr. New York Public: Affairs, 2004.
- 15 Некрасов С.И., Некрасова Н.А., Платошина В.В. Американский мультикультурализм. Изд. «Академия Естествознания», 2011. Монографии изданные в издательстве Российской Академии Естествознания. <http://www.rae.ru/monographs/127-4134>.
- 16 Ильин В.И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность. <http://www.ruthenia.ru/logos/kr/ilyin.pdf>.
- 17 Douglass, Frederick (1992): "Self-Made Men". In Blassingame, John and John McKivigan (ed.): The Frederick Douglass Papers. Series One, vol. 4. New Haven and London: Yale University Press. 545-575.

ТҮЙІН

Қоғамдық-саяси ғылымдарда Исламдағы қазіргі үдерістерге көтеріңкі назар 11 қыркүйектегі күйінішті уақиғаға дейін әлдеқайда ерте пайда болды. Бүгінгі күні исламдық радикализм көптеген қазіргі заманғы басқа құбылыстар сияқты ұдайы түрде эволюция жолымен дамиды. Радикалдық Ислам дамуы мен трансформациясының эволюциялық үдерісі тоқталған жоқ, керісінше, күшейе түсетінін дүниежүзілік қауымдастық ұмытпау керек, сондай-ақ өзінің әрі қарай дамуында тағы қандай түрде болатынын болжау өте қиын.

RESUME

Special attention to modern processes in Islam in political sciences has arisen much earlier, than there were sad events on September 11. Islamic radicalism today, as well as many other phenomena of present, constantly evolves and develops. The world community does not need to forget that evolutionary development and transformations of radical Islam have not stopped, but only amplifies and grows, and it is very difficult to assume, what other form it is going to get in the further development.

Kamilla Sheryazdanova
Academy of Public Administration
under the President of the Republic of
Kazakhstan, Doctor (PhD)

Features and principal stages of entry of the Eastern European countries into the European Union

Annotation

Enlargement of the European Union created many discussions on positive and negative moments of this trend in European integration processes. Supporters of the enlargement emphasize that it's the only way to support the entire process of the European integration, otherwise principles of EC organization will be called in question. At the same time, acceptance of new members shall be made by stages; the European Union shall be ready to subsequent enlargement.

Key words: European Union, Central and Eastern Europe, integration process, enlargement.

Liberated from Soviet guardianship countries of Central and Eastern Europe and Baltic countries turned to Western Europe because they considered themselves as a part of Europe. Geopolitically these countries, certainly, are European countries, their population, certainly, is European [1, p.73]. Seeing successes of EC, countries of Central and Eastern Europe and Baltic countries expressed their desire to become EC members and finally enter into the European environment.

However, it was not so easy to accept these countries to EC members. EC elaborated a program for these countries which shall be fulfilled prior to enter the European Economic Alliance.

All these states were socialistic in the past and lived in conditions of totalitarianism. Therefore, their political system should be changed by introducing all democratic elements, freedom and human rights, transform the society of these countries into open society.

Certainly, it required much time for the fulfillment of the entire program and joining of these countries to EC, therefore, acceptance of these countries lasted some years. In 2000 EC approved a program document "Agenda 2000" where it considered Poland, Hungary, Czech Republic, Slovakia, Bulgaria, Romania, Lithuania, Latvia, Estonia, Slovenia, Malta as candidates to EC members and began negotiations with them for their joining EC when they would be ready to this act. A decision to accept these countries into EC in 2004 was made at EC summit in Nice in 2000. The next EC summits strengthened this decision [1, p.74].

One of the principal tasks of Poland, Bulgaria, Hungary, Czech Republic, Slovakia and Romania was a trend to coordinate foreign policy upon keeping of independent foreign policy conception by some countries. Coordination of foreign policy actions established more favorable possibilities for each country

to stabilize internal political situation, liquidation of any conflict arising, provision of the required conditions for closer cooperation. This process was directed to the establishment of the general economic sphere, formation of structural coordinating subdivisions, military integration system and a regional defense zone in the long-term perspective.

Meetings of regional organizations (Visegrad Group, Central European Initiative, Central European Association of Free Trade, Danube Commission) demonstrated that coordination in the economic sphere was really implemented and directed to the elimination of customs barriers, establishment of a single transport scheme, a labor market, a commodity market that, in its turn, established more favorable conditions for the integration of Eastern European countries into EC [2, p.92].

Implementation of the objective of Eastern European countries in relation to their joining European Union was accompanied by active actions of their diplomats. Actions of Poland, Hungary, and Czech Republic were most consecutive that was evident in the intensive exchange of delegations at the highest level, participation in European meetings, conferences, conducting of various international measures. Governments of these countries established special structures on policy coordination with the European Union where positions of any country-EC member and requirements to full membership were analyzed.

Intentions of the majority of Eastern European countries to become members of the European Union in future corresponded to the interests of this organization. However, this process took much time that is explained by the necessity to develop agricultural, financial, legal policy by the European Union in relation to Eastern European countries. Moreover, migration of population to Western countries was not excluded. In any case, acceptance of new members required significant investments from the European Union [2, p.92].

Being the associated members of EC, countries of this region participated in PHARE program which was directed to the support of democratic transformations and economic reforms and received a significant consulting assistance.

Czech Republic, Poland, Hungary and Slovakia were closer than other countries to the implementation of full membership in EC. These countries became full members of the European Union in 2004. Bulgaria and Romania joined countries-members of the European Union in January 2007.

Preparing for the membership in EC, the former socialist countries made delicate economic reforms: from the reduction of subsidization of unprofitable state enterprises to their liquidation, struggle with environmental pollution at the legislative level, twining of national legislative interests. Business activity of Eastern European countries significantly increased as the result of the sufficient financial and investment support of these countries by EC. In particular, the total volume of foreign investments in ten new EC countries increased from 28.5 to 38.4 billion Euro (\$49.6 billion) from 2004 to 2006 according to data of the UN Conference on Trade and Development. Economic growth in these countries in 2006 was 5.3% in average in comparison with 4.7% in 2005 according to the data of the European Bank for Reconstruction and Development [3].

Enlargement of the European Union created much discussion on positive and negative moments of this trend in European integration processes. Supporters of the enlargement emphasize that it's the only way to support the entire process of the European integration, otherwise, principles of the EC organization will be called in question. At the same time, acceptance of new members shall be made by stages; the European Union shall be ready to subsequent enlargement [4]. In this context the group of English experts says that it will be very difficult for the European Union to be limited by the frameworks of Western Europe, because only its enlargement may assist in the establishment of Europe "without borders" [4]. Many European analysts were the critics in relation to joining of Slovakia, Bulgaria and Romania to EC, because they thought that these countries were politically unstable and economically weak [5]. Irregularity of integration development within EC, a high level of integration in the

economic sphere, insufficient integration in the political sphere negatively affects the enlargement of EC.

Some political analysts also say that preliminary negative economic and political forecasts of the opponents of EC and NATO enlargement did not come true; European integration processes of Eastern European countries did not cause financial crises in EC, relations with Russia which openly was against the union of NATO, and Eastern European countries did not become critical [2, p.93].

Joining EU was correctly assessed by the political elites of the region as the shortest way to successful future. The intention to return to the "right" way has led to the understanding that the capitalist economy would be dominated in the near future. The process of the market economy formation and its expansion is predetermined to be the principal direction of global development.

In the course of comparison of the socialist system with capitalism, it becomes apparent that the latter is more productive, which sets the faster growth rate, that resulted at the last in significant improvement of the quality of the citizens' lives.

With joining the European Union of Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic in May 2004 a new period of post-communist transformation began for the region in the whole, which is not yet completed, but currently it runs as other distinctive conditions.

As a basis of the strategy development of the EU enlargement to the East was taken the balance of interests, it met the interests of both parties, contributed to the progressive development of the European continent as a whole. It may be said that the European Union enlargement in the Eastern European direction was the so-called guarantor of stability on the eastern borders of the European Union, the control of potential regional conflicts and the development of global problems of modernity. The process began with the fact that in the early 90s such countries as Poland, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Bulgaria, Romania have signed the so-called "European agreements on association."

In June 1993, the Council of Europe in Copenhagen made a decision on the possibility of the fifth enlargement, and terms and principles of the joining of new countries were defined:

- existence of stable institutions, guaranteed democracy, the rule of law, human rights and respect and protection of the rights of national minorities;
- existence of a viable market economy, as well as the ability to compete and to withstand the pressure of competition and market forces within the European Union;
- ability to take obligations, related to the joining EU, in particular, to support the objectives of the political, economic and monetary union [6].

The Eastern strategy of EU included four main instruments of cooperation: the European agreements, the multilateral structured dialogue, preparation of the Eastern European countries to the integration into the general domestic market of EU, financial assistance to the Eastern European countries. Besides that, in December 1994 in Hesse the requirements to be met the candidates at the moment of their joining EU were identified. In 1995 EU took the liabilities to begin negotiations on institutional reforms at the Madrid Summit [7].

According to the order of the European Council from July 15, 1997 the Commission presented a program of enlargement, entitled "Program 2000", which was approved by the European Council in March 1999 at the meeting in Berlin. The states that had applied for membership in EU were grouped into two categories: the first category included countries that were ready to start negotiations, and the second included those countries which should have to be prepared for it. The first group included Poland, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, and the second - Bulgaria and Romania [8]. It was decided to provide technical assistance to candidate countries, instruments of which are the following programs:

1. PHARE is a program, founded in December 1989. It was initially developed to provide an emergency assistance to Poland and Hungary (therefore its name – Poland-Hungary: Assistance for the reconstruction of the economy). According to the program «Program - 2000» 1, 56 billion euros were annually allocated for financing of the project. Two main PHARE's

directions were the following: providing assistance to governments of candidate countries for allocation of *acquis communautaire* and mobilization of state and private investments with the purpose to ensure compliance of candidate – countries to the EU standards in such areas as transport, environment protection, labor conditions, quality of manufactured goods etc.;

2) ISPA – «Instrument for structural policies for pre-accession». Annual budget of the program amounted to 1,04 billion euros. Its main task was to finance the modernization of the public infrastructure of candidate countries;

3) SAPARD – Structural adjustment program for agriculture and rural development: this is a program, designed exclusively for promoting agriculture, its development and rural infrastructure development. 520 billion euros were annually allocated for the above-mentioned needs.

4) INTERREG III is a program of interregional social and economic development and cooperation. Annual amount of financing was 4, 875 million euros.

5) LIFE is a program on the environmental protection. Annual budget amounted to 640 million euros [9].

Allocation of finances of the first three of these programs (3, 12 billion euros) was made in correlation with population criteria. Based on it, Poland received 30%, Romania - 28%, Bulgaria - 10%, Hungary - 7%, the Czech Republic - 5% and Slovakia - 4% of the total financial support. Thus, since 1990 Poland has annually received more than two billion euros within PHARE program and during 2000-2004 within ISPA program - 1, 4 billion. From 1990 to 2003 Poland has received 58 billion euros under SAPARD, ISPA, PHARE programs in total [10].

A form of indirect financial support of the candidate countries was their participation in many internal EU programs (researches, public health, environmental protection, energy, vocational training, support of small and medium-sized businesses etc.).

At the same time, in the undivided opinion of the European experts, the allocated amount was not enough to provide assistance on the level of support which was earlier provided to Greece, Ireland, Spain and Portugal, it did not provide equalization of social and economic development of EU after the enlargement of the European Union.

The situation was complicated by the fact that only two candidates (Poland and Hungary) were able to restart the industrial production to the level they had in 1989. According to the calculations of the UN Economic Commission for Europe the Czech Republic will take at least 10-15 years, Hungary, Poland and Slovakia - 20-25 years Romania - 35 years in order to catch up the least developed countries of the EU member states [9].

In December 1999, the countries of the “first wave” were invited for negotiations on full membership in EU at the meeting in Helsinki. Slovakia joined them that became its biggest foreign policy success since the right-wing forces came to power in the country.

The talks with the following five candidate countries, including Bulgaria and Romania, began in February 2000. Each candidate was evaluated taking into account the specific nature of its political and economic development, as well as the ability to carry out activities to achieve the level of the “first wave”.

The training program of the candidate countries for joining EU included the following elements:

1) development of “strategy of joining.” The long and short of it is a gradual enlargement and deepening of the European bilateral agreements with the Eastern European countries;

2) preparation of the candidate countries to the start of official negotiations. Its principal element was to acquaint these countries with clause 31 of *acquis communautaire*, as well as the definition of the provisions, the adoption of which was strictly technical matter for the candidates, and compilation of a list of essential issues that have to be negotiated;

3) establishment of the so-called “partnership for the joining” parallel with the mechanism of the European agreements. Their material basis was based on funds of financial instruments of

joining, and the main task was to identify and remove "bottlenecks" that discourage the integration of the candidate countries into the single internal market of EU.

The longest summit since the start of negotiations on enlargement was held in Nice on 7-9 December 2000. It was intended to address the most important issues of institutional reforming of the European Union. However, the compromise which was reached at the summit did not take off a number of contradictions and had a half character.

Desisting from the use of criteria "double majority", offered by a number of specialists (population and economic potential) in the course of voting in the Council, the leaders of the most developed countries have directly redistributed the votes, abandoning the previous principle of balance between small and large states. For its part, the small countries of EU have defended the right to have their own representative in the Commission, which greatly weakened its supranational character and threatened by excessive growth of the numerical strength of the body [10].

Realization of the principle "one country - one member of the Commission" turned this organization into the cumbersome body, regardless of the set limits (27 members), which collective work could lose effectiveness. The issues concerning the prospects of the EU enlargement to 30 members and an absolute majority in the Commission of small countries representatives in line with the countries such as Germany, Britain and France remained undetermined [11].

The political leadership of the European Union agreed with the Commission conclusion that Hungary, Poland, Slovakia and the Czech Republic met all the political criteria for joining at this stage and by 2004 they had prerequisites to achieve compliance with the economic criteria.

Copenhagen summit in 2002 was marked by significant progress in the discussion of the issue concerning the agricultural sector. Brussels agreed to increase the amount of direct farming subsidies by 25%. In addition, from 2004 the entrant countries received the right to add an amount of subsidy to 55% at the expense of their own budgets. The requirement of the European Union before Hungary's joining to abolish tax benefits for large investors, for example, had been postponed by the end of 2005. This had a positive impact on the Hungarian exports and provided an opportunity to keep 250,000 work places [12].

The summit noted that Bulgaria and Romania could join the European Union until 2007 (finally date of January 1, 2007 was fixed in September 2006). On the one hand, the EU states took into account the significance of the geopolitics of Bulgaria and Romania. On the other hand, a significant role was played by socio-economic and political characteristics of these countries, poverty of which potentially threaten the stability of the European Union, and insufficient awareness and responsibility of their political elites added to everything else have caused the concerns of Western European regular citizens.

Taking a final decision on the terms of the fifth enlargement, the European Council has provided for a number of preventive measures along with it:

- Firstly, after the Treaty signing the Commission continued to monitor and submitted a final report on the course of *acquis communautaire* by the candidate countries only six months before the scheduled date of their joining;

- Secondly, the specific provision was included in the Joining Treaty, in addition to the standard safety precautions, (hereinafter).

Within three years after their joining, each member country of the European Union or the Commission had the right to raise the issue of the introduction of additional protective mechanisms in case if the entrant country failed to perform obligations with respect to the single internal market, cooperation in the field of justice and domestic affairs. The agreements signed on April 16, 2003 in Athens, were the last step of joining the Eastern European countries to the European Union.

In June 2003 at the EU summit in Thessaloniki the draft of the future constitution of Europe was approved. It became evident that the position of the Western European states and candidate countries, also participated in the discussion, was different.

It was unacceptable for entrant countries to transform the European Commission into a two-level organization, so in consequence of which members of the European Union would lose the right to vote. The idea for establishing the post of President of the Council of Europe was not supported as the Eastern European countries asked for a clear definition of regulated powers of the President in order to eliminate competition between the latter and the European Commission President.

Despite the fact that the joining of tens was predetermined, the European Commission continued to monitor closely the situation in each country, as a result of which it voiced criticism in November 2003. For example, the demands on the plunge was put forward in regard to Hungary directed to meet the obligations in the field of regional development, implementation of sanitation and epidemiological standards in the food industry, creation of an integrated administrative and control system, as well as agencies with the purpose to pay farming subsidies.

The EU Council has declared determination to include Bulgaria and Romania, despite the fact that their characteristics did not meet the criteria of the organization. This decision of the Council of Europe was explained due to the fact that the Eastern European countries, despite the vicissitudes in the economic and political development, have great geopolitical potential to be taken into account to preserve stability of Western Europe. In addition, the region consistently demonstrated willingness to continue the transformations and fulfill their obligations with good faith within EU.

The historically developed particularities of the development were the prime cause of the relative backwardness of the candidate countries:

- the extensive method of economic activity is prevailed in almost all of these countries due to the specific geographical and social conditions, as a result of which the institutions of private property and civil society did not take roots in this territorial area;

- none of the countries in the region did have a tradition of strong statehood. Being in the area of the interests of large states, the region was periodically the arena of their rivalry, and the people - the subject of an alien rule. Therefore, there is no well-established historically formed understanding of national interests, which plays an important role in the European Union;

- the region has always been the theater of standoff of different religions - Catholicism, Orthodoxy, Islam. However, none of the candidate countries had the territory where Protestantism would be so widely spread and which played a significant role in the development of capitalist production in Western Europe.

Thanks to the geographical proximity of Western Europe the nations of its eastern part derived a lot from the experience of their neighbors that remained inaccessible for the Russian Empire nations. It was the historical capital on which the hopes for the successful integration of the Eastern European countries in the European Union were built.

At the same time, the enlargement of the European Union had great geopolitical and geo-economic importance for the Eastern European countries. One of the major consequences of the fifth enlargement of the European Union is a favor to the further change of the geopolitical configuration in this part of the continent. There are additional driving forces of the mentioned process - new member countries of EU, especially Poland, which strongly strived for the role of the "center of powers" that could affect the geopolitical dynamics of the former republics of the USSR at the subregional level.

In the early 1990s, the assessment of the economic benefits that the Eastern European countries could obtain from joining EU in the future, was ranged from "essential" to "very essential", and their incontrovertibility was not called in question.

The experts – expansionists of the European Union enlargement discussed increasingly not benefits of joining, but the "price" of not joining the European Union. So, there was a relatively

limited effect on the expected joining the Customs Union, because at the stage of associate membership the countries had the opportunity to perform 60-65% of their goods turnover on customs-free basis, and since 2001 the trade in industrial products by almost 100% was granted an exemption from customs duties. In general, it should be noted the positive economic growth of the national economies of the Eastern European countries since the early years of the membership in the European Union.

Thus, the average rate of economic growth in Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovakia in 2006-2007 has reached 4, 6 % vs. 3%, 5% in 2003. According to the expert estimates, the increase of total GDP of the new member states of EU in 2005 was 4, 5%, which equated to an index of the middle level of EU member states. Another positive factor for the Eastern European countries was a fall in unemployment in 2004 compared to the previous year with 8, 5 % to 8%, 3% [13].

Due to the EU enlargement the tangible positive changes took place in the agriculture of the Eastern European countries: firstly, the lifting of restrictions on trade in agricultural products with the European Union and between the new member states resulted in the growth of this indicator in 2004 by 30%, and secondly, joining EU resulted in significant increase in the average income of farms, particularly for the period 2004-2005 by 70% as compared with 1999-2003 (especially Poland + 95%, Hungary + 89%). In the first place, such breakthrough was the result of direct payments to producers, made within the framework of the common agricultural policy of EU. In addition, the influence of the latter to increase in performance, the level of competitiveness of the agricultural production, the development of certain sectors of the national economies of the new members is assessed as multiple valued.

Orientation on the receptive and high-tech EU market, successful adaptation to its requirements greatly improved the position of the Eastern European countries in world markets as a whole. This group of countries began to use actively the communitarian mechanisms of the European Union to protect its position in the single internal market of the Union, as well as with the purpose of the economic expansion in the markets of the third countries.

According to the opinion of the Canadian researcher J.O'Sullivan, the growth of exports of these countries in 2007 was 20%, and their share in the world export increased from 1% in 1992 to 2, 8% in 2006 [14].

The positive nature of economic consequences of the EU enlargement for new members is determined by the system of factors. First of all, the issue is about the occurrence and implementation of short- and medium-term effects of appropriate forms of international integration at the stages before and after joining the European Union: free trade, customs union, single internal market, economic union.

Removing the barriers of promotion in the internal market of the European Union, a relatively quick and effective market adaptation of domestic producers to changes in the national and external competitive environment was resulted in positive quantitative and qualitative changes in the economic development of new members of the Union.

The parliaments and governments of the member states acted successfully and pragmatically in the course of entering the directives of the European Commission into national legal systems. In the national programs of the reforms adopted in the Eastern European countries in autumn 2005 an emphasis was laid on the further development of the financial system stability, promoting innovation, improving the business environment, infrastructure, increase in performance, training a highly skilled workforce.

It should be noted that in context of scantity of internal resources the structural changes and increasing the technological level of national economies of the Eastern European countries in the existing terms and achieved volumes were impossible without serious foreign investments. In 2004, the accumulated foreign direct investments reached 191 billion euros or 40% of the corresponding consolidated figures of GNP of countries - members of the new Union. The share

of foreign branches in applied research works in the Czech Republic, Hungary, Poland, Slovakia the increased from 9, 3 to 41, 3% in 1993-2003, respectively [14].

Finally, in addition to the strictly pragmatic moments, limited mainly by obtaining the political and economic benefits, the Eastern European countries received assistance and support from EU to intensify the development of social, cultural and scientific areas and environmental protection. Regional countries associated their joining the European Union with increase of the state prestige.

However, the membership in the European Union has not solved all the social and economic problems of the new members. Directly, the European Union has some problems of economic development, which to any extent and in various forms affected the new member states after its enlargement.

The membership in EU allows using the communitarian mechanisms of solving economic problems of development, but it is not automatic. Therefore, there are still problems of unemployment and lagging behind the level of social and economic development of the "old members" of EU in the new EU countries, the technological gap between two groups of countries is not overcome and the issue of social convergence is not fully resolved.

The prospect of the EU enlargement and joining the new countries the European Union have become an important catalyst for effective market transformation and positive structural changes in their national economies.

Orientation on the single internal market of the European Union has contributed to the modernization of technological basics of national economies, has given them the dynamism, increased competitiveness. In such qualitatively new state - as organic components of the EU economic system - "young" member countries meet the global economic crisis, the globalization challenges, they effectively adapt to the modern, tougher conditions of the international competition in the XXIst century.

In summary, it should be noted that the new member states had repercussions in full and old member countries in a less degree the obvious positive consequences of the EU enlargement - at all levels of the economic effects of this process. Actual implementation of positive economic expectations of the new member states is the main conclusion of the analysis of the effects of the EU enlargement.

The Eastern European states, despite the global economic crisis and thanks largely to the EU membership, have a positive rate of economic growth, it is stated the relative macroeconomic stability of their development, sustainable level of employment and unemployment, the competitiveness of domestic producers in the markets of the third countries increased. At the same time, the EU problems at the present stage are double standards, the absence of a clearly defined goal of European uniting, its future borders.

In some aspects the EU enlargement looks like "a pressure on the East", an attempt to create a new security belt in a short time around the old EU member states. The Copenhagen criteria have largely become a formality: their failure did not result in hindering the last EU enlargement. More important was not a degree of the country's readiness to join or appreciate it by the countries - members of the EU as "own" in a civilized sense of this word and individual geopolitical code of a candidate country.

In such a way, taking into account the geopolitical situation of the early 90s of the XXth century, it can be said that the Eastern European countries have made their choice relating to the membership in EU purposefully and carefully guided, above all, by national interests of their countries.

LIST OF REFERENCES

- 1 Ibrashev Zh.U. Actual issues of integration and globalization by the example of Europe: collected scientific works- Almaty, Kazakh University, 2008. – 232 p.
- 2 Suleimenov T.S. Kazakhstan and Eastern European countries: principal directions and perspectives of cooperation: monogram – Astana: State University of the President of the Republic of Kazakhstan, 2008 – 134 p.
- 3 Echikson W. EC and Eastern Europe // Den, January 29, 2007.
- 4 Central and Eastern Europe on the way to EC. Addition to the results of international forum in Warsaw // Compass. - 1999. - №27. - P. 45–50.
- 5 Mayhew A. Recreating Europe. The European Union Policy towards Central and Eastern Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- 6 Veggeland N. Post-national regionalism in Europe: Democracy despite the failure of demos and ethnos // RC. – 2001. – № 15. – P. 16–37.
- 7 Boitsova V.V. European Union: enlargement to the East // Social sciences and up-to-dateness. – 2004. – № 3. – P. 78.
- 8 Agenda 2000: For a stronger and wider union: Document drawn up on the basis of COM (97) 2000 final / EU, European Commission, Luxembourg: EUR-OP, 1997. – 149 p.
- 9 Cini M. European Union politics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. - 450 p.
- 10 Vishnyak L.P. Mechanism of financial support of the countries at the stage of joining the European Union // European integration processes and cross-border cooperation. – Lutsk, 2006. – P. 303.
- 11 The treaty of Nice // [http:// europa.eu.int / comm / nice_treaty / index_en.htm](http://europa.eu.int/comm/nice_treaty/index_en.htm)
- 12 Ten historic steps // http://europa.eu.int/abc/12lessons/index2_en.htm.
- 13 Igritskiy Yu. Political problems in the Eastern European countries // European security: events, evaluations, forecasts. – 2007. - № 4. – P. 6–9.
- 14 O'Sullivan John. East or West? // The Globe And Mail. – 2009. – 20 may. - P.15.

ТҮЙІН

Еуропалық Одақтың кеңеюі еуропалық ықпалдастық процестеріндегі осы үрдістің жағымды және жағымсыз тұстары жөнінде көптеген пікірталас тудырды. Кеңеюді жақтаушылар еуропалық ықпалдастықтың бүкіл процесін тек қана осылайша қолдау мүмкін, әйтпесе ЕО-ны құру принциптері күмән тудыратынын ерекше атап өтеді. Сонымен қатар жаңа мүшелелерді қабылдау біртіндеп жүргізілуі тиіс, Еуроодақ кейінгі кеңейтулерге дайын болуы тиіс.

РЕЗЮМЕ

Расширение Европейского союза породило многочисленные дискуссии о позитивных и негативных моментах данной тенденции в европейских интеграционных процессах. Сторонники расширения подчеркивают, что только таким образом можно поддержать весь процесс европейской интеграции, иначе будут подвергнуты сомнению принципы построения ЕС. В то же время прием новых членов должен происходить постепенно, Евросоюз должен быть готов к последующим расширениям.

УДК 327(6-17)

Аннотация

Статья посвящена вопросам воздействия внешнеполитических технологий на развитие международных процессов в современном мире. События «Арабской весны» были вызваны сложным переплетением всевозможных внутренних и внешних факторов современной политической и экономической жизни в регионе и мире в целом. Накопленный конфликтный потенциал различных взглядов на жизнь, принципов организации нашел свое отображение в «Арабской весне».

Ключевые слова: Арабская весна, Мягкая сила, американская мечта, внешнеполитические технологии, идеологические трансляторы.

В.Ю. Славецкий

Казахский университет экономики,
финансов и международной
торговли, доктор PhD

Арабская весна и ее уроки

В начале февраля 2012 года в Совете Безопасности ООН состоялись слушания по резолюции вокруг ситуации в Сирии. Результаты голосования были известны заранее. Для экспертов не было секретом то обстоятельство, что Россия и Китай наложат вето на данную резолюцию после невыгодного для них развития ситуации в Ливии, тем более, что официальные представители и руководители внешнеполитических ведомств не раз заявляли об этом в СМИ[1]. Разразившаяся после этого бурная риторика о борьбе за общечеловеческие ценности, принципы суверенитета и самоопределения как бы отодвинула на второй план всю сложность ситуации в Северной Африке и Ближнем Востоке, попытки разобраться в причинах и найти действенные меры и механизмы выхода из нее.

Причиной формирования столь сложной ситуации в мировой политике стали события, уже вошедшие в историю как «Арабская весна» [2]. Арабская весна – своеобразное, неоднозначное и спорное явление в современности. Начавшись в Тунисе, как революционная волна демонстраций и протестов 18 декабря 2010 года, она уже поглотила Египет, Ливию, Бахрейн, Сирию и другие арабские страны [2]. Несмотря на то, что в начале протестов использовались общие методы гражданского сопротивления в длительных кампаниях: забастовки, демонстрации, шествия и митинги, а также социальные медиа для организации общения и информирования, сегодня мы наблюдаем довольно - таки неоднозначные последствия, а в дальнейшем в системе своего развития их неоднозначность будет только увеличиваться.

Эксперты и аналитики еще дадут свои оценки, но уже сегодня точно ясно, что эти оценки будут разнообразны и, зачастую, диаметрально противоположны. Природа происхождения столь различных оценок изначально определена причинами, вызвавшими столь массовые выступления населения североафриканских стран. Даже первоначальная оценка происходящих событий способна сказать о том, что события «Арабской весны» были вызваны сложным переплетением всевозможных внутренних и внешних факторов современной политической и экономической жизни в регионе и мире в целом. Специалисты в своих работах еще неоднократно обратят свое внимание на эти комбинации и степень присутствия в них тех или иных факторов.

Мы же, в свою очередь, постараемся остановиться на одном из них, который, по нашему мнению, заслуживает на сегодняшний день более пристального внимания, чем ему уделяется, как в последнее время, так и вообще в системе политического анализа. Этот компонент наделен способностью действовать не только на внешнем политическом поле, но и оказывать значительное, трудноконтролируемое воздействие на внутривнутриполитическую и общественную жизнь всех стран мира без исключения.

Данный фактор на сегодняшний день, безо всякого сомнения и преувеличения, является одним из существенных и эффективных инструментов американской внешней политики. Условно его можно обозначить как «Soft power» [3]. Мягкая сила американской политики имеет давнюю историю своего формирования и развития. Она сформировалась и действует уже на протяжении почти более двухсот лет. Постоянно эволюционируя в соответствии с требованиями времени, она несколько изменила форматы своего действия, но, несомненно, сохранила и приумножила эффективность.

Изначально задуманная отцами, основателями североамериканского государства для решения важных экономических и внутривнутриполитических проблем на этапе становления, она постепенно превратилась во всеми узнаваемую «американскую мечту» [4]. Первоначально на нее была возложена задача по привлечению новых масс населения так необходимых США для освоения территорий и развития экономики. Выдвинутые за ее основу принципы «свободы», «равенства», «демократии» сформировали у больших масс людей принципиально важное ощущение возможности начала новой жизни. Во многом благодаря этому понятие «американской мечты» в основном связывают с эмигрантами, прибывшими в США в поисках лучшей жизни. То обстоятельство, что они уезжали из стран, где, в отличие от США, была достаточно жесткая сословная система, ограничивавшая социальную мобильность, определило их приверженность философии свободы личности и свободного предпринимательства. Понятие американской мечты тесно связано с понятием «self-made person» [5], то есть человека, который самостоятельно упорным трудом добился успеха в жизни.

Действенность данного метода была доказана временем, когда объединение английских колоний, занимающее лишь небольшую прибрежную часть атлантического побережья, смогло не только освоить огромные массивы территорий, построить мощную экономическую базу, но и стать доминирующим в политическом и экономическом плане государством сегодня. Долгое время этот принцип оставался действенным инструментом американской внутренней и внешней политики. Огромные массы социально активного и мобильного населения Европы, а затем и всего мира стекались в США. Они сформировали новое общество и государство, которое сегодня во многом определяет основные принципы политического, экономического и культурного развития мира.

Долгое время «американская мечта» была эффективным инструментом американской внутренней политики, но во второй половине XX века ситуация начинает постепенно изменяться в сторону превращения «американской мечты» в эффективное оружие политики, направленное на решение внешнеполитических и геополитических задач. Происходит своеобразная эволюция механизмов, которые не только не потеряли своей действенности, но и приобрели более широкий формат своего применения.

Толчок для данного процесса дали события вьетнамской катастрофы. Война во Вьетнаме, ее завершение и некоторые последовавшие за этим процессы вызвали в американском обществе поистине настоящий шок, который получил впоследствии обозначение «вьетнамский синдром» [6], заставили американский истеблишмент пересмотреть многие форматы и принципы внешней политики страны, модернизировать ее и усилить. Политическая элита США прекрасно понимала, что важной составной частью поражения в войне стал проигрыш на идеологическом фронте. Американское внешнеполитическое ведомство приступило к формированию на основе имеющейся послевоенной платформы новой системы международных отношений.

Основой новой системы должно было стать, по замыслу вдохновителей и разработчиков, безоговорочное политическое и экономическое доминирование США в мире. Для достижения поставленной цели и, в первую очередь, для победы над странами Варшавского договора использовались многие механизмы и инструменты. В то же время использование привычных методов подразумевало длительную борьбу и значительные ресурсные затраты. Тем более, достижение поставленной цели и обретение мирового доминирования – это не самое сложное, гораздо сложнее удержать позиции доминанта в мировой политике и экономике. Для осуществления подобного рода проекта требовался действительно мощный и универсальный внешнеполитический ресурс и механизм. Он в своей основе должен был идеально сочетать несколько принципиально различных качеств, которые ранее еще не удавалось совмещать вместе. Концептуально данный ресурс должен был в себя включать, во-первых, стать конкурентоспособным оппонентом коммунистическим идеологическим принципам. Во-вторых, массовость и легкость восприятия вне зависимости от уровня образования, культуры и менталитета. В-третьих, основываться на обычных общечеловеческих ценностях. В-четвертых, учитывать удовлетворение не только обычных потребностей, но и также личных амбициозных намерений. В-пятых, не быть по своей сути чистой политической идеологией. В-шестых, иметь мобильную универсальность и быть адаптированным к различным источникам распространения. В-седьмых, обладать трудноконтролируемостью и легкопроницаемостью через любые идеологические заслоны.

Речь Уинстона Черчилля в Фултоне официально объявила миру о начале новой эпохи в его развитии [7]. Мир разделился в основной своей массе на два противоборствующих лагеря, которые соперничали между собой во всех возможных сферах жизнедеятельности общества, и особенно – в идеологической области. Идеологическое противостояние двух противоборствующих лагерей стало одним из самых принципиальных форматов борьбы. Данное обстоятельство вытекало из двух основных компонентов политических задач североамериканской и западноевропейской политических элит.

Первым компонентом важности идеологического соперничества стала необходимость привлечения на свою сторону новых союзников. Условия биполярного противостояния подразумевали постоянный процесс привлечения новых союзников и обретения зон интересов в геополитическом разделении мира. Вторая половина XX века принесла не только формирование биполярного мира, но и окончательное крушение колониальных империй [8]. Важным элементом политического и экономического соперничества стал и идеологический формат, как механизм привлечения политических элит и обеспечения им социальной поддержки.

События в Юго-Восточной Азии и Африке начала второй половины XX века показали, что объективно идеологическая база социалистического лагеря в 50-60-е гг. была намного привлекательней для основных слоев населения стран данных регионов [9]. Это обстоятельство сформировалось на двух основных принципах. Во-первых, западноевропейские страны воспринимались здесь как колонизаторы, и стремление к новому в психологическом плане всегда заставляет человека максимальным образом

отказываться от старого. К тому же в условиях слабого социально-экономического развития идея всеобщего социального равенства была более привлекательной, нежели непонятные идеи капитализма в его не самых заманчивых формах.

Другой, еще более существенной проблемой для североамериканского и западноевропейского политического истеблишмент стало усиление привлекательности коммунистических идей, в особенности среди основного населения стран Западной Европы. Привычные, разработанные еще в XVIII-XIX вв. и ранее используемые политический и культурный форматы в области идеологии уже не давали должной результативности. Усиление социалистических и коммунистических настроений во многом связано с победой СССР над фашистской Германией, в борьбе с которой европейские страны в основном потерпели поражение. Единственным форматом, в котором западные идеологи могли противостоять коммунистической идеологии, был социально-экономический. Американский и европейский образ жизни – вот что стало основным форматом социально-экономического фактора[10].

Социально-экономический формат почти полностью отвечал задачам другого аспекта: массовость и легкость восприятия вне зависимости от уровня образованности. В то же время данный формат требовал вполне четкого образа, над которым пришлось существенно поработать американским идеологам. Принятый на вооружение образ отчетливо вписывался не только в концепцию внешнего идеологического противостояния, но и эффективно работал на внутривнутриполитическом поле. Основываясь на образе среднестатистической семьи, он, согласно логической схеме, подобрал необходимые качества, регулируемые следующим аспектом.

Спокойный консервативно-демократический образ жизни семьи соединил в себе несколько различных форматов, таких как экономический достаток, основанный на честном труде и возможностях, предоставляемых демократическим обществом. Общечеловеческие ценности, базирующиеся на священных заповедях, понятные и воспринимаемые представителями всех мировых религий. Третий формат, получив в лице двух первых базисную опору, развивал принципы демократического общества и его ценности. Такой синтез принципов и ценностей позволил успешно продвигать в последующем демократическую идеологию не только среди политических кругов, но и самых широких масс населения.

Фактически эта система работала только в странах Западной Европы, весь остальной мир ощутил на себе действие новой «американской мечты», ориентированной на представителей молодого поколения, идеологических и культурных оппонентов. Основанная на принципах быстрого обогащения и жизни-сказки, со всеми сопутствующими этому атрибутами, она притягивает к себе миллионы сторонников, завоевывая умы и сердца. Мировое господство легко завоевать силой оружия, но удержать его можно только силой общности и системой особой массовой культуры. Современная массовая культура как раз и основана на новой «американской мечте», которая является отображением жизненной философии общества потребления [11]. Она вступает в резкое противоречие с имеющимися культурными ценностями и устоями, что объективно создает условия для функционирования четвертого компонента.

Четвертый компонент по своей основной сути изначально был нацелен на раскол общества изнутри и рассчитан на так называемое «внутреннее» продвижение. По своей конструктивной сути он рассчитан на весьма абстрактное удовлетворение не только обычных потребностей, но и прежде всего, личных амбициозных намерений. Принцип «self-made person» имеет индивидуальное ориентирование [5, с. 549]. В основной своей массе он нацелен на развитие индивидуализма, которому в основном подвержено молодое поколение общества. Наиболее разрушительный эффект, как показывают события, этот принцип дает в традиционных корпоративных обществах.

С другой стороны, сам по себе этот принцип не может вызвать конкретных действий, он вызывает различные искусственные и естественные побудительные моменты. Одним из самых важных таких моментов является поддержание протестных тенденций возрастного восприятия социально активной молодежью устоявшихся норм, понимания и восприятия действительности. Конфликт поколений – самая благодатная почва для раскола и его дальнейшего продвижения в качестве новой общественно-моральной ценности.

Наиболее удачным элементом данного внешнеполитического принципа представляется то, что предложенный формат по своей сути не является чистой политической идеологией. Его создателям удалось изменить систему ее восприятия. Концептуально новый идеологический формат содержит в своей основе два основных уровня восприятия, в чем и заключается его эффективность. На первом уровне западная идеологическая концепция не воспринимается как политическая идеология. Она воспринимается как определенная совокупность образа жизни индивидов западного общества, его ценностей и принципов, основанных на определенных общечеловеческих ценностях и удовлетворении обычных социально-экономических потребностей.

Второй план – как раз и есть ее политическая и идеологическая основа, которая четко определяет, что достичь всего этого можно лишь только в определенном формате. В формате демократического общества, которое своими ценностными и правовыми основами имеет вероятность предоставить всем желающим возможность для реализации достижения данного образа жизни.

Первоначально это работало в формате привлечения высококвалифицированной и дешевой рабочей силы, но постепенно эволюционировало в совершенно другую систему. Рынок рабочей силы США и Западной Европы сильно перенасыщен и не может принять всех желающих, что и сформировало принцип необходимости изменения массами существующего политического строя в их обществе в стремлении быстро и без особых усилий достичь всего того, что подразумевает новая «американская мечта». Это функционально образует сущностную систему всей американской внешней политики – «экспорт демократии» [12]. Эффективность этого принципа в полной мере продемонстрирована в Восточной Европе, Советском Союзе, и сейчас – в Северной Африке и на Ближнем Востоке.

Наиболее сильной стороной американской внешнеполитической системы «soft power» стала ее безграничная трансляция [3, с.17]. Любая идеология по своей сути безжизненна без ее надежной трансляции и распространения среди населения и применяемая идеологическая схема полностью это доказала. Система массовой культуры стала важным компонентом трансляции и распространения нового элемента воздействия американской внешней политики. Увеличение охвата воздействия на население мира по своей сути является прямым отображением развития идеологических технологий, научно-технического прогресса и информационно-коммуникационных систем.

В начале своего развития система трансляции американской демократической идеологии основывалась на давно привычных элементах: культура, искусство и СМИ. Проблема этих ретрансляторов заключается в их невысокой эффективности и легкости контроля. Высокая культура и искусство в большинстве своем воспринимается маленькой группой интеллектуальной и культурной элиты общества, оставляя безучастной основную массу населения, в особенности ее молодую часть. Советский Союз работал именно в этом направлении. Многочисленные гастроли театров, балетов и оркестров, конечно, создавали имя, но весь мир жил другими именами и героями, созданными киноиндустрией и рок, и поп-музыкой. На смену высокой культуре была создана массовая культура (поп-культура) [3, с. 61].

Стандартные идеологические трансляторы: телевидение, радио, журналы и газеты – легко контролируются компетентными органами. Выход из сложившейся ситуации был

найден в двух основных направлениях, которые до сих пор демонстрируют свою высокую эффективность. На помощь внешней политике пришел научно-технический прогресс. Быстрая компьютеризация мира и бурное развитие информационно-коммуникационных технологий привели по сути дела к неограниченному охвату населения информационными потоками и сокращению времени и средств для их доставки до адресата. Джозеф Най в своей концепции мягкой силы приводит пример возможностей различных коммуникаций для консолидации населения для протестных действий... Он сравнивает возможности телефонной связи стационарного типа и интернета, приводя цифру 55 тысяч после месячного обзванивания... [3, с. 44]. Теперь представьте себе возможности сотовой связи и системы социальных сетей по времени распространения информации и охвату адресатов.

Последним и самым сложным аспектом данной системы современной внешней политики, несомненно, является ее трудноконтролируемость. Она базируется на многих аспектах. Среди которых, несомненно, можно выделить массовость и легкость восприятия, опору на декларирование обычных общечеловеческих ценностей, возрастную индивидуальную психологическую ориентированность, универсальность и адаптированность к различным источникам трансляции. Все это фактически затрудняет возможность организации противодействия ей.

На деле из действия этих компонентов и сложилась сложная система воздействия на массы арабского мира, которая привела к данным событиям. Новые нормы и системы восприятия действительности, смысла жизни и бытия человека, пропагандируемые попкультурой, философией общества потребления, демократические ценности вошли в жесткое противостояние с существующими нормами и системами восприятия в современной арабской действительности.

Накопленный конфликтный потенциал различных взглядов на жизнь, принципов организации нашел свое отображение в «Арабской весне». «Арабская весна», как явление политической жизни, несомненно, войдет в анналы внешнеполитического искусства и геополитических стратегий, но проблема и сегодня остается открытой и чрезвычайно актуальной. Современный опыт показывает, что против механизмов данной системы идеологического воздействия ни одно общество и государство не может ничего противопоставить. В действительности никто из ученых и аналитиков не может предположить, какие еще продукты воздействия в Юго-Восточной Азии, Латинской Америке или в самих США мы получим.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Официальный сайт ООН. Вето в Совете Безопасности. http://www.un.org/ru/sc/meetings/veto/ussr_russia.shtml (<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/223/77/PDF/N1222377.pdf?OpenElement>)
- 2 РИА НОВОСТИ. http://ria.ru/tags/event_Arabskaja_vesna/
- 3 Nye. Joseph S. Soft power: the means to success in world politics / Joseph S. Nye. Jr. New York Public: Affairs, 2004
- 4 Некрасов С.И., Некрасова Н.А., Платошина В.В. Американский мультикультурализм. Изд. «Академия Естествознания», 2011. Монографии изданные в издательстве Российской Академии Естествознания. <http://www.rae.ru/monographs/127-4134>
- 5 Douglass, Frederick (1992): "Self-Made Men". In Blassingame, John and John McKivigan (ed.): The Frederick Douglass Papers. Series One, vol. 4. New Haven and London: Yale University Press. 545-575.
- 6 Толковый словарь обществоведческих терминов. Н.Е. Яценко. 1999. http://www.slovarnik.ru/html_tsot/v/v5etnamskiy-sindrom.html

- 7 Холодная война. Персоналии. Фултонская речь Черчилля. <http://www.coldwar.ru/churchill/fulton.php>
- 8 Всемирная история: Учебник для вузов. Руководители авторского коллектива академик Г.Б. Поляк, д.э.н. А.Н. Маркова. <http://www.bibliotekar.ru/istoriya/246.htm>
- 9 Большая советская энциклопедия. СССР. Внешняя политика СССР. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/170552>
- 10 Art.TheLib.Ru. Анатомия американской мечты. http://art.thelib.ru/science/unusual/misc/anatomiya_amerikanskoj_mechti.html
- 11 Ильин В.И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность. <http://www.ruthenia.ru/logos/kr/ilyin.pdf>
- 12 Косов Ю.В. Мировая политика и международные отношения, 2012. <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/etapyi-razvitiya-vneshnepoliticheskogo-kursa.html>

ТҮЙІН

Араб көктемі – өзіндік, бір мағыналы емес және қазіргі даулы құбылыс. «Араб көктемін» оқиғаларын аймақ пен әлемдегі экономикалық өмірдің әртүрлі ішкі және сыртқы факторларының ишеленісуін туғызған. Ахуалдың күрделілігі ислам қоғамына жаңа «американдық арманның» әсер етуінің көптеген факторлар бойынша өзіндік өнімі болып табылатын исламдық әлеуметтік-мәдени радикализмнің әсер етуімен айтарлықтай ұлғайтылған.

RESUME

The Arab spring – is a peculiar, ambiguous and disputable phenomenon in the present. Events of the «Arab spring» have been caused by a difficult interlacing of every possible internal and external factors of modern political and economic life in the region and the world as a whole. Complexity of the situation has been substantially increased by imposing and increase in influence at development of the situation of Islamic welfare radicalism which on many factors of the manifestation is a peculiar product of influence of the new « American dream» on Islamic societies.

Аннотация

Инициатива Казахстана по укреплению взаимодействия и мер доверия в Азии была позаимствована из опыта процесса европейской безопасности, в частности - опыта ОБСЕ. Данная статья посвящена анализу современных тенденций Евразийской формулировки безопасности, сотрудничеству ОБСЕ и СВМДА для выявления факторов, которые способствуют этому процессу.

Ключевые слова: безопасность, диалог, меры доверия, региональное сотрудничество, угрозы и вызовы.

Ж.А. Таубаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант

Становление региональной безопасности в Центральной Азии: сотрудничество СВМДА и ОБСЕ

Идея объединения СВМДА при трансформации данного форума в полноценную международную организацию и ОБСЕ изначально фигурировала как заключительный этап инициативы Президента РК Н. Назарбаева развития СВМДА. На сегодняшний момент и ОБСЕ, и СВМДА заинтересованы в плодотворном сотрудничестве и создании общей евразийской системы безопасности и стабильности. Принимая во внимание угрозы и проблемы современного мира, нельзя не признать, что, возможно, взаимодействие в будущем данных организаций приведет к более стабильной ситуации на евразийском пространстве в целом. Попытки воплощения данной идеи в реальность уже были начаты.

В 2010 году Казахстаном было предложено основать форум ОБСЕ-СВМДА для обсуждения актуальных проблем безопасности и сотрудничества на евразийском континенте. Данное предложение было озвучено госсекретарем на тот период К. Саудабаевым на открытии специального мероприятия «Безопасность и экономическое сотрудничество в Евразии в XXI веке», проходившего в понедельник в рамках III саммита СВМДА в Стамбуле. К. Саудабаев заявил: «Мы считаем, что ОБСЕ и СВМДА, как крупнейшим региональным объединениям Евразии, следует удвоить усилия для развития экономического сотрудничества в интересах всех государств-участников. В этой связи мы хотели бы предложить обсудить в рамках данного мероприятия и предстоящего саммита вопрос об учреждении форума ОБСЕ-СВМДА. Этот форум мог бы стать постоянной диалоговой площадкой двух структур, позволяющей обсуждать и рассматривать актуальные проблемы безопасности и сотрудничества на огромном Евразийском континенте...» По его словам, «именно сегодня

положено начало этому процессу - в рамках нашего специального мероприятия состоялись конструктивные и плодотворные дискуссии. Следующим шагом должно стать создание постоянно действующего форума в формате ОБСЕ - СВМДА, который смог бы на периодической основе собирать представителей этих двух международных объединений для обмена мнениями по наиболее актуальным проблемам в сфере безопасности и сотрудничества в зоне ответственности двух этих региональных организаций. «Важно отметить, что подобный диалог имеет большую перспективу, и его будущее весьма оптимистично, - подытожил К. Саудабаев. - Важно отметить, что это - историческое событие и для ОБСЕ, и для СВМДА - состоялось. Можно сказать, что своеобразный мост между ОБСЕ и СВМДА сооружен» [1, с.117]. Нельзя не признать, что в XXI веке азиатский регион превращается в глобальную площадку международных событий, в силу, как экономического потенциала, так и влияния на мировое сообщество в целом. Исходя из этого, установление стабильной обстановки в регионе наиболее актуально на сегодняшний день, тем более учитывая тот факт, что в Азии наблюдается наибольшая концентрация наличия ядерного оружия при существующих ярко выраженных конфликтах между отдельными странами. Соответственно, при отсутствии укрепления доверия между азиатскими государствами невозможно какое-либо продвижение в создании глобальной безопасности.

В настоящий период развитие международных отношений можно охарактеризовать несомненным влиянием глобализации, которая проникает буквально во все сферы жизнедеятельности. И дальнейшее развитие СВМДА должно учитывать этот фактор. По мнению М. Лаумулина, главного научного сотрудника ИМЭП РК, «влияние глобализации проявляется наиболее заметно в сфере коммуникаций и средств массовой информации. На политическом и экономическом уровне влияние глобализации скрыто за фундаментальными и стремительными сдвигами в геополитике, международной экономике и мировом разделении труда, глобальной транспортной системе, движении торговых и финансовых потоков» [2, с.112].

В начале XXI века основным содержанием глобализации стал развал старой системы международных отношений, который привел в разбалансированное состояние. И одним из наиболее негативных последствий данного явления в глобальном масштабе стало обострение сложнейших проблем современности, которые затрагивают жизненные интересы как отдельных государств, так и всего мирового сообщества. Эта система глобальных проблем включает в себя такие вопросы как:

- сохранение мира, укрепление всеобъемлющей безопасности;
- ограничение вооружений и разоружение, охрана окружающей среды;
- разработка и реализация рациональной демографической политики, рациональное использование минерально-сырьевых ресурсов;
- создание сбалансированной инфраструктуры энергетики;
- исследование и использование Мирового океана и космического пространства в интересах мирового сообщества;
- борьба с бедностью и болезнями, предотвращение распространения наркотиков, преодоление отсталости;
- борьба с международным терроризмом [3, с.112].

Решение большинства из вышеуказанных вопросов поставили перед собой и ОБСЕ, и СВМДА. У современной глобализации существуют свои определенные законы. Вследствие глобализации все ее участники вынуждены искать пути к созданию единых полей: экономических, правовых, информационных и экологических. К тому же глобализация подталкивает все мировое сообщество к вхождению в единое цивилизационное поле. Тем самым она провоцирует такое яростное сопротивление со стороны традиционных культур и обществ. И это относится, в первую очередь, к процессу

СВМДА, так как его сферой деятельности является Азия, в которой устоялась доминирование сохранения традиционных культур.

Глобализация непосредственным образом влияет на само формирование национальной политики государств. Все сферы политической жизни неизбежно получают внешнеполитическое и глобальное измерение. Это касается, в первую очередь, политики обеспечения безопасности и охраны окружающей среды. В целом, глобализация представляет собой политический, экономический и социальный феномен.

Современный глобализирующийся мир предъявляет новые требования к странам по сохранению безопасности. Угрозы и вызовы глобализации, в первую очередь, влияют на самую степень защищенности национальной безопасности государств. Налицо тот факт, что современные национальные экономики стран становятся постепенно более интегрированными по мере расширения международной торговли, интернационализации инвестиций и финансового капитала. Глобализация предъявляет новые вызовы национальной безопасности отдельных государств. Изначальный успех популяризации западной модели стал возможен во многом благодаря одновременно развернувшимся процессам глобализации.

Таким образом, геополитическая картина современного мира остается сложной и противоречивой. Следовательно, по-прежнему сохраняется востребованность в определенном общемировом центре принятия решений по проблемам, касающимся глобального развития. Геополитическая картина современного мира в условиях глобализации стремительно меняется. Нынешние тенденции наглядно показывают, что в настоящий момент активно идет процесс создания нового мирового порядка. Соответственно можно предположить из этого, что такой мировой порядок не будет обеспечиваться только одним глобальным центром.

В таких условиях современного мира идея СВМДА обретает новое дыхание. И поддержать в этом смысле СВМДА в будущем может именно ОБСЕ. Казахстан как инициатор и основной локомотив СВМДА придает большое значение сотрудничеству именно с ОБСЕ в процессе формирования архитектуры азиатской безопасности, стержнем которой может стать СВМДА. Изначально казахстанская инициатива по установлению взаимодействия и мер доверия в Азии была рождена из опыта европейского процесса безопасности и имеет немало схожего с опытом ОБСЕ. Казахская сторона также поддерживает идею о том, что в новой модели европейской безопасности XXI века ОБСЕ должна играть важную роль, и в этом ключе Казахстан будет сотрудничать с этой организацией. Но для выполнения этой роли в системе европейской безопасности ОБСЕ необходимо модернизировать свою деятельность и структуру.

Региональная система коллективной безопасности ОБСЕ по себе уникальна в том плане, что в хельсинкский процесс включен также и регион Центральной Азии. Это, в свою очередь, дает основание понимать и рассматривать пространство ОБСЕ в более широком контексте евразийской безопасности, и, следовательно, существует наличие единых целей с СВМДА.

Со стороны ОБСЕ также позитивно настроены на сотрудничество и создание совместно с СВМДА безопасной обстановки в регионе. В 2010 году на Саммите ОБСЕ в городе Астане, который состоялся впервые за 11 лет, благодаря целеустремленному лидерству Казахстана, страны-участницы ОБСЕ заявили, что безопасность региона ОБСЕ должна быть неразделимо связана с безопасностью прилегающих территорий. В своем выступлении Генеральный Секретарь ОБСЕ Л. Занньер высказал и обозначил области, в которых возможно создание общей платформы сотрудничества между СВМДА и ОБСЕ. Им было заявлено следующее: «... что не только похожие подходы к безопасности, но также и эта общность по составу предоставляет отличную возможность для сотрудничества, основанного на доверии, поиске общей позиции между государствами, развития общих инициатив для достижения общих целей. Я убежденный сторонник

прагматичного и ориентированного на результаты сотрудничества, поэтому я хотел бы отметить несколько областей, в которых я вижу общую платформу для сотрудничества.

1. Обмен опытом по осуществлению мер доверия и безопасности (МДБ). МДБ являются центральным видом деятельности СВМДА и областью, в которой ОБСЕ имеет значительный опыт и может поделиться некоторыми ценными уроками. Мы намерены и далее развивать наше взаимодействие в этой области.

2. Борьба с транснациональными угрозами. У наших регионов ряд схожих вызовов безопасности, включая терроризм, оборот наркотиков и организованная преступность, которые не имеют региональной принадлежности, и ответы на них должны быть более широкими. Кроме того, международное сообщество все чаще сталкивается с новыми киберугрозами и угрозами, исходящими от использования информации и коммуникационных технологий. Я считаю, что было бы полезно изучить потенциал для будущего взаимодействия в этой сфере.

3. Обеспечение безопасности и стабильности вокруг Афганистана. В этой связи важным вкладом является Стамбульский процесс, стартовавший в 2011 г., немаловажно, что моя первая двусторонняя встреча в этой должности с Исполнительным директором, послом Ч. Алдемиром, состоялась на полях этой конференции в Стамбуле. «Министерская встреча в Сердце Азии», прошедшая в Кабуле в июне этого года, решила продвигать осуществление семи мер доверия в областях политического сотрудничества и безопасности, экономики и образования. ОБСЕ полностью привержена этому процессу. Организация и ее представительства готовы сотрудничать с другими международными организациями, включая СВМДА в осуществлении МД, основанных на наших соответствующих, сравнительных преимуществах» [4].

Таким образом, из выступления Л. Занньера можно сделать вывод, что со стороны ОБСЕ находят много общих позиций с СВМДА для дальнейшего развития связей между этими двумя организациями. К тому же было отмечено, что ОБСЕ готова обсудить с СВМДА инициативы по практическому сотрудничеству в Центральной Азии, с привлечением представительств ОБСЕ, включая при этом такие учебные центры, как Академия ОБСЕ в Бишкеке и колледж по подготовке персонала для управления охраной границ в Душанбе.

В целом, можно подчеркнуть, что общие интересы и приоритеты СВМДА и ОБСЕ могут действительно обеспечить прочный фундамент для нынешнего и дальнейшего сотрудничества. Как уже ранее не раз отмечалось, на данный момент в азиатском регионе существует ряд конфликтных ситуаций между ее странами, которые вызывают угрозу как для региона в частности, так и для всего мирового сообщества в целом. На четвертой встрече глав МИД СВМДА российский министр иностранных дел С. Лавров, выступая на данной встрече, акцентировал внимание слушателей именно на этих вызовах и угрозах, стоящих сегодня перед регионом. «Резко ускорились темпы международной жизни. Ее основной характеристикой становится формирование полицентричной международной системы, в которой крупная роль принадлежит Азии», из чего, по его словам, следует, что процессы в азиатском регионе «диктуют настоятельную необходимость объединения усилий с целью поиска эффективных ответов на возникающие вызовы и угрозы» [5, с.103].

В частности, С. Лавров призвал Иран и КНДР отказаться от конфронтации в ядерных вопросах. Так как слишком велик риск, и от ставки Ирана и КНДР на конфронтацию необходимо незамедлительно отказаться. По мнению российского министра иностранных дел в данном вопросе международный авторитет СВМДА тоже может сыграть свою благотворную роль.

Одной из основных проблем современного мирового сообщества и региональных организаций по безопасности является ситуация с Афганистаном. Решение данной проблемы стоит как перед СВМДА, так и перед ОБСЕ. Следовательно, при объединении

усилий этих двух организаций урегулирование проблемы Афганистана вполне возможно и реально. Для стран региона афганский кризис и его многочисленные проявления, такие как терроризм, наркотрафик, социально-политическая нестабильность и транснациональная преступность, является одним из основных дестабилизирующих факторов.

Вооруженное противостояние в Афганистане является серьезным препятствием для развития регионального сотрудничества. Казахстан придерживается позиций выстраивания широкого переговорного процесса с помощью, как ОБСЕ, так и СВМДА. Сейчас многие эксперты придерживаются мнения, что радикальные силы Афганистана после вывода американских войск в 2014 году будут пытаться распространять свое влияние на соседние страны, что в свою очередь может разрушить сложившуюся за период 2002-2010 годов региональную систему безопасности.

Решить проблему Афганистана, опираясь только на военную силу и политическое давление, крайне сложно, и можно сказать невозможно [6, с.156]. В этой связи, Казахстан как лидер СВМДА, придерживается точки зрения оказания экономической и социальной помощи Афганистану, посредством не только инвестиций, но и развития транспортных коммуникаций и включения в легальную мировую экономику.

В целом, ситуация в регионе Центральной Азии непосредственно зависит от афганского фактора. Афганистан на сегодняшний момент является, и в будущем будет оставаться угрозой национальной безопасности стран региона. Соответственно мирная нейтрализация данной угрозы крайне важна для азиатских стран, и с выводом коалиционных войск на эти страны ложится еще большая ответственность в скорейшем разрешении данного вопроса. Деятельность организаций, взявших на себя роль обеспечения безопасности в регионе, будет крайне важна, а, следовательно, возможное сотрудничество СВМДА и ОБСЕ не только является желательным, но в свете сложившихся обстоятельств необходимым.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующий вывод, что создание совместной основы безопасности СВМДА и ОБСЕ в будущем имеет место быть, но здесь нужно учитывать следующие моменты. Во-первых, факт того, что обе стороны заинтересованы в дальнейшем сотрудничестве и подчеркивают схожесть целей и задач, положительно сказывается на осуществлении данной идеи. Во-вторых, в условиях глобализирующегося мира и уже имеющихся угроз и вызовов построение евразийской платформы безопасности на базе ОБСЕ и СВМДА крайне актуальна и необходима.

На сегодняшний день идет активное формирование форума по диалогу и консультаций между ОБСЕ и СВМДА, создание к которому активно призывает президент РК Н. Назарбаев. В-третьих, для реализации подобного проекта и СВМДА и ОБСЕ необходимо дальнейшее развитие. В частности, для СВМДА нужна трансформация в полноценную организацию по безопасности и сотрудничеству в Азии, в чем может помочь опыт европейского аналога, так как на данный момент эти образования находятся на разных уровнях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Выступление министра иностранных дел Каната Саудабаева на III саммите СВМДА. Стамбул, июнь 2010. В кн.: Национальная безопасность: итоги десятилетия. Сб. документов и материалов. – Астана: Елорда, 2010. – С.117-119.
- 2 Лаумулин, М.Т. Судьба казахстанского проекта. СВМДА в новых геополитических реалиях// Analytic. – 2010. – № 6. – С. 112.
- 3 Ibid. – С.112

- 4 Выступление Генерального Секретаря ОБСЕ Ламберто Занньер. – Астана, 2012. // URL: http://www.scica.org/page.php?page_id=641&lang=1
- 5 Выступление российского министра иностранных дел Сергея Лаврова на четвертой встрече глав МИД СВМДА. // Сборник документов и материалов. Пред. ред. совета Мансуров Т.А. – Алматы, 2010. – 184 с.
- 6 Акимбеков, С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. – Алматы: КИСИ, 1998. – 280 с.

ТҮЙІН

Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі Қазақстандық бастамасы Еуропалық қауіпсіздік үдерісінен туындаған, сонымен қатар ЕҚЫҰ тәжірибесіне біршама ұқсас. Осы мақала еуразиялық қауіпсіздік негізіндегі қазіргі бағыттарды талдауға арналған, яғни ЕҚЫҰ мен АӨСШК ынтымақтастығына, осы үдерісті орындау үшін мүмкіндік туғызатын факторларын айқындауға бағытталған.

RESUME

Kazakhstan's initiative to establish interaction and confidence-building measures in Asia was generated from the experience of the European security process and similar to the experience of the OSCE. This article is devoted to the analysis of the modern trends of the Eurasian security formulation, specifically to the OSCE and CICA cooperation in order to identify the factors that contribute to this process.

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасындағы соттардың мамандандырылуы мәселелері қарастырылған, сонымен қатар олардың одан әрі біліктілігіне тигізер әсері айқындалған.

Түйін сөздер: мамандандырылған соттар, мамандандырылған әскери соттар, ауданаралық экономикалық соттар, әкімшілік соттар, судьялардың кәсіби және этикалық қасиеттері, біліктілік.

А.С. Рамазанова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, з.ғ.к., доцент

Соттардың мамандандырылуы және оның соттардың одан әрі біліктілігіне тигізер әсері

Қазақстан Республикасындағы қазіргі заманғы конституциялық даму сатысындағы сот билігі, сот жүйесінің қарқынды дамуының демократиялық бастауларына аса мән бере тұра, құқықтық мемлекет идеяларына негізделген. Қазақстан Республикасындағы сот жүйесін дамыту және реформалау бойынша маңызды тенденция соттарды мамандандыруға бағытталған. Аталған жағдай Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында «сот жүйесін дамытуға бағытталған басты вектор, соттарды және судьяларды мамандандыру ...» деп бекітілген.

Дүниежүзілік деңгейде соттарды мамандандыру қарқынды дамуда, ол өз кезегінде, аталған соттарды енгізуді және қызмет етуін талап етеді. Мамандандырылған соттар – ол арнайы соттар, жалпы сатыдағы соттардың қарамағындағы істер алынып, арнайы санаттар бойынша істерді қарайтын соттар.

ҚР Конституциясының 75-бабының 4-тармағына сәйкес, қандай да болмасын себеп-салдарлар бойынша төтенше және арнайы соттар құруға тыйым салынған. ҚР Конституциясының «Сот және сот төрелігі» атты VII бөлімін зерттей келе, Конституция мамандандырылған соттардың қызметіне тыйым салмайды, себебі онда ол жайында қандай да бір ереже белгіленбеген. Демек, аталған мәселені шешу конституциялық заңдарға табысталған. Сондықтан ҚР «Сот жүйесі және судьялардың құқықтық мәртебесі» туралы Конституциялық заңы республикалық сот жүйесінің біртұтастығын қамтамасыз ететін, оның талаптарына сәйкес келетін мамандандырылған соттарды құруды көздейді [1].

ҚР Конституциясының 75-бабының 4-тармағына түсіндірме 2006 жылы 14 сәуірде

Конституциялық Кеңеспен «ҚР Конституциясының 75-б. 4-т. ресми талқылау» туралы Қаулысында берілген, онда мамандандырылған соттарға мінездеме берілген, сондай-ақ «арнайы соттар», «төтенше соттар» және «мамандандырылған соттар» анықтамаларының аражігі анықталған. «ҚР сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» заңның 3-бабы 3-тармағында қарастырылған мамандандырылған соттар, арнайы соттарға қарағанда Қазақстан Республикасының біртұтас сот жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады [2].

«ҚР сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңда Қазақстан Республикасында мамандандырылған соттардың толық тізімі берілмеген. Бұл факт сот төрелігін іске асыруға бағытталған мамандандырылған сот жүйесін одан ары дамытуға және жетілдіруге берілген мүмкіндіктерді куәландырады.

Бүгінгі күні Қазақстанда бірқатар мамандандырылған соттар қызмет етеді:

- мамандандырылған әскери соттар, Қазақстан Республикасының қарулы күштерінің әскери соттары және әскери гарнизондарының соттары;
- мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттар;
- мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соттар;
- Облыстық Алматы қаласының қаржы соты;
- кәмелетке толмағандардың істері бойынша Алматы және Астана қалаларының мамандандырылған ауданаралық соттары;
- қылмыстық істерді қарастыру бойынша мамандандырылған соттар (2010 жылы 1 қаңтардан бастап құрылған).

Бүгінгі күні Қазақстанда ювеналды юстиция жүйесін одан әрі дамыту көзделуде, сондай-ақ Қазақстанның барлық аудандарында ювеналды соттарды құру жоспарлануда және де мамандандырылған салық соттарын да құру қарастырылуда.

Мамандандырылған соттардың одан әрі дамуы жөніндегі мәселеде негізін қалаушы фактор ретінде сапалы сот төрелігін іске асыруға септігін тигізетін, жалғастырушылық және кезек-кезекпен жүретін, нақты ұйымдастырушылық-құқықтық негізбен белгіленген жүйе қажет. Шетелдік мемлекеттердегі мамандандырылған соттардың конституциялық-құқықтық мәртебесін талдау, шетелдік тәжірибені Қазақстан Республикасының сот жүйесінде қолдануға мүмкіндік береді [3, 30].

Мысалы, Германияда әкімшілік, қаржылық, патенттік соттар, еңбек және әлеуметтік дауларды қарастыру бойынша соттар; АҚШ-та дәрменсіздік істерін қарастыру бойынша соттар, есірткі бойынша істер, салық, ювеналды, еңбек, жер соттары және т.б.; Францияда – сауда, әкімшілік, әскери, жер соттары, әлеуметтік сақтандыру істері бойынша және ауылшаруашылық жалгерлік бойынша және т.б. істер бойынша мамандандырылған соттар қызмет атқарады.

Алайда сот жүйесінде мамандандырылған соттардың болуы бірқатар қиыншылықтар да тудырады. Одан мынадай қауіптер туу мүмкін: сот жүйесінің бөлінуі оны әлсіретуі ықтимал; әртүрлі автономды жүйе арасындағы соттар арасында өкілеттіліктерді бөлісу бойынша қиыншылықтар туындауы мүмкін; әртүрлі соттар арасында сот жүйесіндегі басымдылық үшін бақталастық туындауы мүмкін. Біздің ойымызша, мамандандырылған соттарды құру, сот жүйесін бекітуге ықпал етеді, себебі ол жалпы соттардың жұмысын жеңілдетеді және білікті сот өндірісін қамтамасыз етеді. Бүгінгі күнгі өзекті сұрақтардың бірі бұл әр түрлі жүйелердегі соттардың құқық қолданушылық тәжірибесі және олардың бір мекемеге жатушылығын нақтылай бөлу болып табылады. Нақтылы санаттағы істер, сол санаттағы істерді қарастырумен айналысатын соттармен қарастырылуы керек. Аталған мәселелерді шешу сот реформасының қазіргі сатысының аса маңызды мәселелерінің бірі.

Құқықтық табиғаты бойынша бір-бірінен ерекшеленетін іс-жүргізушілік және материалды заңдардың нормалары бар сот істерін шешу, судьялардан істердің барлық санаттары бойынша заңды терең білуді қажет етеді. Қазақстанның заңнамалық жүйесі өте ауқымды, сондай-ақ соңғы жылдары әрекет ететін заңдарға көптеген өзгерістер,

толықтырулар, түзетулер енгізілуде, құқықтық қатынастардың заңнамалық негізіне әсер ететін өзге де нормативтік құқықтық актілер шығарылуда, ол өз кезегінде құқық қолданушылық қызметте бірқатар қиындықтар тудырады.

Облыстық соттар мен Жоғары соттардың құрылысы «ҚР сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңда бекітілген, ол сол санаттағы судьяларға анықталған санаттағы сот істерін қарастыруға мүмкіндік береді. Аталған соттарда азаматтық және қылмыстық істер бойынша алқалар бар, онда сәйкесінше азаматтық және қылмыстық істер қаралады. Сонымен қатар, заң алқаларда мамандандырылған құрам құруға рұқсат етеді. Сот тәжірибесі көрсететіндей, мұндай мамандандырылу судьялардың бірқатар арнайы істерді қарастыру кезіндегі біліктілігінің артуына септігін тигізеді.

Қазақстан Республикасындағы соттардың мамандандырылуының бастапқы сатысы әскери соттарды құрумен байланысты. Қазақстан Республикасында әскери соттардың құрылу тарихи өзінің бастауын 1992 жылы алды, онда 1992 жылы 20 қаңтарда ҚР Жоғары Кеңес Төралқысының қаулысы бойынша ҚазССР аумағында әскери соттар ҚР-дың құзіретіне табысталған, ал әскери соттардың жүйесі ҚР Президентінің №802 1992 жылы 11 маусымда қабылданған «Әскери соттар және ҚР-ның әскери прокуратурасы туралы» Қаулысы қабылдануымен құралды. Гарнизондардың әскери соттары әскери бөлімшелерде және әскери басқарма органдарында қызмет ететін азаматтар мен әскери қызметкерлерге қатысты қылмыстық істерді, сондай-ақ азаматтық және әкімшілік істерді қарастырады, сәйкесінше ондағы тараптардың бірі болып әскери бөлімдер, әскери басқарма органдары және әскери қызметшілер болуы тиіс [4, 11].

Әскери соттар Қазақстан Республикасының сот жүйесіне кіреді. Олар кеңес өкіметі трибуналдарын 1992 жылы ауыстырған, сонымен қатар әскери соттар сол жылдары қатты өзгеріске ұшырады. Әскери бөлім соты және он әскери гарнизондар соттары қалыптасқан. Сөйтіп, әскери бөлім сотының ҚР-дың Әскери соты атауына «бөлім» сөзсіз ауысқанына, бес жыл болды.

Тағы бір соттық-құқықтық реформаның басым бағыттарының бірі бұл Қазақстандағы мамандандырылған экономикалық және әкімшілік соттардың құрылуы болып табылады. Олардың құрылуының тарихының алды - бұл аудандық және оған теңестірілген соттарда әкімшілік құқықбұзушылық материалдарын қарастыратын әкімшілік судьялардың қысқартылуы.

Қазақстан Республикасының 2001 жылы 30 қаңтарда қабылданған заңы бойынша барлық облыстық орталықтарда және ірі қалаларда әкімшілік соттар құрылды, олар жыл сайын үлкен көлемде әкімшілік істерді қарастырды, оған байланысты жалпы құзіретті соттардағы судьяларға басымдылық азая түсті [5, 24].

Мамандандырылған әкімшілік соттар тек қана әкімшілік істерді қарайды деген пікір, әкімшілік соттардың құзыреттілігін төмендетеді. Сонымен қатар, әкімшілік соттардың қызметінің нәтижелілігі көрсеткендей, олардың соттылығына әкімшілік құқықтық қатынастардан шығатын істер де жатады. Атап айтсақ, бүгінгі күні жалпы құзыретті соттарға азаматтар жағынан билік органдары тарапынан құқыққа қайшы әрекеттері жайындағы талап арыздардың өсуімен де негізделіп отыр.

Әкімшілік соттардың сенімді түрде жергілікті билік органдарының әсерінен сақтандырылуы қажет. Онда бәсекелестік қағидасынан бас тартқан, яғни тараптардың теңдігі қағидасынан, себебі мемлекеттің немесе шенеуніктің және қарапайым азаматтың арасындағы тең мүмкіндіктер жайында сөз қозғау қисынсыз.

Әкімшілік юстицияның, сондай-ақ әкімшілік соттардың дамуы мен қызмет етуінің мәселелерін Н. Мамонтов қарастырады, ол іс-жүргізушілік құқықта рәсімдер мен бұқаралық-құқықтық тәртіп шиеленістерін жаңаша қарастыратын жаңа сот органдары құрылатынына екпін береді. Осыған байланысты оның дауларға шешуге арналған арнайы әкімшілік органды құруға қатысты позициясы өте қызықты: жаңа жобаларын талқылау

кезінде әкімшілік қасында арнайы комиссия құру мәселесін талқылап, қарастыру және де әкімшілік құқық бұзушылықтарды қарастыратын алқалы органды құру абзал болар еді.

Сөйтіп, көптеген құқық қорғау және атқарушылық мемлекеттік органдардың орнына республикада соттан тыс тәртіпте әкімшілік істерді қарастыратын бірыңғай орган болар еді. Ол әкімшілік юстиция саласында жаңадан, тұжырымдаманың мақсаттарын іске асыруға толыққанды мүмкіндік беретін, жаңа заң жобасы өңделгенге дейін, уақытша сипатқа ие болар еді [6].

Қазақстан Республикасының соттарын мамандандырудағы маңызды бағыттардың бірі - экономикалық соттарды құру. Мемлекеттік сот жүйесіндегі бірқатар өзгерістерден кейін, яғни арбитраждық соттар жойылғаннан кейін, экономикалық соттар өздеріне тиесілі тиісті құқықтық шешімін таппады. Экономикалық сипаттағы даулар жалпы юрисдикциядағы аудандық соттарда шешілетін болған. Алайда, өмір мұндай шешімдердің дұрыс еместігіне көз жеткізді. Жалпы юрисдикциядағы соттардың маңыздылығын ешкім теріске шығармайды, алайда олар мұндай біліктілік пен кәсіпқойлықты талап ететін істерге дайын емес еді. Ол сот іс-тәжірибесіне бірқатар жаңылыстар әкелді, жерлестік элементтері шыға бастады, кәсіпкерлік орта өз басында жергілікті әкімшілік қордың тапшылығын сезе бастады.

Бұл ауытқуды жою мақсатында 2001 жылы Алматы және Қарағанды қалаларында эксперимент ретінде ауданаралық экономикалық соттар құрылды. Аталған сот органдары ҚР Президентінің № 535 2001 жылы 16 қаңтардағы Жарлығымен құрылды. Олардың табысты қызметі 2002 жылы барлық облыстық орталықтарда мамандандырылған ауданаралық соттарды барлық жерлерде құруға мүмкіндік берді [7].

Сот жүйесіндегі экономикалық соттардың өзіндік, яғни олардың жалпы юрисдикциядағы соттардан айырмашылығы іс-жүргізушілік деңгейде бекітілген. Экономикалық соттардың судьялары сот төрелігін жүзеге асыру кезінде «сөйлейтін» айғақтардан бос болады, оған құжатты дәлелдемелер қымбатырақ болады. Ережеге сәйкес, экономикалық соттың судьясы өзінің шешімдерін жазбаша айғақтарды зерттеу негізінде құрайды, ал тараптардың мүдделерін мамандандырылған заңгер білдіреді. Бұл байланыста жұмыс істеу жеңіл. Себебі, қылмыстық соттың судьясына адами қозғаушы күштер қатты әсер етеді. Экономикалық сот судьяларының үстінен адами қозғаушы күш басымдылық жасай алмайды.

Бүгінде Қазақстан Республикасының соттарын мамандандыруға бағытталған төзімді курс жіті шапшаңдықпен жалғасуда. Сөйтіп, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев 2004 жылы қараша айында Алматы қаласындағы Өңірлік Қаржылық Орталықты (одан әрі АӨҚО) құру жайындағы жоба ынтагерленді де, ол оның Қазақстанның қаржыгерлерінің Конгресінде сөз сөйлеуі кезінде хабарланды. ҚР Үкіметінің 2004 жылғы 24 желтоқсандағы №1364 қаулысымен Алматы қаласында халықаралық (өңірлік) қаржылық орталықты құру жөніндегі тұжырымдама бекітілді. Ол оңтүстік елордада қаржылық орталықты құруға бағытталған мақсатты жұмысты бастауға негіз салды, оған ұқсас қаржы орталықтары Дубай, Дублин, Лабуан, Сингапур қалаларында бар.

ҚР «Сот жүйесі және судьялардың құқықтық мәртебесі» атты Конституциялық заңның 3-бабы 2-тармағына сәйкес, мамандандырылған соттар облыстық соттарға теңестірілген соттар деңгейінде болуы мүмкін, ол сонымен қатар Конституциялық Кеңестің 2006 жылы 14 сәуірдегі «Қазақстан Республикасының Конституциясының 75-бабы 4-тармағын ресми түсіндіру» туралы қаулысында да көрсетілген.

2006 жылы 5 маусымда «Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталығы» туралы заң қабылданды, оның 9-бабында қаржылық орталықтың қатысушылары арасындағы даулар ҚР заңнамасына сәйкес мамандандырылған қаржылық соттармен шешілуі тиіс деп көрсетілген. Аталған заң Алматы қаласындағы қаржылық орталықтың қатысушыларының құқықтық жағдайын анықтайтын болғандықтан, оны басқару ҚР Президентіне тікелей бағынышты және жауапты мемлекеттік органға тапсырылған, жоғарыда аталған заңның

11-бабына сәйкес, қаржылық орталықтың қатысушылары делдалдық және дилерлік қызметті жүзеге асыратын бағалы қағаздар нарығының қатысушылары болып табылады және:

1) уәкілетті орган берген, қаржы орталықтарына қатысушы заңды тұлғаны мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы куәлікті;

2) қаржылық рыногын және қаржылық ұйымдарды реттейтін және қадағалайтын уәкілетті орган берген, бағалы қағаздар нарығында жұмыс істейтін лицензиясын иеленеді.

Бұл байланыста 2006 жылы 5 маусымдағы «Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталықты құру мәселелері жөніндегі заңнамалық актілерге толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» ҚР Заңына және ҚР Азаматтық іс-жүргізу кодексінің 28-бабына сәйкес, мамандандырылған қаржылық сот Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының лауазымды адамдардың және органдарының іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының қатысушыларының шағымдануы туралы істерді мамандандырылған қаржылық соттар қарайды делінген [8].

Соттарды мамандандырудың келесі сатысы кәмелетке толмағандардың мүдделерін қозғайтын айрықша соттарды қарастырады. Бүкіл дүниежүзі бойынша кәмелетке толмағандардың құқықтарын анықтауға және олардың құқықтарын қорғауға бағытталған механизмдерді өндіруге көп көңіл бөлінеді. 1994 жылы 8 шілдеде Қазақстан Республикасы БҰҰ-дың Бас Ассамблеясының резолюциясының негізінде 1989 жылы 20 қарашада қабылданған, бала құқықтары жөніндегі Конвенцияны сөзсіз бекітті. Конвенцияның 44-бабына сәйкес, қатысушы-мемлекеттерге Конвенцияда танылған бала құқықтарын бекіту бойынша іс-шаралар жайында және осы құқықтарды іске асыру бойынша қолжетістіктер жайында баяндама беру ұсынылған. Бала құқықтары жөніндегі Конвенцияны орындау туралы Қазақстан Республикасының тұңғыш баяндамасы 2003 жылы 4-6 маусымда бала құқықтары бойынша халықаралық Комитеттің отырысында тыңдалды [9,11].

Бұл арақатынаста бүгінгі күні Қазақстанда кәмелетке толмағандардың істері бойынша мамандандырылған соттарды дамыту мәселесі өзекті.

Тұңғыш дүниежүзі тарихындағы «балалар соты» 1899 жылы АҚШ-та құрылған. Аталған сот кәмелетке толмағандармен жасалған қылмыстарды; кәмелетке толмағандар жәбірленуші болып табылатын істерді; кәмелетке толмағандардың ата-аналарының парыздарының орындамауы бойынша істерді және т.б. қарастырған.

Назар аударалық жәйт, кәмелетке толмағандардың мүдделері қозғалатын соттарды мамандандыру, бұл істер бойынша сот әділдігінің сапасын арттырар еді, бала құқығын қалпына келтіруге бағытталған, сот шешімдерін қабылдауды тездетер еді, ал ол өз кезегінде кәмелетке толмағандар үшін өте маңызды. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың істері бойынша мамандандырылған соттарды енгізу жоғарыда аталған халықаралық актілерде бекітілген кәмелетке толмағандардың құқықтарын дамытуға септігін тигізеді [10, 28].

Қазақстан Республикасы үшін кәмелетке толмағандардың істері бойынша мамандандырылған соттар институты сәйкесінше жаңа. ҚР Президентінің 2007 жылғы 23 тамыздағы «Кәмелетке толмағандардың істері бойынша ауданаралық мамандандырылған соттарды құру» жөніндегі Жарлығына сәйкес, кәмелетке толмағандардың істері бойынша ауданаралық мамандандырылған соттар (ювеналды соттар) ұшқыштық жоба ретінде Алматы және Астана қалаларында құрылды.

Сәйкесінше, айта кететін жәйт, кәмелетке толмағандардың істері бойынша сот төрелігі жазалаушы емес, қалпына келтіруші, сондай-ақ кәмелетке толмағандармен келтірілген зиянның орнын толтыруға бағытталған жауапкершілікті қабылдауға бағытталуы тиіс. Сөйтіп, ювеналды соттардың қызметінің мақсаты жазалау ғана емес, жас құқық бұзушыларды түзеу, олардың құқыққа қайшы әрекеттерінің себебін түсінуге бағытталуы керек [11, 47].

Қазіргі уақытта орын алған құзыретті мамандандырылған соттармен қатар, экологиялық соттарды қалыптастыру және дамыту мәселесі өте өзекті.

М.А. Аленов өзінің зерттеуінде белгілеп отырғандай, көптеген сот дауларын экологиялық даулар санатына жатқызу үшін арналған негізгі талап болып, қойылған талап нормаға сәйкес келуі тиіс. Ондай істердің қатарына, экологиялық зиянның орнын толтыру жөніндегі істерді жатқызуға болады және де бұл зиян кіммен және кімге келтірілгенінің маңызы жоқ. Бұндай талаптар мемлекетке қойылуы мүмкін және оларды тізімнен шығаруға болмайды. Мамандандырылған экологиялық сатыдағы соттардың қызмет істеуі Жоғары соттың экологиялық заңнаманы қолдану мәселелері бойынша нормативті қаулыларды толық дайындауға және түйіндеуге әсерін тигізеді. Мұндай соттардың қызметі экологиялық заңнаманы бұзушылар үшін құқықтық тосқауыл болуы мүмкін [12, 65].

Қорыта айтқанда, мемлекетте жүзеге асып жатқан соттық-құқықтық реформа ұлттық заңнаманы дүниежүзілік стандарттарға жақындата түсуде, ал халықаралық жалпыевропалық стандарттарды сақтау, судьялардың кәсіби және этикалық қасиеттерінің өзіне септігін тигізеді. Судьялардың кәсіби деңгейін жетілдіру бойынша жүйенің дамуы қоғамда үлкен қызығушылық және дау-дамайлар тудырады. Судьялар арасындағы құқық бұзушылықтарды түп тамырымен жою үшін, сот жүйесіне жоғары сапалы мамандар тарту қажет және оларға жағдай жасауға бағытталған іс-шаралар жасау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚР Конституциясы. 1995. 30 тамыз – Алматы: Юрист, 2013. - 44 б.
- 2 ҚР Конституциялық Кеңесінің Қаулысы. 2006. 14 сәуір. №1 «ҚР Конституциясының 75-бабы 1-тармағын ресми талқылау жөнінде» // «Юрист» ақпараттық жүйесі.
- 3 Даулетияр А.Ж. ҚР мамандандырылған соттар жүйесінің ұйымдастыру-құқықтық аспектілері // Мир закона. – 2010. - №10. – 30-32 б.
- 4 Караманов Б. Пайда болу және даму сатылары (мамандандырылған әскери соттар) // Заңгер. – 2006. - №5. – 10-11 б.
- 5 Сарсембаев М. Жаңа құқықтық тұжырымдама және азаматтардың әділ сотқа қолжетімділігі // Заңгер. – 2010. - №1. – 26-34 б.
- 6 Мамонтов Н. Жаңа құқықтық тұжырымдама әкімшілік әділет соттарының қалыптасу негізі ретінде // www.zakon.kz
- 7 Алматы және Қарағанды қалаларындағы экономикалық соттардың құрылуы туралы: ҚР Президентінің жарлығы. 2001. 16 қаңтар. // «Юрист» ақпараттық жүйесі.
- 8 Жаилганова А. Мамандандырылған қаржылық соттардың үстемдігі мен дамуы туралы // www.suprcourt.kz
- 9 Юрченко Р. Қазақстанда мамандандырылған соттардың дамуы // Заңгер. – 2006. - №2. – 10-13 б.
- 10 Адилова Г.Д. Кәметке толмағандарға арналған әділ сот // Мир закона. – 2008. - №6. – 28-29 б.
- 11 Амирова В. Ювеналды әділет: тарихы мен қазіргі заман // Заңгер. – 2005. - №5. – 46-49б.
- 12 Аленов М.А. Мамандандырылған экологиялық соттардың қажеттілік мәселесі // Қазақстандағы құқықтық реформа. – 2008. - №1(41). – 64-66 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены и проанализированы проблемы специализаций судов в Республике Казахстан, а также направления их дальнейшей профессионализации.

RESUME

In this article the author examines currentl problems of judicial specialization that influence upon further judges professionalism as one of constituent independent jurisdictions in the Republic of Kazakhstan.

М.Ы. Жүкібай

Евразийский гуманитарный институт, к.э.н., профессор

Увеличение производительности труда в приоритетных секторах экономики. Производительность- 2020

Аннотация

В данной статье автор, изучая произведения классиков марксизма, научные труды ученых – экономистов, определяет свое принципиальное отношение к отдельным теоретическим проблемам повышения производительности труда. Автор на основе исследований фактического материала показал, что в республике, хотя и обеспечен рост фондо и электровооруженности, уровень производительности труда в Казахстане был ниже, что прежде всего объясняется недостаточно эффективным использованием в приоритетных секторах производственного оборудования.

Ключевые слова: производительность труда, диверсификация и конкурентоспособность экономики, инновационная технология, производственные фонды, рабочее время, материальные затраты, живой и овеществленный труд, приоритетные отрасли, фонд заработной платы, малый и средний бизнес, эффективность производства.

Уникальность и масштабность нынешнего Послания Главы государства «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» заключается в том, что оно определяет как долгосрочные ориентиры реализации стратегии «Казахстан-2050», так и конкретные шаги по всем приоритетным направлениям развития страны.

Глава государства подчеркнул, что для реализации поставленных целей необходимо создавать условия для того, чтобы каждый гражданин смог внести свой вклад в развитие страны - прежде всего это увеличение производительности труда в 5 раз – с нынешних 24,5 тысячи до 126 тысяч долларов [1].

Президент Республики Казахстан в своем Послании народу Казахстана в 2010 году впервые за годы независимости республики поднял проблему повышения производительности труда, где констатировал: «Устойчивое и сбалансированное развитие в ближайшее десятилетие будет обеспечено за счет ускоренной диверсификации и повышения

конкурентоспособности национальной экономики. Важнейшей задачей является комплексный рост производительности труда» [2].

В современном мире высокая производительность труда является конкурентным преимуществом, что подтверждается статистикой. Например, благодаря высокой производительности промышленности, развитые государства сохраняют лидерство - это США, Франция, Германия. В Казахстане с этим дела обстоят пока не слишком хорошо. Именно поэтому по поручению Президента страны Н.Назарбаева в 2011 году началась реализация государственной программы «Производительность - 2020».

На сегодняшний день, несмотря на успехи последних годов, производительность труда в Казахстане остается на низком уровне. По данным Министерства индустрии и новых технологий, в среднем на одного человека составляет 30-40 тысяч долларов, в это время как в развитых странах этот показатель равен 200 тысячам. Так, например, самая низкая производительность труда в Казахстане наблюдается в сельском хозяйстве – около 3 тысяч долларов на одного занятого в год, в это время как в развитых странах - 50-70 тысяч.

Рост производительности труда, как указывал К.Маркс, зависит от многосложных факторов, в том числе таких, как средняя степень искусства рабочего, уровень науки и степень ее технологического применения, характер организации общественного производства, эффективность и размеры применяемых в производственных процессах материально-технических средств и т.д. [3].

Проследить влияние всех этих факторов на рост производительности труда в отраслях промышленности – важная народнохозяйственная и теоретическая задача. Однако решить ее в рамках небольшой работы не представляется возможным. В нашем исследовании упор сделан на анализ основных факторов, а в рассматриваемой статье – решающего технического процесса и инновационной технологии, которые, как известно, являются материальной основой роста производительности труда.

Теория технического прогресса разработана классиками марксизма, определившей его, как закономерный исторический процесс совершенствований орудий труда, технологией и методов организации производства, в результате которого неизменно повышается уровень общественной производительности труда.

Известно, что машиностроение, вооружая техникой все отрасли экономики, является главной материальной основой постоянного роста производительности труда. Его продукции составляют основные их производственные фонды, наиболее активный элемент средств производства – орудия труда. Использование машин создавало условия для облегчения труда человека, увеличивало его производительную силу, снижало общественные издержки производства. В самой сущности техники заложено ее экономическое значение. «...Машина, - писал К.Маркс – является наиболее могущественным средством увеличения производительности труда, т.е. сокращения рабочего времени» [4].

До перехода в рыночную экономику машиностроение Казахстана было многоотраслевым и объем ее продукции ежегодно возрос в несколько раз, в том числе в строительном-дорожном машиностроении, тракторном и сельскохозяйственном машиностроении, приборостроении. Дальнейшее развитие получили отрасли: тракторостроение, станкостроительная и инструментальная.

В машиностроении Казахстана производительность труда составляет 10-17 тысяч долларов, у зарубежных конкурентов – 90 тысяч. Это отставание объясняется рядом факторов. Главным образом, тому виной неполная загрузка текущих мощностей, высокий износ основных производственных фондов и неспособность менеджмента внедрять и применять современные управленческие технологии.

Физически и морально устаревшее технологическое оборудование и высокие затраты не позволяют большинству отечественных предприятий в полной мере решать

задачу повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции. Для предприятий является проблемой не только совершенствование, но и поддержка производственного потенциала.

Известно также, что автоматизация производства выступает как объективный и закономерный результат технического прогресса, как экономическая и социальная необходимость и неременное условие нового значительного повышения производительности труда. «Когда рабочая машина выполняет все движения, необходимые для обработки сырого материала без содействия человека и нуждается лишь в контроле со стороны рабочего, – писал К.Маркс, – мы имеем перед собой автоматическую систему машин» [5]. Средства автоматизации создаются в машиностроении, которое развивалось и будет впредь развиваться высокими опережающими темпами.

Определяющее влияние научно-технического прогресса и новой технологии на темпы и пропорции развития промышленности, а также на прирост производительности труда вызывает необходимость разработки научно обоснованной системы показателей, которые дали бы обобщающую и исчерпывающую его характеристику. К сожалению, в практике планирования экономики и статистического учета такой показатель отсутствует. Каждый из применяемых показателей выражает лишь одну из сторон технического прогресса. К числу показателей, дающих хотя бы и неполное представление о техническом развитии производства в отраслях промышленности и на предприятиях, относятся: фондовооруженность, электровооруженность и энерговооруженность труда. В качестве четвертого показателя, характеризующего технический прогресс, нами предлагается техническая вооруженность труда.

Экономико-статистический анализ данных по отраслям промышленности республики дает представление о сложившихся и складывающихся зависимостях роста производительности труда от перечисленных выше показателей технического прогресса. Прежде всего на уровень производительности труда повлияла фондовооруженность труда. Лучшее использование накопленных средств труда обеспечивало повышение его производительности. Высокие темпы роста основных производственных фондов по сравнению с численностью работающих в условиях научно-технической революции – процесс закономерный. В связи с этим все больше сужаются возможности экстенсивного расширения производства, главенствовать будет его интенсификация, осуществляемая путем роста фондовооруженности труда. На этой основе и повысится его производительность.

Внедрение в производство новой техники резко снижает затраты труда на выпуск продукции и приводит к повышению его фондовооруженности, что способствует значительному ускорению темпов роста производительности. Влияние повышающейся фондовооруженности на производительность труда определяется характером технического прогресса в той или иной отрасли промышленности.

Рост производительности труда определяется прежде всего количеством и качеством используемых в производстве машин и оборудования, по производительности превосходящих действующие, иначе говоря, повышение технического уровня вооруженности труда работников. К.Маркс подчеркивал, что из всей массы применяемых средств труда «...механические средства труда, совокупность которых можно назвать костной и мускульной системой производства...» [6] играют особенно важную роль в развитии производства.

Орудия производства и другие средства труда – важнейшая составная часть производственных фондов, они непосредственно участвуют в производственном процессе и играют первостепенную роль в создании новых потребительных стоимостей. Увеличение доли рабочих машин и оборудования в общей массе основных производственных фондов имеет поэтому решающее значение в повышении

производительности труда. В связи с этим ее рост сопоставлен нами не только с фондовооруженностью, рассчитанной на основе общей стоимости основных производственных фондов, но и с технической вооруженностью, рассчитанной на базе активной части основных фондов.

Говоря о влиянии роста производительности труда на уровень производства материальных благ и их стоимость, К.Маркс подчеркивал, что чем выше производительная сила труда, тем больше продуктов изготавливается в данное рабочее время, тем меньше труда затрачивается на изготовление этих продуктов и тем, следовательно, меньше их стоимость [7]. В этом заключен не только научно-методический, но и важный практический смысл, ибо без сокращения затрат живого и овеществленного труда на производство единицы продукции никакой действительной экономии, никакого снижения издержек производства, никакого серьезного роста материальных благ и удешевления их стоимости не получишь. И это вполне понятно, так как в понимании марксистской теории действительная экономия состоит в сбережении рабочего времени, в сведении к минимуму издержек производства, в повышении эффективности и производительности общественного труда.

Следует отметить, что задача повышения производительности труда – это не временная мера, а одно из коренных и главнейших задач на всех этапах развития экономики.

В период рыночной экономики для осуществления этой задачи создаются все необходимые условия. Именно в повышении производительности труда таится в настоящее время основной экономический источник решения всех социально – экономических проблем общества.

Известно, что основное условие успешного претворения в жизнь главной задачи экономики – обеспечения значительного подъема материального и культурного уровня жизни народа – это повышение роста производительности труда. От ее уровня зависят темпы расширенного воспроизводства и научно-технического прогресса. Именно она служит критерием экономической эффективности производства.

Наша экономическая политика основывается на глубоком знании экономических законов, всестороннем их использовании через механизмы его действия в развитии экономики. При этом по мере ее развития формы и методы хозяйствования постоянно совершенствуются в целях возможно более полного использования преимуществ рыночной экономики.

Перевод фирм на новую систему хозяйствования должен быть направлен, в первую очередь, на ускорение темпов роста производительности труда и повышение эффективности производства.

Производительность труда отражает эффективность использования живого труда и выражается объемом продукции, произведенной в единицу времени или количеством затраченного времени на единицу продукции. Показателем достигнутого в экономике ее уровня признан объем национального дохода на одного работника, занятого в сфере материального производства. Именно это отражает рост эффективности живого труда, изменение структуры общественного производства и рациональное распределение труда между отраслями. Наиболее полное выявление и широкое использование возможностей роста производительности труда представляет одно из условий успешного решения задач рыночной экономики.

Экономия затрат живого труда или, что то же самое, рост его производительности должны приобретать особое значение в современных условиях развития экономики. В связи с постепенным исчерпыванием экстенсивных источников экономического роста, прежде всего со стороны уменьшающегося притока в материальное производство дополнительной рабочей силы. Эта тенденция объясняется исчерпыванием резервов рабочей силы, переходящей из домашнего в общественное хозяйство, повышением доли

молодежи в трудоспособном возрасте, занятой учебой с отрывом от производства, повышением доли трудящихся, занятых в непромышленной сфере. Очевидно, что в условиях возрастающей ограниченности трудовых ресурсов ускорение роста производительности труда становится обязательной предпосылкой поддержания высоких и устойчивых темпов роста национального дохода.

Решающее значение роста производительности живого труда для повышения эффективности общественного производства выражается и в том, что он, по сравнению с другими факторами, обеспечивает наибольшую экономию затрат.

Достижение такой экономии живого труда будет способствовать ослаблению напряженности баланса трудовых ресурсов и обеспечит дополнительное число работников для использования в непромышленной сфере.

Для повышения эффективности общественного производства, наряду с экономией живого труда, все большее значение приобретает лучшее использование вещественных элементов производства. Роль экономии овеществленного труда в повышении эффективности производства и впредь будет возрастать. Конечно, не может быть и речи об умалении значения экономии живого труда. Так и при рыночной экономике ей будет уделяться неослабленное внимание.

На современном этапе развитие экономики характеризуется высоким уровнем фондовооруженности труда – главного материального фактора роста его производительности, использованием в производстве огромной массы материальных ресурсов, оказывающих большое влияние на величину удельного веса овеществленного труда как единицы продукции, так и во всем совокупном общественном продукте. Только материальные затраты составляют в настоящее время свыше 50% стоимости совокупного общественного продукта и около 70% стоимости продукции промышленности. Совершенно очевидно, что эта величина при более экономном и производительном использовании вещественных элементов производства может быть снижена.

Поэтому не всегда рост удельного веса овеществленного труда в стоимости продукта свидетельствует о росте его производительности. Если он связан с нерациональными, неэкономными затратами вещественных производственных ресурсов и не компенсируется снижением затрат живого труда, то это отнюдь не рост, а падение его производительности. И снижение относительной доли этих затрат в стоимости продукта как раз и будет свидетельствовать о росте производительности совокупного труда.

Другое дело, если повышение доли прошлого труда в единице продукта происходит в результате роста производительности живого труда при экономном использовании средств производства. Производительность общественного труда растет в том случае, когда рост производительности живого труда сопровождается экономией овеществленного труда. Поскольку с ростом производительности удельный вес овеществленного труда в единице продукта повышается, поскольку более весомой становится экономия на вещественных элементах производства, и в связи с этим все более значительным источником роста производительности общественного труда становится лучшее использование средств производства.

Поэтому на современном этапе экономия овеществленного труда, в связи с его большим удельным весом в стоимости продукта, наряду с экономией живого труда, становится важнейшим источником роста его производительности, увеличения национального дохода и должна стать предметом особого внимания общества. Стало быть, задача роста производительности труда выступает как задача экономии совокупного труда и составляет содержание задачи повышения эффективности всего общественного производства.

Добавим, что острота задачи повышения производительности труда усиливается и тем, что достигнутый ее уровень далеко не отвечает объективным возможностям и

Все эти проблемы требуют скорейшего решения. Можно остановиться на некоторых достижениях.

С начала реализации, т.е. с июня 2011 года, программой «Производительность-2020» охвачено 64 проекта на общую сумму 189 млрд. тенге. За это время производительность труда увеличилась в полтора раза.

Оказываемая поддержка в рамках программы «Производительность -2020» предусматривает оплату расходов в размере 50 процентов, но не более 7,5 млн. тенге за разработку или экспертизу комплексного плана инвестиционного проекта консалтинговой компанией из утвержденного перечня. Инновационные гранты предоставляются для реализации индустриально – инновационных проектов по основным направлениям.

В целом, реализация инвестиционных проектов в рамках программы предполагает увеличение производительности труда в приоритетных секторах экономики от 1,5 до 3 раз.

Решающее значение, которое в связи с этим приобретает интенсивный путь развития в современных условиях, обуславливается не только объективными потребностями общества, но и обеспечивается возможностями современного уровня развития материально-технической базы, внедрением в производство новейших достижений научно-технического прогресса.

Таким образом, высокие темпы развития экономики республики направлены, прежде всего, на повышение эффективности производства, основным источником и критерием ее оценки служит более ускоренный рост производительности труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 21 Послание Главы Государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана. Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее. // Казахстанская правда. – 2014. - 18 января.
- 22 Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана. Новое десятилетие – новый подъем – новые возможности Казахстана. - Астана – 2010. - С. 7.
- 23 К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.23. - С. 48.
- 24 К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.23. - С. 414.
- 25 К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.23. - С. 392.
- 26 К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.23. - С. 191.
- 27 К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.16. - С. 128.

ТҮЙІН

Бұл мақалада ғалым экономистердің ғылыми еңбектерін зерттеудің нәтижесінде еңбек өнімділігін арттырудың кейбір теориялық проблемаларын қарастырады.

RESUME

In this paper, based on the study of scientific papers scientists, economists define their fundamental attitude toward the separate problems of increasing individual productivity.

*Педагогика және
психология*

УДК 159.9:296.41:244.13

Э.А. УрунбасароваКазахский университет
технологий и бизнеса, д.п.н.,
профессор

Психологические проблемы нравственно- этического формирования личности

Аннотация

Статья посвящена исследованию психологических механизмов процесса нравственно-этического формирования личности студента, в связи с чем раскрывается содержание данного процесса, предполагающего постепенную и последовательную подготовку мысли, чувств и действий учащихся к нравственно-ориентированному опыту поведения, осознание условий его реализации. Особое внимание в статье уделено раскрытию роли в процессе нравственно-этического формирования личности ее нравственных потребностей, способности личности к волевому усилию, психическим свойствам природного происхождения, роли возрастных периодов и т.д., в соответствии с которыми предлагаются рекомендации.

Ключевые слова: нравственность, формирование, личность, процесс, нравственные потребности, волевое усилие, психические свойства, готовность к нравственно-этическому формированию, возрастные периоды.

Весьма важным представляется психологический аспект проблемы нравственно-этического формирования личности.

К сожалению, современная рыночная экономика с ее новыми принципами – экономическая свобода, сверхделовая активность людей приводит к кризису духовно-нравственного состояния личности: ломаются и утрачиваются лучшие традиции прошлого, а новые недостаточно осознаны и понятны. Приобретая сумму знаний, но все меньше задумываясь о духовном, о добре и зле, о любви и милосердии, человек не может себя чувствовать счастливым. В этих условиях важнейшей социально-политической задачей в области образования и является возрождение и сохранение духовно-нравственного самосознания подрастающего поколения. Данная задача имеет чрезвычайную значимость: ее, без преувеличения, необходимо осмыслить сегодня как одну из приоритетных задач в деле развития и построения нового государства.

Категорию «формирование» можно рассматривать как сложнейший и длительный процесс становления человека как социального существа. Формирование подразумевает некую

законченность, завершенность человеческой личности, достижение уровня зрелости, устойчивости. Формирование – это прежде всего процесс, движение, проходящий свои этапы, имеющий свои темпы, свою историю. Формирование идет, пока в личности происходят изменения. И по достижении зрелых лет формирование не прекращается, так как изменяется социальная действительность, меняется положение в обществе, следовательно, его социальная роль претерпевает изменения, да и жизненный опыт вынуждает личность перестраивать что-то во взаимоотношениях с миром. Остановка формирования личности – ее гибель, ведь способ существования личности в ее взаимодействии с обществом, с социальным миром.

Процесс нравственно-этического формирования личности предполагает постепенное достижение гармонии и единства эмоциональной, чувственной, интеллектуальной и рациональной сфер личности. Он призван обеспечить накопление и осознание человеком эмоционально пережитых и личностно принятых жизненных ситуаций, этических норм поведения, их развитие, что помогает совершенствованию и реализации в его жизни всей совокупности духовно-нравственных ориентиров. Эффективность процесса зависит от продуманной стратегии, где важнейшая роль отведена средствам актуализации духовно-нравственного потенциала личности, методам дифференцированного, индивидуального подходов к ней.

Процесс нравственно-этического формирования личности условно можно разбить на следующие этапы, позволяющие с большей ясностью обозначить его психологические механизмы.

Нравственно-этическое ориентирование через насыщение знаниями с учетом возрастных особенностей личности. Цель данного этапа – вызвать интерес к знанию, способствовать развитию нравственных потребностей.

Через эмоции к осознанию нравственно-этического начала личности. Цель - разбудить эмоциональную сферу.

Стимулирование внутренних резервов личности. Цель - максимальное включение в ситуации духовного и нравственного выбора.

Актуализация нравственного потенциала личности. Цель – обеспечить самостоятельность выбора. Стимулирование личностной позиции. Цель – формирование убеждений.

С этапами формирования соотносятся уровни нравственного развития личности, так как именно акцент на развитие знаний учащихся, их эмоциональной сферы, опыта и адекватной самооценки, способность к рефлексии дают основание нравственно-этическому развитию личности.

Содержание процесса – в постепенной и последовательной подготовке мысли, чувств и действий учащихся к нравственно-ориентированному опыту поведения, в осознании условий его реализации.

Таким образом, из содержания процесса нравственно-этического формирования личности мы видим, что в нем большую роль играют нравственные потребности.

Нравственная потребность выражает специфическую ориентацию психики индивида, направленность его воли. В понятие «духовно-нравственная потребность» входит круг психических явлений, относящихся к системе психологического обеспечения, свойственного только для поведения человека, которое сам индивид соотносит с общественными интересами.

В наиболее чистом виде нравственная потребность проявляется в том, что индивид получает удовлетворение и от ее процесса, осознавая, что она направлена на благо общества.

Нравственной потребностью является также и стремление человека осуществить элементы индивидуального сознания, сформировавшиеся на основе моральных представлений и чувств, которые распространены в данной социальной общности. Всякий

внутренне усвоенный индивидом элемент общественной морали воздействует на него как духовно-нравственная потребность.

Определенные виды нравственных потребностей формируются на основе привычки к моральному поведению. Индивид проявляет склонность к выбору привычной линии поведения, даже если ситуативные влияния толкают его в противоположном направлении. Механизм формирования привычек поведения сам по себе неморален, но возможность использования его для воспитания нравственных потребностей очевидна. Свидетельством формирования потребности привыкания является то, что поведение в соответствии с привычкой вызывает положительные, а отклонение от такого поведения – отрицательные эмоции. В этой связи С.Л. Рубинштейн назвал эмоцию «проявлением потребности», «конкретной психической формой ее существования» [1].

Нравственная потребность является той категорией, которая помогает индивиду уяснить механику функционирования индивидуального морального сознания, связывает все его элементы с волей человека. Знание индивидом нравственных требований не гарантирует соответствующего этим требованиям поведения, но оно является одним из необходимых условий формирования нравственных потребностей высокого уровня осознанности и в единстве с ними, опираясь на них, это знание образует особый механизм индивидуального сознания – нравственные убеждения, сплав рационального и эмоционального. Укорененность нравственной потребности в эмоциональной сфере психики можно выразить понятием «нравственное чувство».

Итак, нравственные потребности являются важнейшей психологической составляющей морально-мотивированного поведения человека. Б.Д. Парыгин [2] и другие установили, что любому действию человека должно предшествовать образование двух сложных психологических феноменов – готовности действовать и способности действовать. Готовность к нравственно-мотивированному поступку предполагает: а) желание действовать соответствующим образом; б) отсутствие противоположных желаний или во всяком случае преобладание первого фактора. В способность действовать нравственно входит ряд психологических качеств в специфическом для каждого морального поступка и для каждой ситуации «наборе», кроме знания о том, как нужно действовать. В одном случае – это сила воли, в другом – мужество, в третьем – активность и т.п. Поэтому именно готовность личности поступать морально формируется под воздействием духовно-нравственных потребностей. Безусловно, при этом мы не исключаем тот факт, что на моральное поведение личности влияют и другие потребности.

Наряду с потребностями в поведении человека большую роль играют и другие элементы индивидуального сознания. Среди них большое значение имеет способность к волевому усилию. В ряде случаев, когда духовно-нравственное поведение требует ограничения некоторых потребностей, без способности индивида к самоограничению оно просто невозможно. В недостаточном развитии у индивидов способности к самоограничению, к волевому усилию заключается одна из возможных причин того, что не всегда существует осознанная зависимость между желанием индивида следовать нравственным требованиям и его реальным поведением. По этому поводу Б.И. Дадонов пишет: «...не всякая личность с альтруистическим типом общей эмоциональной направленности способна проявлять высокую отзывчивость, подобную тому, как не все люди, мечтающие о подвиге, действительно способны его совершить. В типе общей эмоциональной направленности фиксируется только потребность индивида в радости определенных переживаний. Но не всегда человек готов заплатить за нее дорогой ценой» [3, с. 27]. Таким образом, разрыв между стремлениями и реальными поступками связан с неспособностью личности к волевому усилию. Поэтому при формировании нравственно-этической личности следует особое внимание уделять и воспитанию в ней силы воли.

Следует помнить о том, что поведение человека, в том числе и нравственное, также зависит от некоторых психических свойств природного происхождения. Ведь тип нервной

системы определяет многие психологические особенности человека, в том числе и темперамент. И хотя черты темперамента сами по себе не относятся к моральным характеристикам личности, они определяют такие качества, как активность и способность к саморегуляции, непосредственно входящие в психологическую систему обеспечения нравственного поведения. Согласно выводам Б.Я. Первомайского [4], от силы нервных процессов зависит, насколько легко или трудно формируется работоспособность, выносливость, храбрость, способность преодолевать трудности, самостоятельность, решительность. Таким образом, при нравственно-этическом формировании личности необходимо учитывать ее психологические особенности, среди которых важную роль играют природные факторы.

Проблема влияния биологического фактора на поведение человека имеет непосредственное значение для практики воспитания, реализации принципа индивидуального подхода, предполагающего поиск в личности человека средств укрепления таких ее сторон, которые могли бы служить противовесом для тех или иных врожденных особенностей индивида.

В воспитании необходимо также учитывать относительную самостоятельность психологии индивида, то есть его субъективно-деятельные характеристики.

Индивидуализированное, специфическое для каждого человека отношение к действительности проявляется в том, что он избирательно относится к поступающей к нему информации, при этом человек сам может активно стремиться к одним внешним факторам и избегать других. Таким образом, многочисленные аспекты устойчивости и активности индивидуального сознания имеют важное значение в нравственном формировании личности.

Следует также отметить, что устойчивость психологии личности, являясь условием формирования моральной мотивации, при определенных условиях может выступать препятствием в процессе ее нравственного формирования. В каждый момент на сознание человека и его поведение оказывают влияние: 1) объективная действительность и условия деятельности, культуры общества, групповое сознание и поведение; 2) прошлое – история индивида, его собственный опыт; 3) будущее: тенденции общественного развития, личные цели, уровень притязаний и т.д.; 4) результаты осуществления личных целей, как особая часть индивидуального опыта; 5) собственная биологическая организация.

В исследованиях психологов (Л.С. Выготский [5], А.Н. Леонтьев [6], Н.Н. Трубников [7] и др. отмечаются сензитивные и импринтинговые пики в развитии личности. Согласно их взглядам, в жизни индивида есть периоды, наиболее благоприятные для формирования определенных качеств и способностей, в том числе и нравственных. С точки зрения подобных взглядов и определяется роль возрастных периодов в нравственно-этическом формировании личности.

Так, по мнению С.Т. Шацкого [8], в детстве закладываются такие качества, как доброта и ее антиподы, жестокость или равнодушие по отношению к людям и животным, агрессивность, выдержка, воля и т.д. В более позднем (подростковом, юношеском) складываются отношения к общественным интересам, патриотизм и т.д., что можно объединить термином «социальная направленность» личности. Такие качества, как доброта, воля и т.д. обладают большей устойчивостью, чем социальная направленность личности.

Таким образом, формирование психических свойств и качеств личности, способных влиять на ее поведение, начинается с момента рождения и продолжается всю жизнь. Но при этом не в каждом возрасте можно сформировать по желанию ту или иную черту. Формирование индивидуального сознания может приводить на очень ранних стадиях к созданию стойких особенностей личности, ригидных стереотипов поведения, которые поддаются впоследствии коррекциям со стороны сознания, преобразования в результате осознания субъектом лишь с очень большими трудностями, если вообще поддаются.

Выход нам видится в изменении психологической системы, в которую включены сформировавшиеся качества, и таким образом нейтрализации отрицательных свойств путем усиления положительных, придания их проявлениям нового смысла и значения. Способ изменения системы состоит в изменении социального направления деятельности личности, тех ее свойств, которые легче поддаются изменению. На этой основе можно дать новое применение волевым качествам, мягкости характера, доброте, нейтрализовать агрессивность и жестокость. Необходим комплекс психолого-педагогических мер, индивидуально подобранных не только для разных людей, но и для одного человека на разных этапах его развития. В этой связи немаловажная роль принадлежит профессиональной направленности учебно-воспитательного процесса в вузе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – 356 с.
- 2 Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М., 1971. – 120 с.
- 3 Дадонов Б.И. Эмоциональная направленность и свойства личности // Вопросы психологии. – 1974. – №6.
- 4 Первомайский Б.Л. О типологической основе структуры личности // «Проблемы личности». Материалы симпозиума. – М., 1956. – Т.1. – 460с.
- 5 Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., 1956 – 460с.
- 6 Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2-х томах. – М., 1983. – 725с.
- 7 Трубников Н.Н. Наука и нравственность. – М., 1990.
- 8 Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения. – М., 1980 – 546с.

ТҮЙІН

Мақалада тұлғаның этикалық құндылықтарын қалыптастырудың психологиялық мәселелері қарастырылған.

RESUME

The article describes the process of psychological problems of moral and ethical education of students

Д.Қ. Пошаев

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, п.ғ.к., доцент

А. Саипов

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, п.ғ.к., доцент

А. Рысқұлов

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, магистрант

Арнайы пән оқытушыларының әдістемелік даярлығы

Аннотация

Мақалада арнайы пән оқытушыларының әдістемелік әрекеті мақсаты, әрекет қызметі, нысаны, пәні, субъекті, нәтижесі, оқыту мен оқу әрекеттерін реттеуді іске асыруға мүмкіндік беретін оқыту құралдарын зерделеу, құрылымдау және жобалауға қатысты оқытушының өз бетінше кәсіби әрекеттеріне қатысты мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: таным, әрекет, әдіс, әдістеме, реттеу құрылымдау.

Оқыту үдерісі соңғы жылдары қайта құрылуына қарамастан, әлі де өз деңгейінде сапалы білім алуға нақты әсер ете алмай отыр. Оқу үдерісі кәсіби білім беру мекемелерінде білімді ұйымдастырудың басты тетігі болғандықтан болашақ маманның шығармашылық және кәсіби жетілуі оқу үдерісінің оңтайлы, мазмұнды, тиімді басқарылуына тікелей байланысты болып табылады. Осыған байланысты бұрын гностикалық бағыт яғни, «білімдік» бағыт орын алған болса, қазіргі кезде іс-әрекеттік бағытқа көшу қажет болып отыр.

Қазіргі оқытудың негізгі мақсаты - барлық еңбек түрі, формасы бойынша белсенді іс-әрекет қабілетін қалыптастыру. Оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін басқару құралдары мазмұны мен құрылымына да байланысты. Сондықтан да білім өзінің негізгі ағартушылық мақсатынан, оқушы тұлғасының дамуы мен оның танымдық іс-әрекетін басқару құралына айналуы керек. Бұл, өз кезегінде, болашақ маман, бүгінгі оқушы өзінің болашақ мамандығында білімді таза күйінде пайдаланудан гөрі, оның нақтылы практикалық жағдайларда қолдана білу қабілетінің болғанын қажет етеді деген сөз. Сол себепті, оқыту үдерісінде ең маңызды рөл оқытушыға беріледі, мұнда оның басты қызметі оқытатын пәнінің мазмұнын ашу емес, оқушылардың танымдық әрекеттерін басқару болып табылады.

Кәсіби оқыту барысында арнайы пәндер негізінен техникалық және технологиялық процестерді оқытуға арналған пәндерді құрайды. Сондықтан техникалық білім беру әдісінің ерекшелігі өте маңызды, өйткені жаңа

білім қандай және оның негізінде пайда болатын нақтылылық жөніндегі ойымыздың сипаты да соған байланысты болады.

Осы себепті де, пәнді білу – оқыту әдістемесін іске асырудың бір факторы ғана [1]. Мәселенің шешімі қандай да болмасын ғылымның танымдық нысанын білуде жатыр. Мысалы, техника ғылымының танымдық нысаны техникалық қондырғылар және жүйелер болса, ал арнайы пәндерді оқыту әдістемесі техникалық қондырғылармен, оларды зерттеу әдістерін қалыптастырумен айналыспайды. Оның танымдық нысаны – оқытылып жатқан ғылым құралдары арқылы оқушыларды тәрбиелеу және оқыту үдерісін ұйымдастыру. Өйткені танымдық әрекет жаратылыстану, табиғат заңдарын аша отырып, техникалық іс-әрекет «алаңын» алға тартады деуге болады. Десек те, бұл «аланды» өңдеу тәсілі техникалық білім иесінің шығармашылық қабілетіне, ойлау стиліне байланысты. Өйткені, техникалық білім жаратылыстану ғылымының пәні болып табылмайтын мәселелерді шешеді. Сол себепті де мұндай білім мазмұны оны пайдалану әдістерін анықтайтын болады. Әдіс зерттеп отырған объектіні танудың, фактілерді талдаудың жолын айқындайды [2].

Олай болса, әдісті жаңа білімді алу, шындыққа жетуді қамтамасыз ететін ұстанымдар мен тәсілдердің жиынтығы деп түсінеміз. Бұл өз кезегінде ортақ ұғымдарды қалыптастыруға, мысалы «конструкция және т.б.» техникалық танымға негіз қалайтын болады. Өйткені мұндай таным техникалық қондырғыларды сипаттайтын: құрылымы, қызметі, жұмыс істеу принципі, әлеуметтік мәні және т.с.с., бірқатар ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған ұғымдар техникалық танымда маңызды орын ала отырып, техникалық білімдерді пайдалану әдістерінің ерекше сипаттарын алға тартады. Осы тұрғыдан қарағанда, олардың төмендегідей бірқатар белгілерін атауға болады:

- конструкциялылық, яғни объектінің орын алуының жасанды сипаты, оның белсенділігі мен бағыттылығы. Әрине, кез келген машина немесе сол сияқты техникалық қондырғылар өздігінен белсенділікке немесе бағыттылыққа ие бола алмасы рас. Десек те, жасанды түрде орын алатын материалдық объект техникалық объект ретінде орын алады, егерде ол технологиялық процестерде субъект әрекетінің құралы ретінде, қандай да бір қызмет атқаратын болса;

- интегративтілік, қазіргі кездегі объекті мазмұнындағы орын алып отырған ғылымдардың әсері;

- нақтылылық, техникалық білімнің сипаттаушы табиғаты туралы арнайы сұрақтарды шешу қажеттілігі. Өйткені сипаттау екі түрде орын алады: біріншісі - қандай болмасын техникалық қондырғы, құбылыстардың орын алуын олармен жұмыс жасайтындарға сипаттап беру, екіншісі - жаратылыстану, гуманитарлық және техникалық ғылымдар немесе тәжірибелік мәліметтер ауқымындағы білімдер арқылы сипаттау. Соңғысы түсіндіруге жақын, сол себепті гуманитарлық ғылымдардағы сияқты техникалық білімдерде сипаттау мен түсіндіру арасында нақтылы айырмашылық орын ала бермейді және олар шартты сипат алып келеді;

- көрнекілілік - бұл, техникалық танымға көркемдік ойлау табиғаты тән екенінің белгісі;

- құндылылық жағы, объектінің әлеуметтік сипаты, яғни оның қоғамдық қажеттіліктерді қағағаттандыра алуы;

- мақсатты бағыттылығы, жаңа объектінің тиімділігін, гумандылығын және әсемділігі және т.с.с, тұрғыдағы болашағын бағалау қасиеті.

Аталған белгілер барлық техникалық білімдердің негізін қамти алмайды, өйткені оның табиғаты әртүрлі. Десек те, бұлар техникалық таным әдістерін талдауға негіз ретінде қызмет ете алады.

Білім - шындықтың бейнелену формасы және тәсілі болғандықтан, онда заттың қасиеті, белгілері және өзара байланыстары назарға алынған. Осы себепті білімнің

ғылымды ашудағы жұмыс істеу тәсілі, материалдық, не рухани іс-әрекет болып табылады [2]. Сондықтан білім рухани тұрғыдан бір мезетте үдеріс және ойлау әрекетінің нәтижесі болып табылады. Жоғарыдағы техникалық білімдердің танымдық сипаттарын арнайы пән оқытушылары оқыту әдістемесін (әдістемелік әрекетін) таңдауда ескерулері шарт.

Әдістемелік әрекет толыққанды және ол педагогтің өз бетінше кәсіби әрекеті түрі ретінде зерттелініп бітпеген мәселе. Педагогикалық әдебиеттерде әдістемелік әрекетке үш түрлі көзқарас қалыптасқан.

Бірінші көзқарасқа сәйкес, әдістемелік әрекет педагогтің өз бетінше білім алуы, дидактикалық құралдармен жұмыс істеуі, пәнге байланысты білімін жетілдірумен байланысқан әдістемелік жұмысқа тіреледі. Екіншісі - нақтылы пәнді оқытуға қатысты әдістемелік әрекетке жатады. Бұл жағдайда авторлар педагогтің әдістемелік және оқыту әрекеттері ерекшеліктеріне назар аудармайды, ал «әдістемелік әрекетті», «оқыту әрекетін» бір-бірінің синонимі ретінде қабылдайды.

Үшінші көзқарасты құптайтын зерттеушілер әдістемелік әрекетті кәсіби-педагогикалық әрекет құрылымындағы салыстырмалы түрде өзбетінше көрініс табатын ептіліктер жиынтығы деп таниды.

Педагог-практиктер әдістемелік әрекет маңызы мен ерекшеліктерін қабылдайды.

Мәнділігіне байланысты бұл әрекет пәнді оқыту және тәрбиелеуден кейінгі үшінші орынды алады. Сондықтан әдістемелік әрекетті кәсіби-педагогикалық әрекеттің өз бетінше орын алатын түріне жатқызамыз

Оқыту әдістемесінің көптүрлілігіне, олардың дифференциациялануына, әртүрлі пәндер мазмұнына қарай жоспарлануына қарамай, барлық білім беру жүйесінде жалпы теориялық негізінде іске асырылатын, педагогтің бірдей кәсіби-педагогикалық әрекет құрылымының түрі, жалпы әдістемелік нұсқаулардың ортақ негізі болады. Олар:

а) арнайы пән оқытушыларының әдістемелік әрекеті мақсаты – оқыту практикасын қамтамасыз ету;

ә) арнайы пән оқытушыларының әдістемелік әрекеті қызметі:

- аналитикалық;

- жобалаушылық, оқыту мазмұнын жоспарлау мен жасауға, оқыту әрекетін даярлау мен жоспарлауға қатысты әрекет;

- құрылымдық, жаңа білім, білік және кәсіби білік пен дағдыларды қалыптастыру үдерісіндегі оқытушы мен оқушының өзара әрекеттеріне бастайтын, алда тұрған сабақты жоспарлауға, оқу материалдарын алға тарту формаларына байланысты әрекеттер жүйесі;

- нормативтік, білім беру стандарттарын, оқу бағдарламаларының талаптарын, білім беру мекемелері типтеріне байланысты білім беру үдерісін іске асыру шарттарын орындау;

- зерттеушілік.

Арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекетін тікелей бақылау мүмкін бола бермейді. Талдауға, бақылауға оқытушының білім беру әрекетін алуға болады. Әдістемелік әрекет, оны іске асыру жағдайлары мен тәсілдері - өте күрделі ойлау үдерісіне жатады. Мұнда педагогикалық үдеріс пен оны іске асырудың: әдістемелік, материалды-техникалық немесе ұйымдастырушылық - ара жігін ажырату үшін олардың әрекет пәндеріндегі айырмашылықтарын анықтау қажет.

б) арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекет нысаны - кәсіби білім, білік және дағдыларды қалыптастыру үдерісі;

в) арнайы пән оқытушысының әрекет пәні – нақтылы пән мазмұнының ерекшелігі бойынша жаңа білім, біліктерді қалыптастыру үдерісінің әртүрлі тәсілдері мен әдістері, жүзеге асыру жолдары және оларды реттестіру табылады;

г) арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекет субъекті - оқытушы немесе оқытушылар ұжымы табылады. Өйткені жаңашыл-педагог қай уақытта да жаңа нақтылы

әдістемелік тәсілдерді, өзінің жеке әдістемесі жүйесінде орын алатын құрылымдарды алға тартады;

ғ) арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекеті нәтижесі – таңдап алынған оқу материалдарының әртүрлі ақпараттық формада, әдістемелік тұрғыдан өңделген; тапсырмаларды шешу алгоритмі; жұмысшы дәптерлер парағы; оқыту тәсілдері мен әдістері; оқу пәнін әдістемелік қамтамасыз ету; оқу бағдарламалары; оқыту бағдарламалары және т.б. табылады.

Сонымен, арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекетін жеке пәндер немесе оқу пәндері циклдері бойынша оқыту мен оқу әрекеттерін реттеуді іске асыруға мүмкіндік беретін, оқыту құралдарын зерделеу, құрылымдау және жасау, жобалауға қатысты оқытушының өзбетінше кәсіби әрекет түрін айтамыз.

Арнайы пән оқытушысының әдістемелік әрекеті түрлері:

- оқу-бағдарламалық құжаттарды, әдістемелік кешендерді талдау;
- оқу материалдарын әдістемелік талдау;
- оқытудың теориялық және практикалық сабақтары жүйесін жоспарлау;
- сабақта оқу ақпараттарын моделдеу мен құрылымдау формаларын алға тарту;
- оқушылардың техникалық ұғымдарды және практикалық білігін қалыптастыру әрекеттерін құрылымдау;
- пән бойынша әдістемелік нұсқаулар жасау;
- кәсіби білім, білік және дағдыларды бақылау түрлері мен формаларын жасау;
- сабақта оқушылардың әрекеттерін басқару мен бағалау;
- сабаққа даярлану мен оның нәтижесін талдауда өзінің әрекетін бағалау.

Кәсіби мектеп ерекшелігіне және оқытылатын пәндердің күрделілігіне байланысты әдістемелік әрекет бірнеше топқа жіктеледі.

Бірінші топ арнайы пән оқытушысының кәсіби әрекеттерінің дидактикалық-әдістемелік негіздерін меңгеруіне байланысты. Олар:

1. Мамандарды оқытуға байланысты оқу-бағдарламалық құжаттарды талдау ептілігі.
2. Нақтылы тақырыпты оқытуға байланысты әдебиеттерді таңдау ептілігі.
3. Оқу материалдарына логика-дидактикалық талдау жасау ептілігі.
4. Аз мөлшерде берілген оқу ақпараттарына әдістемелік талдау жасау ептілігі.
5. Оқу материалдарын ұсыну формаларын таңдау ептілігі: блок-схема, техникалық еспетерді шешу алгоритмі, тірек конспектілері және т.с.с.
6. Теориялық және практикалық оқытудың кешенді тәсілдерін жасау ептілігі.
7. Оқушылардың қалыптасқан білімдері, және ептіліктерінің деңгейлерін анықтау формаларын жасау ептілігі.
8. Оқушылардың әртүрлі оқу және оқу-практикалық формаларын ұйымдастыра білу ептілігі.
9. Теориялық және практикалық сабақтарды талдай білуі.

Екінші топ оқу материалдарын зерделеу ерекшеліктеріне байланысты. Олар:

1. Әдістемелік талдау негізінде оқытылатын тақырып бойынша сабақ жүйесін жоспарлау ептілігі.
2. Оқушылардың кәсіби әрекеттеріне байланысты оқу және оқу-өндірістік жұмыстарын жоспарлау ептілігі.
3. Оқушылардың сабақ барысындағы әрекеттерін ұйымдастыра білу және оны басқару ептілігі.
4. Теориялық және өндірістік оқыту әдістерін қолдана білу ептілігі.
5. Әдістемелік нұсқауларды талдау ептілігі.

Үшінші топқа алдыңғы қалыптасқан ептіліктерді синтездеуге байланысты. Олар:

1. Практикада әдістемелік нұсқауларды, әдістемені және оқыту технологиясын қолдана білу ептілігі.

2. Нақтылы жағдайға және оқыту мақсатына байланысты оқыту әдістемесінің варианттарын қарастыра білу ептілігі.

3. Өзінің жеке оқытудың әдістемелік жүйесін жасау және оны ұсыну ептілігі.

Әдістемелік әрекеттердің жоғарыда көрсетілген түрлері барлық кәсіби-педагогикалық мамандардың жан-жақты әдістемелік практикасын қамти алмайды. Олар арқылы оқытушы сабақты ұйымдастыру даярлығын меңгереді. Өйткені әдістемелік әрекетті меңгеру әдістемелік іскерлік арқылы қалыптасады. Іскерлік – алдын меңгерген білімдер негізінде оқытушының жаңа жағдайда қандай да бір әрекетті орындауы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пошаев Д.Қ., Саипов А., Адырбекова Г. Арнайы пәндерді оқыту әдістемесі. Оқу құралы. - Астана, 2012. – 160 б.
- 2 Пошаев Д.Қ. Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері. Оқу құралы. - Шымкент. Нұрлы бейне, 2011. - 184 б.
- 3 Тыщенко В.П. Гуманитаризация науки как проблема методологии / Проблемы методологии науки. – Новосибирск: Наука, 1985. – С 63-83.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается содержание методической деятельности преподавателя специальных дисциплин.

RESUME

The author of the article examines the content of methodical activity of the teacher of special disciplines.

УДК 37.022:78(574)(07)

Аннотация

В статье рассмотрена проблема формирования межкультурной толерантности будущего педагога-музыканта средствами музыкального искусства. Автор раскрывает такие понятия, как «толерантность», «культура», «межкультурная коммуникация», «межкультурная толерантность», определяет механизмы формирования межкультурной толерантности и методику их реализации.

Ключевые слова: толерантность, культура, межкультурная толерантность, межкультурная коммуникация.

К.К. Досанова

Казахский национальный университет искусств, к.п.н.,
доцент

Механизмы формирования межкультурной толерантности средствами музыкального искусства

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство связана с поиском новых путей формирования личности будущего специалиста, способного свободно ориентироваться в поликультурном обществе, толерантно относиться к представителям разных народов, их культурному многообразию и ценностям. В связи с этим большую роль приобретает проблема формирования толерантности, которая актуализируется в последнее время во всем мире, и приобретает зримые черты в нашей республике.

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» (1993г.) определены принципы государственной политики в области образования, одним из которых является «... защита системой образования национальных культур и региональных культурных традиций и особенностей в условиях многонационального государства» [1].

Ученые и педагоги современности отмечают, что воспитание толерантности в человеческих отношениях, формирование менталитета толерантности является стратегической задачей образования в XXI веке. Новые образовательные подходы требуют целенаправленного создания условий для развития таких качеств, как терпимость к инакомыслию, умение понять духовные ценности разных народов, осознание норм собственного поведения, целостность, принятие себя и других. Изучение иной культуры дает больше возможностей к пониманию необходимости равноправного диалога, основной задачей которого является обеспечение гуманных взаимоотношений представителей разных

национальных культур, принятие принципов терпимости и культурного плюрализма. В своем Послании народу Казахстана 14 декабря 2012 года Президент Н. Назарбаев отметил: «Мы должны быть привержены диалогу культур и цивилизаций. Только в диалоге с другими нациями наша страна сможет достичь успеха и влияния в будущем» [2].

В познании иной культуры, в том числе музыкальной, человек становится более терпимым по отношению к своей национальной культуре. Влияние музыки на толерантное поведение личности подтверждено различными социологическими, культурологическими и педагогическими исследованиями, в которых подчеркивается, что большой музыкальный кругозор облегчает общение и взаимопонимание между разными народами.

Сегодняшний человек может жить и трудиться лишь в условиях многообразия культуры. Отсюда следует, что воспитание толерантности должно представлять собой системный, целенаправленный процесс. Данные задачи влекут за собой ряд изменений и дополнений к существующим требованиям относительно уровня профессиональной подготовки будущих специалистов, в том числе педагогов-музыкантов. Сейчас, когда активизируются международные контакты, особенно важно дать обучаемым такие навыки общения, которые позволили бы осуществлять музыкальные связи и обмен опытом на международном уровне. Помимо овладения профессиональными знаниями, умениями и навыками, будущий специалист должен целенаправленно развивать собственную способность к терпимому и уважительному восприятию феноменов других культур, содействовать межкультурному взаимодействию. В этой связи актуализируется проблема формирования межкультурной толерантности будущего специалиста.

По мнению Б.С. Гершунского, «самым непосредственным и работоспособным «агентом» будущего является сфера образования. Именно образование принципиально «работает» на будущее, предопределяя личностные качества каждого человека, его знания, умения, навыки, мировоззренческие и поведенческие приоритеты, следовательно, в конечном итоге экономический, нравственный, духовный потенциал общества, цивилизации в целом» [3, 15].

Вопросам формирования толерантности у различных категорий граждан посвящены исследования С.К. Бондыревой, С.Л. Братченко, Б.З. Вульфова, Г.Д. Дмитриева, Л.М. Ивановой, П.Ф. Комгорова, Н.В. Мольденгауэр, Г.У. Солдатовой, А.Ф. Шакировой и др. Психологи и педагоги, чаще всего, рассматривают толерантность как личностное качество человека, способность индивида воспринимать без агрессии мнения, особенности поведения и внешности, отличающиеся от собственных.

Различные аспекты межнациональных отношений в полиэтничном обществе, проблемы демократизации казахстанской политической системы рассмотрены в трудах Ж.М. Абдильдина, В.А. Абетовой, Б.Б. Абдыгалиева, М.А. Арынова, Л.А. Байдельдина, Ф.К. Бисенбаева, Ж.Ж. Наурызбая, Г.Исмухановой, А.С. Калмырзаева, К.Ж. Каракулова, Г.В. Малинина, А.Н.Нысанбаева, Т.С. Сарсенбаева, Н.В. Романовой и других.

Изучение и анализ философской, музыкально-педагогической, психолого-педагогической литературы позволили прийти к выводу, что вопросу формирования такого социально и профессионально значимого качества личности, как толерантность, в том числе и межкультурная толерантность, средствами музыкального искусства уделяется недостаточно внимания в связи с малой изученностью этого феномена. Тем не менее, современная действительность указывает на необходимость исследования межкультурной толерантности как со стороны педагогики, так и со стороны смежных с ней наук.

Цель исследования - изучить механизмы формирования межкультурной толерантности средствами музыкального искусства, способствующие развитию высоких моральных качеств будущих специалистов к принятию и осознанию многообразия этнических культур как Казахстана, так и всего мирового пространства.

При этом поставлены следующие задачи:

- изучить феномен толерантности в области философии, социологии, культурологии, музыковедения, различных отраслей психологии и педагогики;
- проанализировать и обобщить современные подходы к проблеме межкультурной толерантности и практический опыт ее формирования в ведущих странах мира;
- выявить механизмы формирования межкультурной толерантности будущего педагога-музыканта сквозь призму музыкального искусства Казахстана.

Методологической основой является социокультурный подход, формирующий представление о социальной природе толерантного взаимодействия субъектов на различных уровнях его осмысления. Исследование построено на методологических принципах системности, историзма, развития, комплексности, комплиментарности (взаимодополняемости).

Отправным пунктом исследования стал анализ ведущих понятий: «толерантность», «культура», «межкультурная толерантность», «межкультурная коммуникация». Анализ философской, социологической, музыковедческой, музыкально-педагогической и психологической литературы позволяет сделать вывод о том, что «толерантность» есть свойство личности, которое представляет собой единство двух аспектов: пассивно-адаптивного и активно-конструктивного. Под пассивно-адаптивным аспектом применительно к деятельности будущих педагогов-музыкантов мы понимаем способность личности к позитивному, эмоциональному отношению к другой национальной культуре в процессе творческой музыкальной деятельности при сохранении собственной позиции. Под активно-конструктивным - принятие другой культуры, готовность к взаимодействию, музыкальному диалогу с целью использования поликультурных достижений для самообогащения личности.

Понятие «культура» одно из самых трудно определяемых в науке из-за многоаспектности феномена. Многие авторы основное предназначение культуры видят в формировании единого понимания смысла жизни людьми, принадлежащими к данной общности. Мир структурируется в сознании людей, идеи и предметы приобретают смысл и значение. В соответствии с ценностными ориентациями одни и те же жизненные вопросы могут решаться по-разному в разных культурах и приводить к различным реакциям, поступкам, мнениям, оценкам. Для педагогов-музыкантов важно знание параметров, по которым будут определяться ценностные ориентации различных культур, включающие в себя убеждения, музыкальное сознание, символы, ценности, традиции, стили музыкального мышления.

Под межкультурной толерантностью следует понимать толерантность, представляющую собой комплекс свойств и способностей личности, позволяющих ей проявлять терпимость, уважение и доброжелательное отношение к представителям других этнокультурных общностей и феноменам других этнокультур. Применительно к профессиональной подготовке будущего педагога-музыканта межкультурная толерантность нами рассматривается как уважение, правильное понимание и восприятие богатого многообразия музыкальных культур при сохранении позитивного образа своей собственной музыкальной культуры. Межкультурная толерантность будущего специалиста включает, помимо вышеперечисленных свойств, развитие эмпатии в процессе творческой деятельности, что непременно привнесет особый вклад в позитивное решение вопросов межкультурного взаимодействия.

Феномен межкультурной толерантности проявляется в процессе межкультурной коммуникации. Коммуникация понимается нами как социально обусловленный процесс передачи, восприятия и переработки музыкальной информации между двумя и более субъектами при помощи различных вербальных и невербальных коммуникативных средств. Межкультурная коммуникация рассматривается в работе как совокупность разнообразных форм отношений, взаимодействия и общения между индивидами и группами,

принадлежащих разным культурам, и направлена на изучение того, как происходят обмены образцами музыкальной практики между народами и цивилизационными сообществами в их структурных и содержательных аспектах. Принимая и уважая представителя иной культуры, его образ мышления, музыкальное сознание, участники межкультурной коммуникации, тем самым, расширяют свой социальный опыт и приобретают новое культурное достояние.

Эффективное формирование межкультурной толерантности будущих педагогов-музыкантов возможно лишь при использовании определенных механизмов. При их определении мы учитывали: требования, предъявляемые к современному специалисту; понимание сущности и содержания межкультурной толерантности; специфические особенности профессиональной подготовки будущих педагогов-музыкантов; ведущие идеи социокультурного и коммуникативного подходов. В результате - выявлены следующие механизмы:

1) изучение музыкального материала других этносов, направленного на обогащение музыкального репертуара будущих специалистов в качестве основы для формирования толерантности;

2) использование игровых ситуаций, способствующих формированию у студентов представлений о толерантном взаимодействии;

3) включение студентов в межкультурную коммуникацию с целью обогащения опыта толерантного общения.

Выделяя первый механизм, мы исходили из того, что музыкальный материал служит источником аксиологической информации определенной культурной традиции. В звуко-музыкальной среде разных стран сосуществуют разные формы музыкальной творческой практики. Они представляют собой важный регулятор социальных связей, стимулируя процессы межкультурных коммуникаций в самом широком смысле слова. В процессе различных видов творческой музыкальной деятельности студентов осуществляется межкультурное взаимодействие через формирование позитивного, эмоционального отношения к другой национальной культуре.

Второй механизм предполагает диалог этнических культур в музыкальной деятельности, основанный на идее альтернативной сравнительности. Студентам должна быть предоставлена возможность погрузиться в культуру другого этноса, «идентифицироваться» с ней, осознавая ее значимость, особенности, постигая нравственно-эстетическую природу. Сравнительный анализ музыкальных произведений позволит будущим специалистам понять общность тех ценностных идеалов, к которым стремились разные народы. Таким образом, ориентация на общечеловеческие ценности является важным условием воспитания толерантной личности.

При определении третьего механизма мы исходили из следующего положения: включение будущих педагогов-музыкантов в межкультурную коммуникацию создает не только условия для знакомства с содержанием музыкальной культуры (музыкальный язык, выразительные средства музыки, семантика, аксиология, эмоционально-чувственные проявления), но и формирует подлинную потребность в общении с носителями иных культур.

С целью обогащения опыта толерантного общения, формирования у студентов поликультурного сознания, позволяющего грамотно взаимодействовать с представителями различных культур, нами был подготовлен студент для участия в международном конкурсе «Учитель музыки XXI века» имени Д.Б. Кабалевского. Конкурс педагогического мастерства учителей музыки, основанный более 10 лет назад Московским педагогическим государственным университетом, в октябре 2012 года впервые проводился в Украине на базе Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова в г. Киеве. Это событие, которое объединило педагогов-музыкантов, студентов стран ближнего и дальнего зарубежья, стало символом обновления

и в то же время сохранения всех лучших традиций художественно-эстетического воспитания молодежи. Конкурс «Учитель музыки XXI века» имени Д.Б. Кабалевского давно уже стал одним из масштабных музыкально-педагогических форумов международного класса, проводником настоящей музыки и музыкального образования. Более 40 участников конкурса представили различные страны ближнего и дальнего зарубежья: Казахстан, Украина, Россия, Беларусь, Молдова, Чехия, Китай, Германия. Казахстан на нем представил студент Казахского национального университета искусств. Наиболее убедительно и ярко продемонстрировав свои музыкально-творческие умения и навыки, способность ориентироваться в современных тенденциях межкультурного взаимодействия, подготовленный нами студент был удостоен Диплома лауреата Первой премии VI международного конкурса «Учитель музыки XXI века» имени Д.Б.Кабалевского.

Организация и проведение подобного международного конкурса с приглашением представителей ближнего и дальнего зарубежья планируется в 2014 году в Казахстане. Такая возможность не только расширит межкультурные контакты, но и даст возможность зарубежным ученым познакомиться с новациями в исследовании межкультурного взаимодействия музыкальных пространств Казахстана и других стран.

Методика реализации данных механизмов строилась на принципах социокультурного подхода, принятого нами в качестве методологической базы формирования у будущих специалистов межкультурной толерантности: принцип диалога культур, культурособразности, мультикультурности, профессиональной направленности, имитационного моделирования, взаимосвязанного обучения всем видам музыкальной деятельности.

Таким образом, основными механизмами формирования межкультурной толерантности будущих педагогов-музыкантов являются: изучение музыкального материала других этносов; игровое моделирование ситуаций толерантной межкультурной коммуникации; включение будущих специалистов в реальную межкультурную коммуникацию.

Изучение интенсивного взаимодействия музыкальных культур и цивилизаций в контексте глобальных процессов создает условия формирования новых транснациональных и трансцивилизационных механизмов, порождающих универсалии музыкальной культуры, общие для всего человечества. Благодаря их выявлению на новом этапе музыкального взаимодействия, каждая музыкальная культура, включаясь в интенсивное взаимодействие с другими, может обогащаться обобщенным мировым опытом и одновременно сохранять свой самобытный характер. Исследование культурного взаимодействия позволит на основе таких универсалий и при помощи механизмов самоорганизации сформировать новое музыкальное пространство с общезначимой звуковой семантикой. В ее состав могут войти содержательные элементы и формы, присущие музыкальным моделям этих культур, что позволяет международному сообществу повысить степень эффективности взаимодействия в области музыки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Республики Казахстан «Об образовании» (1993г.)
- 2 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана //Казахстанская правда. – 2012. - 14 декабря.
- 3 Гершунский Б.С. Философия образования. - М.: Флинта, 1998.

ТҮЙІН

Мақалада музыкалық өнер құралдарымен мәдениаралық толеранттылықты қалыптастыру механизмдері қаралған.

RESUME

The article is devoted to Mechanisms of forming cross-cultural tolerance facilities of musical art.

Д.Ж. Жумабекова
 Казахский национальный
 университет искусств,
 кандидат искусствоведения

Учитель от бога: профессор Н.М. Патрушева

Аннотация

Статья посвящена педагогической деятельности выдающегося педагога современности, заслуженному деятелю РК, профессору Н.М. Патрушевой, которая создавала уникальную скрипичную школу. На протяжении свыше 60 лет она воспитала целую плеяду скрипачей, которые являются гордостью музыкальной культуры Республики Казахстан. Колоссальное трудолюбие, академически строгая система обучения, а также преемственность развития педагогических принципов русской школы позволили ей добиться высоких успехов в области скрипичной педагогики.

Ключевые слова: педагог, скрипка, школа, ученик, музыка, исполнитель, произведения.

В музыкальной культуре Казахстана имя Нины Михайловны Патрушевой известно многим. Она - заслуженный деятель РК, заслуженный учитель РК, Кавалер орденов «Трудового знамени», «Достык», «Курмет», лауреат независимой премии «Гарлан» (2001), обладатель нагрудного знака имени Ы. Алтынсарина (2007). Все это присвоено крупнейшему педагогу класса скрипки, за плечами которой более чем полувековой путь беззаветного служения искусству.

За долгие годы выдающийся музыкант-педагог воспитала целую плеяду скрипачей, которые являются гордостью музыкальной культуры Республики Казахстан [1, с. 167].

В числе учеников Нины Михайловны музыканты с мировыми именами, ставшие лауреатами и дипломантами престижных международных конкурсов скрипачей. Это - А. Мусахаджаева - лауреат Государственной премии РК, народная артистка РК, профессор, лауреат международных конкурсов; Г. Мурзабекова - народная артистка РК, профессор, лауреат международных конкурсов, М. Бисенгалиев - заслуженный деятель РК, лауреат международных конкурсов, профессор Бермингемской консерватории, А. Аюпова - лауреат республиканских и региональных конкурсов, дипломант международного конкурса и другие.

Н.М. Патрушева родилась в Красноярске (1927) в интеллигентной семье, где искусство, в частности, музыка, была предметом особого почитания. Когда в Красноярске открылась первая музыкальная школа (1930-е годы), глава семьи Михаил Николаевич отдал дочерей на обучение музыке. Нине Михайловне к тому времени уже исполнилось 13 лет

и в класс скрипки поступать было уже поздно. Её приняли в класс виолончели, но желание обучаться скрипичному искусству было таким огромным, что по настоятельной просьбе родителей дочь перевели на скрипку.

Первым педагогом стала Л.М. Шарыгина, которая обучила её основам скрипичного искусства [2]. С началом Великой Отечественной Войны в Красноярск были эвакуированы выдающиеся деятели советской музыкальной культуры, среди которых был замечательный исполнитель и педагог И.Н. Либер, первая скрипка Государственного струнного квартета Киева. До войны он вел активную концертную и педагогическую деятельность на Украине. Исидор Наумович чутко отнесся к развитию творческого дарования Н.М. Патрушевой, обладатель строгой методики обучения, значительно расширил исполнительские способности своей ученицы. Под его руководством она занималась в течение двух лет.

В музыкальном училище Красноярска Н.М. Патрушева поступила в класс Л.Н. Шевчука. Послевоенный период был очень сложным не только в культурной жизни советского государства, но и в экономической среде. Иногда случалось так, что «оплату за урок по музыке брали куском хлеба» [2], но трудности лишь закалили её характер и научили более серьезно относиться к будущей профессии. Нина Михайловна оканчивает музучилище исполнением Второго концерта для скрипки с оркестром Г. Венявского и сразу же принимает решение: поступить в Алма-Атинскую государственную консерваторию имени Курмангазы на оркестровый факультет в класс профессора В.С. Хесса.

Вот ее рассказ: «В 1949 году, когда я поступила в консерваторию, все говорили о молодом, талантливом педагоге. Впервые увидев его в коридоре консерватории, я сразу поняла – это он... В моем воображении он рисовался довольно романтической натурой, но на уроке в классе от всей романтики не оставалось и следа. Очень строгий и требовательный педагог, он все силы души вкладывал в своих учеников. В них была вся его жизнь. Урок, казалось, пролетал незаметно. И когда Вениамин Соломонович Хесс, недовольно хмурясь, отпускал, было ясно: здесь ещё много работы» [3, с.16].

В своем педагогическом пути будущий профессор Н.М. Патрушева проходит все звенья музыкальных учебных заведений: сначала (по приглашению В.С. Хесса), в детской музыкальной школе имени Амре Кашаубаева, затем в Республиканской средней специализированной музыкальной школе для одаренных детей имени К. Байсеитовой и Казахской национальной консерватории им.Курмангазы. Ее ученики, как видим, воспитывались от первых шагов до окончания вуза или ассистентуры-стажировки.

После окончания консерватории Н.М. Патрушева выступала с сольными концертами в составе трио, квартетов. Современникам запомнились концертные выступления трио в составе: Н. Патрушева (скрипка), М. Романова (фортепиано) и Е. Луценко (виолончель); или трио с пианисткой Р. Николаевой и виолончелисткой С. Трост.

Педагогика Н.М. Патрушевой основывалась на лучших традициях русской (советской) скрипичной школы. Свидетельством этому выступает важный объективный факт: наиболее одаренные ученики Н.М. Патрушевой учатся в классах ведущих профессоров Московской и Санкт-Петербургской консерваторий. Высокий уровень ее подготовки позволил многим ученикам повышать свое исполнительское мастерство в классе Д.Ф. Ойстраха и В.А. Климова, О.Крысы и Б.В. Беленького, А.В. Винницкого и М.М. Белякова.

Для Нины Михайловны были очень ценными постоянные творческие профессиональные связи с ведущими профессорами Московской консерватории Д. Ойстрахом, Л. Коганом, Ю. Янкелевичем, А. Ямпольским, В. Брониным. По ее просьбе они проводили мастер-классы и их ценные методические рекомендации (например, при подготовке к международным конкурсам) содействовали дальнейшему профессиональному росту ее воспитанников.

Более сорока лет Н.М. Патрушева, работая в «одном ключе» с наставником В.С. Хессом, создавала уникальную скрипичную школу, сочетающую обширную сумму знаний и умений, направленных на художественное и профессиональное воспитание скрипача. В вопросах штрихов и аппликатуры, редакций скрипичных произведений она опиралась на установки своего учителя и постоянно у него консультировалась по современным проблемам исполнительства.

В течение 40 лет Нина Михайловна руководила ансамблем скрипачей вместе с его основателем В.С. Хессом. В 1970 году ансамбль скрипачей принимал участие на XXIV съезде партии в Москве в составе сводного ансамбля скрипачей республик СССР (руководитель Л.Б. Коган). Н.М. Патрушева убеждала, что ансамбль дисциплинирует, развивает артистические способности учащихся и в то же время выполняет функцию своеобразной творческой лаборатории.

Исполнительский стиль, который создавали «учитель-ученик» В.С. Хесс и Н.М. Патрушева, можно охарактеризовать как «гранд-стиль», в котором осмысленность и масштабность исполнительской концепции сочетается с безупречной виртуозной техникой и насыщенным, красочным звуком.

Творческое поле деятельности профессора Нины Михайловны Патрушевой удивительно многогранно: заведующая отделением скрипки и альты РСМШ им.К. Байсеитовой (около 30 лет), председатель и член жюри Международных и республиканских конкурсов и фестивалей («Шабыт», «Астана-Мерей» и др.).

В талантливом ученике Нина Михайловна воспитывает индивидуальность, поэтому все они разные по артистическому темпераменту и исполнительскому стилю. Формируя стройную методическую систему, она включала в нее изучение всех элементов скрипичной техники, что послужило фундаментом воспитания исполнительских навыков ее воспитанников.

В педагогической системе Н.М. Патрушевой превалирует прежде всего индивидуальное отношение к каждому ученику, в зависимости от его способностей. Благоприятная психологическая среда на уроке Нины Михайловны создает основу для передачи знаний и навыков, способствует воспитанию таких качеств, как воля, самостоятельность, инициативность и трудолюбие.

Странно, но факт: публикаций, посвященных педагогической деятельности Н.М. Патрушевой, необоснованно мало. Ценными источниками знакомства с ее педагогическим искусством становятся воспоминания выпускников разных лет, содержащие документальное обобщение методического взгляда этой незаурядной личности.

«До восьмого класса я поменял несколько педагогов по классу скрипки и, только попав в класс Нины Михайловны Патрушевой, «заиграл». Нина Михайловна смогла найти некий «ключ» к раскрытию моего музыкального таланта, подобрав особый подход в занятиях со мной. Я думаю, она обладает психологическим даром создавать на занятии теплую атмосферу для творческого общения. Учитывая исполнительские возможности, характер и музыкально-художественные вкусы, она продумывает индивидуальный путь развития каждого из учеников. Я думаю, в этом залог её удивительных педагогических успехов», - отмечает М. Бисенгалиев [4].

В обучении скрипача она, в первую очередь, определяет его сильные стороны, постепенно подтягивает слабые. Этому непосредственно способствует правильный подбор репертуара, отвечающего художественным возможностям ученика.

«Для своих питомцев Нина Михайловна стала не только педагогом, но и самым близким другом. Мы всегда относились к ней, как к родной матери, и больше чувствовали себя её детьми, нежели просто учениками. Ощущение доброжелательности, душевного тепла и участия, которое окружало меня в классе Нины Михайловны не оставляет меня и по сей день. Нина Михайловна – это учитель от Бога. Ее уроки отличались высоким

профессионализмом, интеллигентным ведением занятий, методичностью и умением заинтересовать ученика, системностью и стремлением к совершенству», - говорит ее ученица А. Мусахаджаева [5].

Особенного внимания заслуживает её уникальный метод работы с детьми. Нина Михайловна умела «развлечь» музыкальными играми юных скрипачей в самом начальном пути освоения специфических приемов игры. В среднем звене она проявляла исключительную выдержку, терпение в передаче углубленно-образного мышления, расширении арсенала средств скрипичной выразительности. К студентам проявлялись высокие требования: безупречной интонации, кристально-чистого, богатого красками скрипичного звука, абсолютное соблюдение авторского текста и другие.

Приведем наблюдения Р.К. Мусахаджаевой: «Большой талант Нины Михайловны выражается в способности объяснить сложный исполнительский прием очень легко и доступно. Она не только показывала прием исполнения, но и давала четкое объяснение в яркой словесной форме. Ее пронизательное одно слово или меткое сравнение помогали снять внутреннюю напряженность и неуверенность ученика. Скрипачам старшего возраста Нина Михайловна предоставляла свободу в интерпретации произведения, помогала им создать верное представление об исполняемом произведении» [6].

Как опытный педагог, она обладает великолепной интуицией: определить род способностей ученика (к исполнительской или педагогической деятельности) и вести его в соответствующем направлении.

Одним из главных критериев является методически организованный учебный процесс, где особое значение придавалось выбору произведений различных жанров и форм. Урок в её классе обязательно начинался с исполнения гамм, упражнений и этюдов, способствующих овладению различными техническими навыками.

Изучение гамм и этюдов в классе Н.М. Патрушевой было нацелено на совершенствование всех видов скрипичной техники, выраженное в легкости и ритмической дисциплине пальцев левой руки, овладении переходами, в совершенстве соединения и распределения смычка.

Основу западно-европейской классической музыки в педагогическом репертуаре Н.М. Патрушевой составляет творчество И.С. Баха: скрипичные концерты a-moll и E-dur, Концерт для двух скрипок, Сонаты и партиты для скрипки соло и другие. По мнению Нины Михайловны, исполнение И.С. Баха даёт прекрасную школу качественного звукоизвлечения, совершенных штрихов и приемов артикуляции, а также способствует овладению полифоническими приемами игры.

Не меньшее значение в развитии исполнительского мастерства Н.М. Патрушева придает изучению концертов и сонат И. Гайдна, В. Моцарта, Л. Бетховена. Исполнение произведений этих композиторов трудны в стилистическом отношении и требуют от скрипача высокой культуры звука, мастерства фразировки, тонкой детализации фактуры.

В классе Н.М. Патрушевой, помимо произведений классики и романтики, репертуар исполнителей постоянно обновлялся современными сочинениями, в том числе и композиторов Казахстана. В них, по ее мнению, казахстанские композиторы значительно расширили средства скрипичной выразительности: используются своеобразные тембровые краски, штриховая техника, вводятся оригинальные приемы, имитирующие звучания казахских народных инструментов (кобыз и домбра). Изучаемые камерно-инструментальные произведения А. Жубанова, М. Тулебаева, К. Мусина, скрипичные концерты С. Мухамеджанова, Г. Жубановой и Е. Рахмадиева развивают у исполнителя способность к пониманию национального музыкального стиля.

Колоссальное трудолюбие, академически строгая система обучения, а также преемственность развития педагогических принципов русской школы скрипачей (ее Московской и Санкт-Петербургской ветвей) позволили ей добиться высоких успехов в области скрипичной педагогики. Для Нины Михайловны Патрушевой труд педагога

является истинным призванием и подлинным творчеством, которое приносит ей огромную радость.

Отличительная черта педагогической системы Н.М. Патрушевой: с ранних лет выводить учеников на эстраду, давать наиболее талантливым возможность выступать в сопровождении симфонического (или камерного) оркестра. Таким способом у них воспитывается сценическая воля, артистизм и выдержка, необходимые для будущей концертной деятельности.

Большинство учеников профессора Н.М. Патрушевой - это лауреаты международных и республиканских конкурсов, которые сегодня занимают ведущие позиции в музыкальном искусстве республики. Многие стали известными педагогами и исполнителями, ведут активную концертную деятельность на родине и за рубежом. В числе её первых учеников можно назвать: С. Абдусадыхова, Т. Акбарова, Т. Ибраева, В. Бутова, А. Сайфутдинова, А. Абатова и другие. В разные годы лауреатами Всесоюзных и региональных конкурсов становились Л. Попова, Д. Джапарова, Д. Токбаева, Э. Жармухамедова, Р. Гайнулин, С. Горбенко, К. Сабалакова, А. Аюпова и другие.

Сборник «Песни композиторов Казахстана для скрипки и фортепиано» под редакцией Н.М. Патрушевой [7, с.10] явился результатом глубокого анализа скрипичного репертуара композиторов Казахстана для детских музыкальных школ, тщательного отбора нотного материала в соответствии с задачами воспитания основных навыков игры на скрипке.

На протяжении 67-летней педагогической деятельности Н.М. Патрушева создала свою скрипичную школу в Казахстане. Поэтому так искренне звучат ее слова: «Меня окружают замечательные люди, в том числе и мои ученики, коллеги. Это мне помогает в жизни. И это то, чем я дорожу... Детей надо просто любить» [8, с.4].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Казахская национальная консерватория им. Курмангазы /Под общ.ред. Ж.Я.Аубакировой. – Алматы, 2004. - С.167-175.
- 2 Беседа с Н.М. Патрушевой 12 сентября 2013 года.
- 3 Афонин Г.А. Скрипка, судьба моя... // Новое поколение. - 2004. - 23 апреля. - С.16.
- 4 Беседа с М. Бисенгалиевым 27 декабря 2006 года.
- 5 Беседа с А. Мусахаджаевой 10 декабря 2006 года.
- 6 Беседа с Р.К Мусахаджаевой 10 декабря 2006 года.
- 7 Программа по струнным инструментам. - Алматы, 2000. – 65 с.
- 8 Курпякова Н. Учительница первая моя. // Казахстанская правда. - 2007. – 20 марта. – С.4.

ТҮЙІН

Мақала Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, профессор Н.М.Патрушеваның ерекше ұстаздық қайраткерлігіне арналған. Ол тамаша скрипка мектебін құрды және шәкірттері Қазақстан Республикасы ән мәдениет саласының мақтанышы болып табылады.

RESUME

The article is devoted to the teaching of an outstanding educator, honored figure of the Republic of Kazakhstan, professor N.M. Patrusheva. She created a violin school and her students are proud of the musical culture of Kazakhstan.

Аннотация

Мақала болашақ мұғалімдердің білім алу іс-әрекеттерін ынталандыру мен реттеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін зерттеуге арналған. Мақалада қарастырылатын компоненттік әдіс, білім элементтерін анықтау, бақылауға арналған тапсырмалар арқылы әртүрлі білім, іскерлік және дағдалардың компоненттерін тәртіпке келтіруге, оқыту нәтижесін жоспарлауға мүмкіндік туғызады.

Түйін сөздер: бақылау, бағалау, дамыту, басқару, болжамдау, реттеу, ынталандыру.

Д.Қ. Пошаев

М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
п.ғ.к., доцент

Н. Халмұратов

М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
магистрант

Р. Кененбаева

М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
магистрант

Болашақ мұғалімдердің білім алу үдерісіндегі іс- әрекетін ынталандыру мен реттеу

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерге [1, 2, 3] талдаулар жасау, студенттің білімін тексеру, бағалау жүйесі туралы, жоғары оқу орындарындағы білім беру, білім сапасын бағалау жайлы және т.б – білімді, іскерлікті; бақылаумен бағалау мәселесі әлі зерттеуді қажет ететін көпәспектiлi мәселе екенін дәлелдейдi. Сонымен қатар, олардың дидактикалық статусы анықталмағаны байқалады.

Біздің пікірімізше, білімді, іскерлікті және дағдыны тексеру оқыту үдерісінің бірден-бір құрамды бөлігі және ол болашақ мұғалімдердің мұғалімдердің білім алу іс-әрекеттерін ынталандыру мен реттеудің құралы ретінде қарастырылуы керек. Мұнда, тексеру тек бақылау ғана емес, ол сонымен қатар білім беруші қызметті атқарады.

Тексеру мәні – оқытудың практикалық тұрғыдағы нәтижесін анықтау, оқытудың тиімділігін бағалау мен арттыруға қажетті білім және оны дамыту жолдарын анықтау деп түсіну керек.

Ал, бақылау тар мағынада – дәл сол сәттегі үдерісті зерделеу және баяндау, жағдайды жоспарланылған немесе нормативтілікпен салыстыру. Бақылау кең мағынада – (немесе кешенді бақылау), үдерістің күйін тек оның нормативті сипаттарына сәйкес келуін бағалау ғана емес, сонымен қатар, үдерісті реттеу, келешекке нұсқау, оқушылар мен оқытушыларға көмек.

Педагогикалық әдебиеттерде және зерттеулер [2, 3, 5] көрсеткеніндей, қазірге кезде әртүрлі білім беру пәндері бойынша оқыту үдерісінде оқушылардың білімін, іскерлігін және дағдысын тексеру мен бағалау құралдарының мазмұны, формалары және қызметтері анықталынған. Сонымен қатар оларда: бақылаудың оқыту үдерісінің және оның нәтижесінің объективті айнасы рамқасынан шығып кететіні; бақылаушылық және орындаушылық әрекеттердің өзара байланысы, бағдарлық әрекеттерді, оқу әрекеттерін жоспарлаудың

нақтылы тәсілдерін жасауда әрбір білімгердің өзіндік бақылауын дұрыс қалыптастыратын танымдық әрекеттерді ұйымдастыруға сеп болатындығы анықталған. Бұл өз кезегінде, болашақ мұғалімдердің білім алу іс-әрекеттерін ынталандыру мен реттеудің әдістемелік негіздері ретінде орын алады.

Жоғарыдағы айтылғандар негізінде студенттердің білімін, іскерлігін бақылауды төмендегі өзара байланысқан тұйық тізбек бойынша қарастырған жөн: кәсіби оқыту мақсаты – оған жетудің бара-бар бағалау критерийі – бақылауға алынатын білім, іскерлік жиынтығы – бақылау тапсырмаларының жүйесі мен мазмұны – оларды шешуді болжамдау және бағалаудың объективтілігі – оқыту мазмұнын, мақсатын және әдістемесін реттеу.

Сонымен, практика және зерттеулерге талдаулар негізінде болашақ мұғалімдердің білім алу іс-әрекеттерін ынталандыру мен реттеу үшін білім сапасының бірнеше белгілерін бірдей табатын тапсырмалардың құрылымы жасалынуы керек екенін байқаймыз. Білім сапасын оқыту мақсаты ретінде пайдалану, жауаптардың мазмұндық көрсеткіштерін, олар бойынша сапа белгілерінің алға тартылу дәрежесін анықтауды қажет етеді.

Бізді қызықтыратын нақтылы оқу мақсаттары әрбір оқу пәндерінің ерекшеліктерін ескеретін болады. Зерттеу көрсеткендей, нақ солар білім, іскерлік және дағдыларға талаптар ретінде өзгеріске ұшырай алады. Сондықтанда біздің ойымызша, бағдарламаларда негізгіні, материалдарды бастаушы оларды меңгерудің тереңдігіне бағыттайтын болып оқыту нәтижесін баяндау, соның нәтижесінде бақыланатын және бағаланатын болып табылады.

Педагогикалық ғылымдағы білімді және іскерлікті бақылау жағдайын талдау, жоғарыдағы жұмыстарға шолу бақылау мәселесіне ешқандай да ұстанылған бағыттардың бірінде (білім сапасы, меңгеру деңгейі, білім компоненттері тұрғысында) бақылаудың толық мүмкіндіктерін аша алмайды. Тек олардың дидактикалық негіздегі үйлесімділігі объектіні зерделеудің толық картинасын көрсете алуы мүмкін. Сол себепті, кәсіби оқыту мазмұны дидактикалық тұрғыдан бөлшектеп талдауда төмендегі критерийлерді: білім және іскерлік сапасы, көлемі, оларды меңгеру деңгейлері, танымдық әрекеттің сипаты, оқыту үдерісіндегі студенттердің өз бетіншелік және белсенділік деңгейлерін басшылыққа алу керек. Бірқатар зерттеулерде [4,5,6,] бақылау әртүрлі: бақылаушылық, білім берушілік, дамытушылық, жинақтылаушылық, басқарушылық, болжамдаушылық, ынталандырушылық, ескертпелік, реттеушілік, тәрбиелік қызметтерді атқарады деп көрсетіледі. Мұнда біз келесі жағдайларды: білімді тексеру білімнің нақтылы деңгейін анықтаудың тәсілдері мен әдістерінің тиімділігіне мүмкіндік туғызуын, оқу-тәрбие үдерісінің негізгі бөлінбейтін бөлігі ретіндегі білімді тексеру оқу және тәрбие мақсаттарының қамтамасыз етілуін, тексеру оқушылардың нақтылы білім деңгейлерін анықтауы ғана емес, олардың жеке ерекшеліктері, материалдарды қабылдауы жөнінде ақпараттар беруі яғни оқу үдерісін болжамдап отыруға мүмкіндік туғызатынын ескеруіміз керек. Қажетсіз құбылыстарды ескерту, оқыту үдерісін реттеу, біздің пікірімізше, объективті түрде болжамдаушылық қызметпен жанасады.

Келесі - біздің тарапымыздан көрсетілген білімді тексерудің білім берушілік (үйретушілік) қызметі. Егер бақылау жұмыстарының мақсаты тек қана студенттердің білімін есепке алуға ғана бағытталса және білімді бекіту мен оқыту құралына айналмаса онда оны дұрыс қалып деп атуға болмайды. Студенттер мысалдарды немесе тапсырмаларды орындау барысында біршама қателіктерге бой ұрғанымен, қателіктерін анықтауды және оларды түсіндіре білуі керек. Сондықтан тапсырмалар оларға тек балл қоюға ғана бағытталмай, жоғарыдағы жіберген олқылықтарды жоюға да бағытталуы керек, мұндай болмаған жағдайда, олар пәнге деген қызығушылықтарын жоғалтады. Сол себепті, сұрақтарды тек тексеруге ғана бағыттамай, оқу материалдарының негізгісі болып саналатынын меңгеруге, басты нәрсені меңгеру мен бекітуге бағытталуы керек.

Тексерудің білім берушілік қызметі, оның көмегімен оқыту жүзеге асады, яғни жаңа меңгерілетін білім және іскерлік меңгеріледі. Тексеру тапсырмаларын орындау үдерісінің өзі оқыту болып табылады, өйткені ол тапсырма тестері арқылы жаңа ақпараттар береді, немесе өзбетінше оқу біліктілігін, оқулықтармен немесе анықтамалықтармен жұмыс істеуге үйретеді, яғни олардың ақпараттық мәдениетін [4] қалыптастыруға сеп болады.

Жүйелі түрде іске асырылып отыратын осы бағыттағы жұмыс студенттердің жауапкершіліктерін артырады және білімді бақылаудың *тәрбиелік* қызметін алға тартады.

Білімді тексеру үдерісінде бақылаудың болжамдаушылық қызметі оқыту үдерісін реттеуді (оқыту үдерісін басқару) жүзеге асыратыны айтылды. Реттеу студенттердің дайындық деңгейлерін есепке ала отырып оқытушының әрекет схемасын, нұсқаулар жасауды, сонымен қатар оқыту үдерісіне қажетті өзгерістер енгізуді алға тартады [5].

Практикаға талдаулар жасау, көптеген оқытушылар білімді бақылауда мазмұндық-мақсаттық шеңбермен шектелетіні яғни әрекет нәтижесін бақылаумен; білім және іскерлік; репродуктивті еңбек тәжірибесін ғана есепке алып ұйымдастыратыны байқалады. Тек бірқатар оқытушылар ғана, жоғарыдағы оқу әрекеттерінің компоненттерімен қатар, оқушылардың белсенділігін есепке алу, еңбек мәдениетін талдауды басшылыққа алады.

Айқындаушы эксперимент нәтижесі бақылаудың болжамдық қызметі бақылау үдерісін дифференциациялағанда және жеке ерекшеліктері есепке алынғанда толығымен іске асатынын көрсетті. Бақылаудың болжамдық қызметін арттыру біріншіден, тапсырмаларды құруда олардың студенттер біліміндегі олқылықтарды жоюға бағытталған, екіншіден, алдын ала берілетін білімді есепке алуы тиіс. Тапсырмаларды құрастыруда осы уақытқа дейін басқа пәндерді оқу барысынан қалған білімдердегі олқылықтарды жою мақсатына аз көңіл бөлінгендігін назар аудару керек. Мұнда, біздің пікірімізше, жеке пәндердің дидактикалық құрылымдарын жасауда сол пән мамандарының пәнаралық кедергілерден өте алмауы себеп болса керек. Жалпы алғанда, білім және іскерліктердегі олқылықтарды жоюға арналған тапсырмалар, негізінен, жүргізілген бақылау жұмыстары нәтижесінде қажетті деп танылатын білімдер болмаған жағдайда да ғана пайдаланылады Мұндағы, «қажетті білім» дегенде, студент жадында сақталуға қажетті «тіректік» білімді алға тартамыз. Олар орнықты бекітілген және ең бастысы, жақсы түсінікті болуы керек.

Біздің зерттеуімізде, студенттердің алдын ала білімдерін ескеретін тапсырмалар тіректік білімдердің сипатына байланысты екендігін көрсетеді. Олар оқу материалдарын қайталауға және жинақталған тапсырмаларды орындауға мүмкін туғызуы керек. Мұнда , оқулық дамудың актуальді деңгейінен төмен тапсырмаларды қамтудан арылатын болады. Ал студенттер, өздерінің мүмкіндіктерінен төмен нәрселермен айналысудан арылатын, оның үстіне оң ынталану, өзінің таңдаған мамандығын меңгеруге деген қызығушылығы артатын болады. Осылайша біздер әлеуметтік мәселенің де оң шешімін табуға мүмкін туғызамыз. Оқуға ынтаны білу оқыту үдерісінде оқытушының болжамдық мүмкіндіктерін кеңейтетін болады. Бұл студентті белсенді әрекет ететін, өзінің оқу әрекеті нәтижесіне және барысына әсер етеуші бақылау және жалпы оқыту үдерісінің субъектіне айналдырады. Өзіндік бақылау кезінде білімді талдай отырып, объект және құбылыстың мәніне енуге ұмтылады, оларды жүйелейтін, бекітетін яғни оларды жоғары сапасына жетуге негіз болатын білімді тереңдетуге тырысады.

Бақылау тапсырмаларының мазмұнын анықтауды үш кезеңге бөлдік: оқытылатын пәннің *оқу-бағдарламалық құжаттарын талдау*. Нәтижесінде студенттердің білімін, іскерлігін жән дағдысын бағалау және бақылау үшін теориялық және қалданбалы тақырыптарды бөліп алу. Әрбір тақырып бойынша келесі тақырыпты ұғынуға мүмкіндік беретін, тіректік білімдер анықталынды; жеке тақырыптар мазмұнын *компоненттік талдау*. Жаратылыстану және техникалық сияқты білімдердің теориялық жағдайлары; оқытылатын материалдар, құбылыстар және пәндері туралы; олардың қолданылу аясы;

пәндік іскерлік және дағды; *әрбір компонентке қатысты маңызды делінген білім элементтерін анықтау*. Мұндай талдауды жүргізуде келесі мазмұндағы критерийлерді басшылыққа алдық: теориядан, оқытылатын пәннің мәнін ұғындыратын, жалпы сипат алатын заңдар мен заңдылықтар ескерілді. Мұнда екі көрсеткіш пайдаланылды: оқытылатын үдерістің теориямен байланыстылығы; өндірістік әрекеттермен байланыстылығы.

Эксперимент барысында берілген сұрақтардың мазмұнында компоненттік құрамдары да ескерілді. Сондықтан да эксперимент тобында сұрақтардың келесі сипаттары орын алды: салыстыру және теңестіруге бағытталған сұрақтар; әртүрлі жағдайда білімді, іскерлікті қолдануға мүмкіндігі бар болатынын анықтауға бағытталған; себептерді түсіндіретін сұрақтар; салдарларды түсіндіретін сұрақтар; дәлелдеуге бағытталған сұрақтар.

Алға қойылған мақсатқа жетуде біз бақылау тапсырмаларының мазмұнында барлық студенттер үшін міндетті деп табылатын минимум білімдерді қамтыдық. Бұл жерде, олардың білім және білігін тәртіпке келтіре отырып бір жүйеге, кездейсоқтықты, жою, бақылаудың ақпараттылығын және объективтілігін арттыру, мамандыққа дайындығына бағыттадық. Міндетті дайындық деңгейін анықтау және осының негізінде бақылау жүйесін жетілдіру, студенттерді оқыту нәтижесін бағалау мәселесіне келуге, оларды оқыту нәтижесінің критерийін нақтылауға, бірінше кезекте, минимальді бағаның беркелкі деңгейін нақтылауға: оң баға қою студенттің міндетті оқу нәтижесіне жеткенде ғана қойылатынына алып келеді. Практиканың көрсеткеніндей, көптеген студенттер тіректік білімдер мен біліктерді меңгермегенін байқатады, ал оқытушылардың бұл жағдайдан хабарлары алыстау екенін аңғартады. Біздің бақылауымыз көрсеткеніндей, оқыту нәтижесін бағалауға арналған біздің жасаған бақылау тапсырмаларымызбен алдын-ала танысуы барысында олар тапсырмаларды қарапайым, тапсырмаларды толық орындай алады деген пікірде болды. Десек те, алынған нәтиже басқаша болды.

Тіректік білімдерді, іскерліктерді анықтау үшін, біз оларды «тануға» арналған тапсырмалар жасадық. Біздің зерттеуімізде тақырыптық білімді бақылау мазмұнына ерекше көңіл аударылды. Осы жағдайда ғана біз төмендегі: ағымдағы бақылауға қарағанда, біраз уақыт өткеннен кейінгі білімнің меңгерілу беріктігін қалай тексеруге болады; екінші деңгейдегі тестерді және қажет болғанда үшінші деңгейдегі меңгеруді яғни қайта жаңғырту деңгейі, типтік және типтік емес есептерді шешу білігіне қалай пайдалануға болады; студенттер тарапынан тақырып (тарау) қалай қабылданады? - деген сұрақтарға жауап алғымыз келді.

Студенттер білімін, іскерлігін тақырыптық бақылау барысында келесі тапсырмалар түрлерін пайдаландық: проблемалық-ізденушілік сипаттағы, өзбетінше жұмыс жасуға бағытталған логикалық сипаттағы; дифференциациялық сипаттағы. Бақылау жүргізіліп жатқан жағдайға байланысты материалдардың негізгі, түйіндік деп саналатын және бағалау критерийі болып саналатын білімдеріне назар аудардық. Мұнда біздің тарапымыздан білімнің компоненттік құрылымын және оларды меңгеру деңгейін басшылыққа алдық. Сұрақтарды құрылымдауда келесі тәсілдерді қолдандық: оқығанды *қайта жаңғырту*, *түсінік* деңгейіндегі білімді анықтау; *бағалау* деңгейін анықтау үшін көптеген жағдайларда пайдаланылатын ақпараттар немесе әрекеттерді қамтыдық.

Мұнда ұғымдарды білу, ұғымдардың мәнін білу, білімді қолдана білу, талдау, фактілерді анықтау, анықтамаларды білу, салыстыра, теңестіре білу әрекеттері назарға алынды.

Білім деңгейі қазіргі модульдік оқыту талаптарын қанағаттандыратын *білім – түсінік- қолдану - талдау – синтез - бағалау* деңгейлеріне сәйкестендірілді.

Сонымен зерттеу мәселесі бойынша теория және практика зерделеу бізге білімді, іскерлікті және дағдыны бақылау мен бағалау тиімділігін арттыру үшін: оқыту мақсатын нақтылау; оқу-тәрбие бағдармалары, оларды ұйымдастыру үдерісінің ерекшеліктері –

оқыту мақсатына барабар келетін, білім, іскерлікті меңгеру деңгейлерін бөліп алу; білім сапасын бөліп алынған белгілеріне сай баяндау; бақылау мазмұнын таңдауда компоненттік әдісті пайдалану; бақылау тапсырмаларының дифференциацияланған және оларды объективті бағалау жүйесін жасау; бақылаудың әртүрлі формалары мен әдістерін үйлестіру, бақылаудың білімділік, бақылаушылық, болжамдаушылық және тәрбиелік қызметтерін есепке алу, болашақ мұғалімдердің білім алу іс-әрекеттерін ынталандыру мен реттеудің әдістемелік негіздері болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1988. – 160с.
- 2 Кенжебаев Т., Молдакасов Р. [7.] Студенттің білімін тексеру, бағалау жүйесі туралы // Қазақстан жоғары мектебі. - 2004. - № 4.- 55-56 б.
- 3 Шамахайұлы Қ. Шәкіртті әріптес деп танысақ: Жоғары оқу орындарындағы білім беру, білім сапасын бағалау жайлы // Егемен Қазақстан. - 2005. - 11 тамыз (№ 176).
- 4 Пошаев Д., Кененбаева Р Студенттердің ақпараттық мәдениеті // Зерттеуші. - 2010. - №5. - Б 30-32.
- 5 Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М.: МГУ, 1995. - 342с.
- 6 Абдукадилова С. Қазақстан педагогикалық газеттерінің оқушылардың білім сапасын арттырудағы ролі. Пед.ғ.канд. автореф. – Тараз. 1998. - 28 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются процессуальные вопросы контроля и оценки качества образования как средства стимулирования деятельности.

RESUME

The author of the article considers the procedural issues of control and assessment of quality of education as a means of stimulating activities.

Bibinur Zhumagaliyeva

Sh. Yessenov State Caspian University of technology and engineering, candidate of psychological sciences, associate professor

Svetlana Utepova

Sh. Yessenov State Caspian University of technology and engineering, candidate of psychological sciences, candidate for a master's degree

Functional Role Adequacy Of Spouses in Single Ethnic Family

Abstract

The article draws up the role of the functional role adequacy in Kazakh and Russian families. The authors describe the ethno psychological features of the functional role adequacy exertion in Kazakh and Russian families on the basis of the results analysis obtained by the methods of «Incomplete proposals» and «I am a person who...»

Keywords: family, social role, family role, function-role adequacy, gender differences, ethnicity.

A set of trends noted by psychologists in the field of interpersonal interaction and family psychology show the relevance of understanding of ethno psychological features of these relations. Hypothesis of this study has become the assumption that ethno psychological features of functional role adequacy of the spouses can be traced to the role-based and functional level.

We understand the functional role adequacy as the consistency of role expectations and aspirations, i.e. focus on the consistency of representations of the family unit members about their roles and responsibilities in the family. A special attention was paid to this fact, as mismatch of role perceptions and expectations is the cause of marriage failure in most cases [1].

Theoretical analysis of functional role relationships features in Kazakh and Russian families pointed to the differences in internal family communication due to the family ethnicity. While analyzing the literature it has been revealed that sex-role attitudes are represented in Kazakh families most clearly. But we have assumed that in the transformation of values experienced in our society, which is also a multicultural one, distribution of family roles in the Kazakh family is newly reinvented. Trends of rethinking distribution as family roles as functional responsibilities of family members is observed in Russian families [2].

In an empirical study of ethno psychological features of spouses' functional role adequacy was studied by means of a modified version of the method of «Incomplete proposals» and the method of «I am a person who ...» proposed and proven by Soldatova H.W. specifically for ethno psychological research.

The research involved 52 married people (26 women and 26 men or 13 Kazakh couples and 13 Russian ones with 15-30 years of marriage experience). As functional role relationships have

already been fully formed among mature married couples, we are able to see the real picture of family functioning.

This sample was formed in free conditions during 2013.

The method of «Incomplete proposals» allowed studying the system of spouses' relations with relatives and friends; issues related to the children's education, their desire for autonomy manifestation; situations of violations of role expectations; norms of behavior mismatch [3].

So the ratio of the spouses to the relatives and features of spouses' relationship considered especially in different situations when the last one breaks the first's planned issues. For example, when one spouse is invited to visit relatives, the other one knowing about it, however, has come home late; or when joint spouses' plans are violated by the parents' unexpectedly invitation). In all these ways we can observe individual behavioral manifestations [4].

In the first case, the behavior of men in both Kazakh and Russian families is the same after guests' departure. They prefer to remain silent (or they prefer to ask wife not to see such an issue ever more) instead of scandals. Women behave differently. So in Kazakh families they either do not show their dissatisfaction or they claim the situation does not bother them and they just do not take offense at their husbands. While Russian family women prefer to speak out and explain the reason for their dissatisfaction to the husbands instead of staying silent. The first ones believe that they are entitled to their opinion as men.

In the second case in Kazakh families both spouses prefer to go to relatives, even if one of them does not agree (leaves alone than to persuade the other spouse). In Russian families both spouses are in a situation of disagreement of the second one, still try to find a joint way out (to come along to parents).

With regard to friends and making spouses' relationships the following situations have been analyzed: 1) the couple spent the evening with new friends whom one spouse enjoyed but not the other one. As they bored him, he (or she) tried not to show it, but later husband (or wife) expressed a dissatisfaction with the second one's behavior with spouse's friends; and 2) the couple were going to spend Sunday at home, but it turned out that the first had promised to visit their friends and the last one did not like it; 3) one of the spouses changed the job, he (or she) was out the moment when the other was waiting for the first. The opposite spouse is clearly unable to win the sympathy of colleagues of the opposite sex and the spouse was surprised with the backlash of the second one.

In the first situation in the Kazakh family both spouses prefer not to deal with these friends longer than to feel no dexterity or prove his/her innocence. In the Russian family, both spouses prefer to talk and express everything they think about this situation than to remain silent or no longer communicate with new friends.

The second situation shows that the men in Kazakh and both spouses in Russian families still prefer staying at home than visiting somebody. Women in Kazakh families will prefer to go with their husbands than to persuade them to stay at home or to talk about the situation.

The third situation is quite different, as spouses in the Kazakh family prefer to discuss the situation contrary to Russian men who do not take such a reaction seriously, or just ignore it. As for Russian women, in most cases they do not come to their husbands' work.

In role expectations and parenting issues related to growing their children we studied spouses' behavior in the following cases: 1) It's time to go to bed for the child, but he doesn't want to. As a result one of the spouses still tries to make him go to bed while the other intervenes and allows the child to play a bit, arguing that there is a day off tomorrow, and 2) in a situation where one spouse advises another to attract the child to his hobby, but the second one believes that the child will interfere, and the first one continues to insist, and 3) when one of the spouses asks another one to help the child doing home work because he is worse familiar with that subject, but the second one continues to do his own things and sends the child back, saying that he has no time, and 4) when one of the spouses punishes the child, but the other seems that the offense is not so serious and starts to play with him, 5) both spouses need to stay at work and no

one is to be with a child, one spouse finds that his case is more important and another one should stay instead of him, but the second does not agree with.

In the first situation men in Kazakh families prefer to take matters into their own hands and still insist, saying that the child is allowed to play more than to persuade their wives to change their mind. Women in Kazakh families prefer to talk to their husbands and convince them with wrongness than to support the last. In Russian families both spouses prefer to keep quiet and not to interfere, than to insist on.

In the second situation both Kazakh and Russian spouses agree and prefer to attach their child to their favorite hobbies than to insist on anything else, as they believe that the child will never interfere.

Concerning the third situation we can see that men in Kazakh families prefer to help the child themselves. Women in Kazakh families principally believe that it is their duty to help the child with homework. Men in Russian families as well as women still prefer to ask the spouse one more time instead of helping the child or waiting until the spouse is free.

In the fourth situation, Russian men and women and Kazakh men prefer to continue playing quietly with the baby, than to find a common solution to argue with each other. Kazakh women behave in two different ways: one part would prefer to agree with their husbands and not to interfere, and the other part on the contrary prefers to talk to the husbands about the situation.

In the fifth situation in most cases Kazakh men find that their wives still have to make it than they would seek a way out of the situation and the women would go and meet their husbands than insist on. But it is typical of Russian women. Russian men in contrary prefer to find a way out of this situation and come forth with the child than to insist on the fact that a wife should do it.

Both Issues related to the manifestation of the behavior autonomy and spouses' role expectations have been studied in the following situations: 1) one of the spouses is in a bad mood while another one clues that the first is in trouble at work, although he says nothing and tries to call the last for a talk, but he still walks away from the talk 2) one of the spouses met his/her old friend, the last invited the spouse to talk at home. As a result, the spouse came home late. When returning home he/she met a disgruntled spouse, and 3) one of the spouses is going to visit his old friends, the other would like to go with him/her, but the first does not offer, and 4) one of the spouses has a favorite hobby, he spends his spare time on, the other does not share this interest and expresses an open dissatisfaction 5) one of the spouses had promised to do something around the house, but nothing was done yet.

In the first situation, both Kazakh and Russian men prefer not to insist on the conversation, and keep silent than to help problems salvation or cheering up. Kazakh women on the contrary prefer to talk to the husbands later than immediately or not to bother them at all. And in Russian families, women prefer to wait until the husbands start talking themselves, than to resent them.

In the second situation men as women in Kazakh families prefer to explain the situation more calmly than to ignore or to warn of such delays or excuses, because they haven't done it correctly. In Russian families one part of the women prefer to remain silent in this situation, while the other one to apologize. Men as well as women may ignore dissatisfaction than to call in advance and warn.

In the third situation Kazakh men will not be against his wife's friends, than feeling resentful. In Russian families men still prefer to think whether to let their wives going out or not, instead of remaining silent or to offer them to go along. Women in Kazakh families, as well as Russian, prefer not to insist on a joint campaign than to be angry or to persuade their husbands to go together.

In the fourth situation both Kazakh and Russian spouses would prefer to continue their favorite hobby instead of finding a compromise or attracting each other's attention. In this situation, men prioritize in favor of their favorite things or hobbies, and women do not identify themselves with the marriage partner too.

The fifth situation shows that in Kazakh families there is an increasing sense of grief, than the try to help a wife at home. Men in Russian families prefer to remind their wives about their own responsibilities than to do themselves as in the Kazakh family. Both in Kazakh and in Russian families women would also prefer to remind the husbands about undone tasks than to make them or to get angry and curse.

The spouses' attitude to the family budget has been studied on the basis of the following situations: 1) where the spouses are invited to a friend's birthday but there is not enough money for a gift, and it seems to one of the family members that the other one has spent too much this month; 2) when one of the spouses began to repair the apartment and but this idea turned out to be more expensive than anticipated. As a result, the second spouse is very angry because of unforeseen expenses; and 3) one of the spouses thinks that the other one spends money to nothing and buys silly things; 4) there was a conversation about the lack of money for a few days and one of the couple said the other one had not been doing enough to support the family.

In the first situation one part of Kazakh men would prefer to blame their wives, and the other would find a way out of this situation. In Russian families men prefer not to go to a birthday party than to find money. Women in Kazakh families unlike men prefer to go, because according to their views it is a bad influence on family relationships. In Russian families, women prefer to find money than to show discontent and not to go to the birthday party.

In the second situation, the men in Kazakh and in Russian families prefer to find a way out, i.e. the money to continue the repair than to revise estimates for repairs or even postpone it. Women in Kazakh families prefer to try to convince their husbands than to agree with them and pretend that they do not care. And in Russian families, women will vice versa continue to repair themselves than to ask a husband for help.

In the third one, Kazakh men prefer to blame their wives they had bought the wrong thing. Russian men react to this fact with indifference, instead of being interested in the reason. Kazakh women prefer to explain to their husbands that next time this wouldn't have happen instead of being angry at their husbands. In Russian families, women prefer to agree contrary with their husbands.

In the fourth situation, most of men in Kazakh families prefer to support their families fully than to ask their wives to earn more. And one part of Russian men prefer to offer their wives to earn money themselves or just keep silence. Kazakh women, as well as Russians believe that to make money is not woman's business.

Thus, talking about the system of interpersonal relations of the spouses in Kazakh and Russian families based on the results of «Incomplete proposals» method we are able to insist that: 1) there is a high functional role in the family and friends' adequacy in both ethnic groups in the field of family relationships; and 2) level of functional-role adequacy is low and medium in the field of children education in Kazakh and Russian families; 3) the relationship concerning the manifestations of one of the spouse's autonomy is at the average level in Kazakh families and is quite low in Russian families; 4) functional role adequacy is on the average level in Kazakh families and low in Russian families in the sphere of role expectations' violations; and 5) high-level functional-role adequacy in Kazakh families and the average level in Russian families are in the error norms of behavior; 6) there are not any results in both groups concerning the dominance manifestation of one of the spouses in family relationships.

The study covered the following family life spheres: parental responsibilities (bringing up children); household services; professional interests of each spouse; moral and emotional relationship of the partners. All these criteria reflect the basic functions and roles in the family and family values corresponding to: 1) household; 2) parent-educational; 3) social activity; 4) emotional and psychotherapeutic and 5) visual appeal.

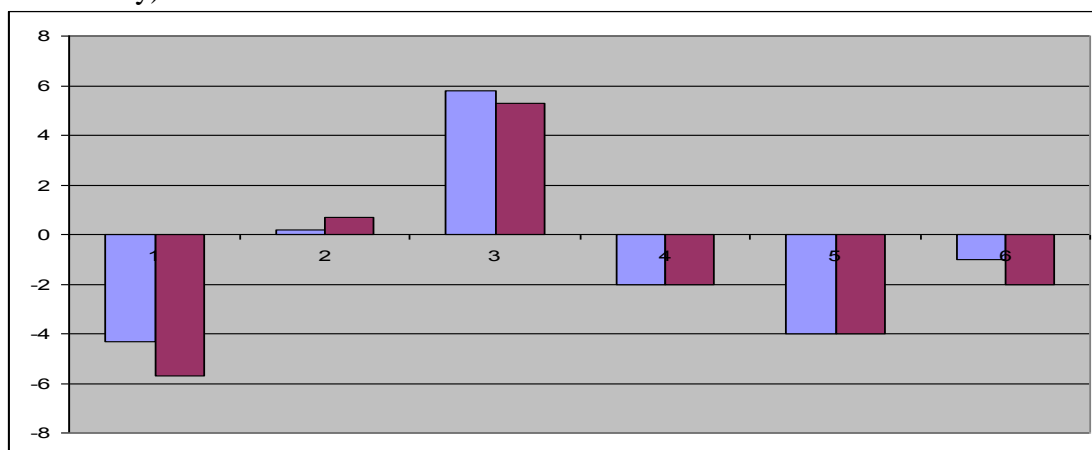
Next, we tried to consider the dependence of functional-role adequacy in families depending on the severity of spouses' ethnic identity themselves. We used the results of «I am a

person who...» method to help determine ethno psychological features of each family, their types of ethnic identity [3].

Having analyzed two ethnic groups (Kazakh and Russian families) we have got the following characteristics: 1) (-10) to (-6) – is a low degree of identification; 2) (-6) to 4 – is an average degree of identification; and 3) 4 to 10 – is a high degree of identity.

Results of the study are shown in a bar chart of «Figure 1» (group 1 - Kazakh family, group 2 - Russian family).

ox – types of ethnic identity: 1- ethno negativism; 2 – ethnic indifference; 3- rate (positive ethnic identity); 4 – ethno ego; 5 – ethno isolation; 6 – national bigotry.

oy – half value.

Figure 1 Trend of transformation of ethnic identity of both Kazakh and Russian family spouses

As we can see from the bar chart, the high degree of ethnic identity, i.e. positive ethnic identity, is observed in both ethnic groups. Consequently, the absolute dominance of the «norm» over all other types of ethnic identity is mostly typical of both Kazakh and Russian families. The results demonstrate the balance of tolerance towards their own and other ethnic groups. Therefore, positive ethnic identity becomes the status of the «norm». Its structure demonstrates a positive image of their own ethnic group, as in Kazakh and Russian nationality with a positive value attitude towards the other ethnic groups.

Both family groups are characterized with a high tolerance and readiness for interethnic contacts. Positive attitude to their own and other peoples, combined in «norm», do not imply the uniqueness of these emotional relationships. Kazakh families as Russian ones tend to prefer their own ethnic and cultural values. Striving for positive ethnic identity is a necessary condition for preserving the integrity and uniqueness of ethnic communities in the ethno-cultural diversity of the world. Analyzing other types of ethnic identity, we can say that the average degree of identity is traced in Kazakh and Russian families.

Thus, we can conclude that ethno psychological features of Russian and Kazakh families are characterized by the ethnic identity according to the type of «normal», high tolerance and readiness for interethnic contacts. So we can assume that benevolent attitude towards the other ethnic groups is genetically inherent in Kazakh and Russian culture.

The degree of mismatch of functions and roles is higher in those families where ethnic identity of one of the partners is manifested by the following type: ethno egoism or ethno isolation or national fanaticism. However, due to the small number of samples and explicitness manifestations mismatch (have only severity trends); we can not claim dependency of ethnicity and functional role of the adequacy of the spouses in the family. Perhaps, it largely depends on spouses' individual personality characteristics, education and life experience of each partner.

We have a reason to believe that problem space, affected by us, is quite interesting and is the subject for further research. We have new opened horizons of studies in the field of family ethno psychological relations.

Psychologists consider family psychology and this research topic as the most complex, but it should be noted that this is the most interesting part of psychology, the most vital sphere.

LIST OF REFERENCES

- 1 Zykova N. Investigation of internal family communication in Kazakh and Russian families // Property of the nation. - 2007. - № 3. - P. 267-272.
- 2 Yernazarov J.T. Family ritual of the Kazakhs: symbol and ritual. - Almaty, 2003. – 200 p.
- 3 Encyclopedia of psychological tests. Motivational, intellectual, interpersonal aspects. - Moscow: AST, 1997. – 288 p.
- 4 Soldatova G.U. Psychology of ethnic tensions. - M.: Meaning, 1998. - P. 89 – 93.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию функционально-ролевой адекватности в казахских и русских семьях. На основании анализа полученных результатов по методикам «Незаконченные предложения» и «Я человек, который...», авторы описывают этнопсихологические особенности проявления функционально-ролевой адекватности в казахских и русских семьях.

ТҮЙІН

Бұл мақала қазақ және орыс отбасыларындағы функционалдық-ролдік парапарлығын зерттеуіне арналады. "Аяқталмаған сөйлемдер" және "Мен адам, яғни..." әдістемелері бойынша алынған талдау нәтижелері негізінде, авторлар қазақ және орыс отбасыларындағы функционалдық-ролдік парапарлығының этнопсихологиялық ерекшеліктерінің көріністерін сипаттайды.

А.Ш. Танирбергенова

«Тұран-Астана» университеті,
п.ғ.к., доцент

С.Е. Давлетова

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

Психологиялық тренингтерді қолданудың маңыздылығы

Аннотация

Мақала оқыту процесінде қолданылатын психологиялық тренингтердің тиімділігі мен маңыздылығына арналған. Топта үйлесімді қарым-қатынас орнауы үшін адамның, оқушының, маманның және т.б. іс-әрекетін сапалы ұйымдастыру, ақпаратты жүйелеу, оны қабылдауға жағдай жасай отырып, бағыт, бағдар беру болып табылады. Автор оның дәлелі ретінде психологиялық тренингтер жүргізу арқылы тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуға тиімді қол жеткізуге болатындығын зерделеген.

Түйін сөздер: психологиялық тренинг, тренингтік сабақтар, топтық тренингтер.

Оқыту процесін белсенділендірудің тәсілі ретінде психологиялық тренингтердің маңызы зор. Психологиялық тренингтің ең маңызды мәселесі өзінің жеке даралық қасиеттері арқылы тұлғаның өзін-өзі ашуына көмек береді. Ал, ол үшін ең бастапқы жағдайда адам өзін жеке тұлға ретінде қабылдап және түсіне білуге үйренуі қажет. Психологиялық тренингтерді пайдаланудың тиімділігі оқытушының кәсіби іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыра алуымен байланысты екендігі белгілі. Шындығында, тренинг – тұлғаның өзін-өзі жетілдіруіне арналған арнайы ұйымдастырылған оқыту түрі. Тренингтерді жүргізуде мынадай міндеттер орындалады: әлеуметтік-психологиялық білімдерді игеру; өзіндік маңыздылық жайындағы пайымдауларды көтеру; коммуникативтік қабілеттер мен болашақ маман ретінде рефлексивтік дағдыларды дамыту; өзінің әрі топ мүшелерінің көңіл-күйін, мінез-құлқын және жағдайын талдауға қабілеттілікті дамыту; өзін және басқаларды адекватты қабылдау біліктерін дамыту; түрлі қабілеттер, біліктер мен дағдыларды дамыту. Тренинг басқа адамдарды терең түсінуге көмектеседі, яғни өз бейнесін басқалар қалай көретіндігімен салыстыруға мүмкіндік береді, өз мүмкіндіктерін байқауға, өзінің санасын жетілдіруге жағдай жасайды.

Бүгінгі таңда психологиялық тренингтің қыр-сырын әртүрлі салада қарастырған ауқымды зерттеу еңбектері бар. Л.А.Петровская, В.В.Сидоренко еңбектерінде тренингтің түрлері ұйымдастыру жолдары жүзеге

асырушының психологиялық әсер ету позициясымен жеке бас ерекшеліктерімен, бағыттылығымен және стилімен байланыстырады [1, 29-б.]. К. Левин адамдарды жекелей өзгерткеннен де, топ арқылы әсер етудің жөн болатындығын және психологиялық әсер етуде әлеуметтік-психологиялық тренингтердің маңызды екендігін зерттеген.

Тренинг терминін ғылыми қолданысқа М. Форверг енгізген. Ол алғашқыда тренингтерді ерлі-зайыптылардың арасындағы қарым-қатынасты коррекциялауға пайдаланған. Тренинг басқаларды, қоршаған ортаны тануға көмектеседі, оны түсінуге, ойдағыны айтуға, бөлісуге жағдай жасайды, өзіне сенімділікті туғызады, ашық болуға, өз-өзін түсінуге, өзінің бойындағы қасиеттерді көруге көмектеседі және өз-өзін бақылауға, байқағыштықты дамытуға, қарым-қатынасқа психо-лингвистикалық үйренуге, дамуға жол ашады.

Тренингтік топтық жұмыстың қарым-қатынастағы компитенттілігін жетілдірудегі орны мен маңызы Ю.Н. Емельянов, Л.А. Петровская, А.С. Прутченков т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылған [2, 123-б.]. Тренингтің қандай модификациясы ұйымдастырылса да топтық жұмыстың бірқатар нақты принциптерін сақтау топтағы қарым-қатынас негізінде оның әрбір мүшесінің дамып жетілуіне көмектеседі. Әр түрлі топтық психологиялық жұмыстардың формаларын сипаттап, негіздегенде бірнеше ұғымдар қолданылады: топтық психотерапия, коррекциялық топ, тренингтік топ, топтық жұмыс, тренингтік жұмыс, топтық әдіс, белсенді топтық әдіс. Жағдайдың бұлай болуы, психологиялық әсері бар топтық жұмыстың психологиялық, педагогикалық теория мен тәжірибеде жан-жақты қарастырылуымен анықталады. Алайда жоғарыдағы ұғымдардың барлығы да бір негізде: психологиялық әсердің тиімділігі топ феноменологиясымен, ал топтық жұмысты ұйымдастыру басты үш аспектілердің оқыту, психотерапия және психокоррекцияның қиылысуымен анықталады.

Біз «тренингтік сабақтар», «тренингтік топ», «топтық әдіс» ұғымдарын әрбір психикалық дені сау, өзінің психологиялық мәселелерін шешуге және өзіндік жетілуге, дамуға мүмкін болатын, шағын топтың ерекше қарым-қатынас жасауға негізделген оқыту формасы деп бір мағынада қарастырамыз. Тренингтік топтардың әртүрлі саласында қарым-қатынас сферасына қажетті біліктілік пен қабілеттілікті дамытып, оларға сәйкес коррекция жасайтын оқытудың бір формасы - әлеуметтік педагогикалық психология саласындағы мамандардың зерттеу пәніне айналды. Әдебиеттерде қарым-қатынастың пәні қарым-қатынасты жүзеге асыруда қажетсіну, қарым-қатынас құрудағы мотивтер, қарым-қатынас әрекеті, міндеттері, құралдары мен нәтижесі де қарым-қатынас элементтері ретінде қарастырылады.

Тренингтік жұмыстың мақсаттары болатын процестердің әр жақтылығын бейнелейтін сан қилы болуы мүмкін. Мазмұны және бағыты жағынан әртүрлі тренингтік топтарды біріктіретін ортақ мақсаттарды іріктеуге болады [3, 14-б.]: топ қатысушыларының психологиялық проблемаларын зерттеу және оларды шешуге көмек беру; тұлғааралық өзара әрекеттің адамдармен үйлесімді және тиімді қарым-қатынас құру үшін психологиялық заңдылықтар механизмді және тиімді тәсілдерді оқыту; ішкі және мінез-құлықтық өзгерістер негізіндегі эмоционалды бұзылуларды ескертуге арналған өзін-өзі сезіну және өзін-өзі танудың дамуы; шығармашылық потенциалдық реализациясы мен тұлғалық даму процесінің өзара әрекетімен өмірлік іс-әрекеттің оптималды деңгейіне және жетістік, бақытты сезінуге қол жеткізу.

Психологиялық тренингтің нәтижелілігі жалпыға бірдей бекітілетін принциптердің сақталуына байланысты:

1. Қарым-қатынастың күштемеусіздігі. Ойынның ережесін түсіндіруде, «жүргізушіні» таңдауда тренер қатысушылардың айтқандарына сүйенеді. Егер де қатысушылар бір-бірін қандай да бір әрекетке итермелеуге тырысса, бұл әрекеттерді тренер жою тиіс. Егер де қатысушылар «жүргізуші осы болсын» десе, тренер: «Егер ол

болғысы келсе», - деп жауап береді. «Тиісті» және «міндетті» деген сөздер «келеді» және «істей аламын» деген сөздермен ауыстырулары тиіс.

2. Өзіндік диагностика. Сабақ мазмұнында қатысушыға өзін тануға өз тұлғасының ерекшеліктерін тануға көмектесетін жаттығулар мен процедуралар қарастырылады.

3. Кері байланыстың позитиві. Қатысушылардың көбіне қолдау қажет болып, қоршағандардың қолпаштауын керек еткен жағдайда міндетті түрде қатысушыға ұялуды аластатып өзіндік бағаны жоғарылатуға, қысымды және лелаксацияны арылтуға көмектесетін сенімді құрал болатын кері байланысты қолдану керек. Ойын барысында және аяғында барлық қатысушыға алғыс айтылады. Егер ойын кезінде қатысушы қандай да бір қиындықты сезінсе, тренер оны құлшындырады.

4. «Конкуренциясыз». Бұл принцип топта сенімділік, психологиялық қауіпсіздік атмосферасы болған жағдайда және де әр топ мүшесіне максималды психологиялық комфортты қамтамасыз еткенде ғана сақталынады. Ойынға қатысушының әрқайсысы өзіне сенімсіздік білдіреді, мазасыз болады. Сондықтан тренингтің басында міндетті түрде тренері «Бізде жарыс болмайды. Онда жеңушілер мен жеңілушілерде болмайды», - деп осындай конкурентті емес сипаттағы қатынасқа айрықша зейін бөлуі тиіс.

5. «Қисық айна» принципі. Тренинг қатысушысы үшін композиция – бұл өзінің қолжетпеушіліктерін танытатын құралы. Бұл адам өзінің әлсіз жақтары мен кемшіліктерін «айна». Бұл «айна» тек қана пайда әкеліп қоймай, сонымен қатар сәтсіздікке де ұшырауы мүмкін. Сондықтан тренер осы қатысушыларға минималды мөлшердегі лобилизация беруге және тікелей емес, жанама түрде беруге тырысуы шарт: өз мінез-құлық тәсілдерін басқа біреудің сезінуі арқылы, бұл тәсілдердің сәттілігін бақылау арқылы, топтың сәтті мүшелерімен және тренердің идентификациясы арқылы

6. Дистанциялау және идентификация. Сәтсіздік ситуациясының болмауы мүмкін емес. Кейде олар пайдалы болады, себебі қатысушы қандай да бір стереотиптен бас тартып, тәртіптің жаңа моделін менгереді, басқа біреудің тәжірибесін қабылдайды. Ал кейде сәтсіздік ситуациясы қатысушының ойыннан бас тартуына әкеліп соғады. Бұл жағдайда жеткіншекке өз сәтсіздігінен дистанциялануына көмектесу қажет.

7. Қосылушылық. Берілген бағдарламаа тренер барлық ойынның дәстүрлік ролін орындайды. Ойында тренер қатыса келе, біріншіден, өз мысалымен балаларды ойынға қоса алады, екіншіден, тренинг тек қаңа көңіл көтеру үшін емес, оқыту үшін қажет екенін сезіндіреді. Тренингтің бірінші жүргізілген күннен бастап коррективтер енгізу қажет, себебі бұл ойындар диагностикаға материалдар бере алады.

8. Интеллектуалды және эмоционалды аймақтардың үйлесімділігі. Қатысушылар оптағы оқиғаларды шынайы қабылдайды. Бұл олардың қарым-қатынас жасауына көмектеседі. Тренинг интеллектуалды аналитикалық процестерді де белсендіреді. Мұндай интеллектуалды іс-әрекеттің негізгі формасы – барлық сабақ негізінде өтетін топтық дискуссия. Тренингте едәуір продуктивті деп топтың қатысушыға деген бағдарын айтады, бірлескен жауапкершілікті қолдауды да ескереді.

Тренинг сабақты өткізу әдістемесі ашық қарым-қатынас аясында өтуі тиіс, өз позициясын айтуға мүмкіндік беру. Бірақ та дискуссия негізінде тренер өз көзқарасын қоспауы керек. Қатысушылардың қатынастарын реттеуі тиіс. Қатысушыларды шеңбер бойына отырғызу тиімді. Топта күштілер де, әлсіздер де болуы мүмкін [4, 111-б.].

Психологиялық тренингті өткізудегі маңызды рольді тренердің тәртібі атқарады, яғни ол оның теоретикалық бағдарының маңызды деңгейімен анықталады. Тренингтің жетістігін тренердің тұлғасы анықтайды. Тренер: топ қатысушыларына өз іс-әрекеттерінде қандай ережеге негізделетінін, арқа сүйейтінін ақпараттау; жұмыстың басында топтың зейіні неге концентрацияланатынын түсіндіруге; топқа қандай материал беруді, іс-әрекеттің қандай түрлерінде ойнауды шешуге; топтағы қатысушыға қатысты тұлғалық материал қатынасында конфиденциялық принципінің маңыздылығын анықтауға; қатысушылардың өз проблемасы мен атмосферадағы эмоцияларын ашық ұстауға жағдай

жасауға; қатысушылар өз жетістіктерін талқылап, тренер болса топтың тиімділігін бағалауы үшін қосымша кездесулерді жоспарлауға міндетті:

Тренинг кезінде мынадай қиын ситуациялар туындауы мүмкін:

1. Қатысушы өзін агрессивті көрсетеді. Бұл қатысушыны шеңберден тыс артына қаратып отырғызу тиімді. Тренер бұл ситуацияны этикалық және психологиялық міндет ретінде талқылайды.

2. Пассивті қатысушылардың болуы. Бұл жағдайда әдетте ұзақ үнсіздік болады. Бұл үнсіздік қысымның төмендеуіне әкеліп соғады.

3. Қатысушылардың өздері жайында айтқысы келмеді. Бұл жағдайда тренер топтағы мақсаттар мен міндеттерді талқылауды стимулдау қажет.

4. Жеке жеткіншектердің топшаларға бірігуі – топтық жұмыстан бас тарту формасы. Тренер әр қатысушыны эмоционалды қабылдайды, топқа нақты талап қояды. Мұнан топтағы өзара қатынастың қысымы мен нығыздығын үнемі бағалау қажеттігі көрінеді [5, 27-б.].

С.Славсон топ ішіндегі өзара әрекеттестегі жеткіншектердің белсенділігін өзгертуді дамудың базисі деп тағайындайды. Тренингтік топтардың жеткілікті дамуы К.Левин есімімен байланысты. Ол 1933 жылы жылдан бастап АҚШ-та топтық динамика әлеуметтік әрекет және басқа да топтық феномендер мәселесін шешумен айналысқан. Осыған қатысты К.Левин өзінің өріс теориясын индивидтің мінез-құлқын анықтайтын бірлескен және байланысқан факторлар жиынтығын құрайды. Бұл факторлар жиынтығы жеке адамды, оның ортасын қамтып, бір психологиялық өріс болады, «топтық динамика» ұғымын да алғаш қолданған К.Левин екендігін ескерту қажет. Топтық жұмыстағы аса бір айшықты, эмоционалды бағыт – психодрама, оның дүниеге келуі Дж. Морено есімімен байланысты [6, 12-б.].

Бихевиористік бағыт қойнауында өмірге қажетті бірліктерді жаңа ортаға бейімделуді, нақты өзіндік, іс-әрекеттік, мәселелерді шешуді және т.б. үйрететін мінез-құлықтық тренингтердің әр түрінің теориясы мен сценарийлері жасалынған. К.Роджерс, К.Рудестам, Р.Мэй сияқты гуманистік психология өкілдері жеке адам өзара сенім, еркіндік және ашықтық атмосферасын сау адамдардың өзіндік санасын дамытуға қолданылатын топтық әдістердің функциялары мен механизмдерін әлеуметтік-психологиялық зерттеу ХІХ ғасырдың соңында ХХ ғасырдың басында жүргізілді [6, 17-б.]. Осыған орай әлеуметтану мен психологияның қиылысуында жаңа ғылыми ұғымдар пайда болған. Біздің мәселеге тікелей қатысы бар «тренинг» термині де сол кездің зерттеулерінде алғаш қолданыла бастады. Тағы да аша түссек, топтың «тренингтік әдістер» термині сау адамдар мен психологиялық сарамандық жұмыстағы әсерге қатысты болады. А.Адлер жеке адамды дамыту мен оның құндылықтары мен өмірлік мақсатын қалыптастыруда, өзгертуде топтың әлеуметтік-психологиялық жақтарына көп мән береді. Психологияда ең алғаш жас жеткіншектерге топтық әдісті, дәлдеп айтқанда, топтық пікірталас пен мәселелерге талдау жасау әдістерін қолданған. Ал «топтық талдау» терминін психологиялық ғылымға психоаналитик Т.Барроу енгізген. Топтық әдістерді пайдалануда психотерапевсіз психологиялық әсер ету мүмкіндіктерін ең алғаш А.Вольф ашқан [5, 33-б.]. Сонымен қатар топтық психоанализді қолданғандар В.Блок, Т.Майк, Л.Уендер, П.Шильдер, З.Фоулкс, С.Славсон т.б. тәжірибелерімен дәлелдеген. Алайда бұл жайттың тиімділігі ертеден-ақ халыққа белгілі болған. Басымдылық көріністер науқасқа әсер етудің дәстүрлік, ритуалдық жолдары көпшілік топ ішінде ұсталынған. Мұнда топ ішіндегі эмоциялық қозуды күшейтіп, оның бір адамнан екіншіге одан басқаларға берілуі, таралу өрісін кеңейту арқылы психологиялық әсер ету басты мақсат болады. Иландыру, сендіру әрекетінің топ арасында еселеніп, күшейетіндігін бақынық ұстаушылар жақсы игерген. Соның арқасында бақынық әрекеттер топта санасыз қабылданып, түсініксіз қылықтарға илана берілу психологиялық әсердің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді.

Топ ішіндегі психологиялық әсері ең алғаш ғылыми түсіндіруге XVIII ғасырдың соңғы жылдарында Париждік дәрігер Ф.А. Месмер ниеттенген. Сол топ ішінде ерекше, мистикалық атмосфера жасап дәрігермен науқастардың өзара әрекеттестігінің әлеуметтік психологиялық ықпалының әсерінен топтық емдеу тиімділігін көрсеткен. Ал XIX ғасырдың орта кезінен бастап Европадағы психотриялық мекемелер гетеросуггестиялық, яғни бір адамның басқа адам психикасы мен мінез-құлқына әсер ету, сендіру механизмдерді психологиялық әсерде қолданылып, топ ішінде гипноздық күшін пайдаланған [7, 112-б.].

Топтық тренинг әдісі тұлғааралық проблемаларды шешуге көмектеседі – қатысушы өз қиыншылықтарымен жалғыз қалып қоймайды, ол өз проблемасының фатальді емес, оны барлығы да сезінеді, түсінеді. Шынайы өмірде адамдар өз бейнесін басқа адамдардың көзімен анық көре алмайды. Ал осы тренингтік жұмыстың негізгі мақсаты сол, мұнда өзінді «тірі айнадан» көре аласың. Топта қатысушылар өз рольдерін ауыстырып, басқа біреумен идентификациялануына болады. Қорытындысында туындайтын эмоционалдық байланыс тұлғалық өсудің дамуына ықпал жасайды, өзара әрекет әрқайсысының психологиялық проблемаларын түсіндіруге қысым тудырады. Өзінді басқаларға ашу және басқалардың саған ашылуы өзінің өзінді түсінуіңе және өзіңе деген сенімділікті жоғарылатуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бакли Р., Кэйпл Дж. Теория и практика тренинга. – СПб: Питер, 2002. - 154 с.
- 2 Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками. - М.: Академа, 2001. - 115 с.
- 3 Инструменты развития бизнеса: тренинг консалтинг / Составители Л.Кроль, Е.Пуртова – М.: Независимая фирма «Класс», 2002. - 220 с.
- 4 Кроль Л.М., Михайлова Е.Л. Тренинг третеров: как закалялась сталь. – М.: Независимая фирма «Класс», 2004. - 102 с.
- 5 Ли Д. Практика группового тренинга – СПб.: Питер, 2002. - 174 с.
- 6 Методы практической социальной психологии: Диагностика. Консультирование. Тренинг. Под ред. Ю.М. Жукова. – М.: Аспект Пресс, 2004. - 94 с.
- 7 Тоқтарбекова К.Т., Ақанова Ж.М. Тренингтік жұмыстарды ұйымдастыру кесте және сызба түрінде: оқу құралы. - Өскемен, 2009. – 78 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эффективность и значимость использования психологических тренингов в процессе обучения.

RESUME

This article is about the effectiveness and relevance of the use of psychological training in the learning process.

УДК 159.9:373.2

Аннотация

В статье рассматривается вопрос опосредствования психических процессов знаком и символом, как способом познавательной деятельности. Затрагиваются вопросы использования знаково-символических средств в интеллектуальном развитии дошкольников и их влияние на формирование представлений об окружающей действительности. Приводятся результаты использования знаково-символических средств в обучающей деятельности с детьми.

Ключевые слова: психические процессы, знаково-символические средства, интеллект, язык, речь.

Н.В. Власова

Университет «Туран-Астана»,
магистрант

**Роль знаково-
символических
средств в
интеллектуальном
развитии
дошкольников**

Общеизвестно, что интеллектуальное развитие дошкольника происходит в процессе освоения ребенком общественно-культурного опыта, накопленного человечеством в процессе различных видов деятельности и областей знаний (Л.С.Выготский, Л.И.Божович, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин и др.). Проблема интеллектуального развития в дошкольном возрасте приобрела особую значимость в связи с переходом на 12-летнее обучение и началом обучения детей в школе с шестилетнего возраста.

Интеллектуальное развитие растущего человека происходит в процессе общения в определенных социальных условиях, что в свою очередь влияет на развитие высших психических функций. В теории Л.С.Выготского о происхождении высших психических функций человека показано, что человеческая психика в своем развитии определяется социально-культурными знаками, самыми существенными среди которых является язык и речь. С помощью языка, как системы знаков, осуществляется взаимодействие людей в процессе общения и в различных видах деятельности [1, с. 352].

Язык, как система знаков; является социально-психологическим явлением, выработанным человечеством. Знак - это любой материальный, чувственно воспринимаемый элемент действительности, который используется для хранения и передачи информации.

В своем развитии человечество создало множество знаковых систем, которые обеспечили развитие общества на современном уровне. Самыми широко употребляемыми являются вербальные, графические, образно-жестовые знаковые системы, система математических знаков, нотная грамота и другие знаковые системы различных областей современных знаний.

В дошкольном возрасте самыми доступными знаками являются словесные, графические и образно-жестовые знаки. Посредством знаково-символических средств удается кодировать и декодировать информацию, идентифицировать изображение с реальностью, выделять в моделях закономерности, зафиксированные в них, оперировать ими. В результате освоения знаково-символических средств у ребенка формируется способность к знаковому преобразованию предметов окружающего мира, что способствует его успешной социализации.

Усвоение и использование знаково-символических средств осуществляется во всех видах деятельности, в которых участвует ребенок.

В дошкольном возрасте, формируется способность понимать и различать план реальных объектов и план, направленный на воспроизведение образов различных объектов, что, в свою очередь, влияет на умственное развитие. Эта способность выделять реальные объекты и их образы является основной характеристикой знаково-символической деятельности.

Специфика предметности знаково-символической деятельности заключается в том, она всегда включает два плана: замещаемую реальность, различно актуализируемую в различных видах деятельности, и замещающие средства.

Уровень интеллектуального развития в дошкольном возрасте определяется уровнем использования знаково-символических средств. Идея использования знака как средства в формировании новых интеллектуальных структур и операций принадлежит А.В.Запорожцу. Развитие знаково-символических функций, по его определению, зависит от уровня развития мышления, развития произвольных форм запоминания опосредованных речевой знаковой системой [2, с.49].

Важную роль в мышлении выполняют зрительные образы. Мышление зрительными образами, или «визуальное» мышление, хорошо развито у современного человека. Это связано с тем, что источники зрительной информации (иллюстрации, кино, телевидение, разнообразная техническая документация, географические карты, схемы, модели) в совокупности являются наиболее мощным фактором в интеллектуальном развитии.

Одной из важных задач в интеллектуальном развитии дошкольников, является обучение правильному использованию адекватных средств и способов для получения полноценной информации об окружающем мире.

Использование знаково-символических средств в интеллектуальном развитии дошкольников направлено на формирование образов, предметов окружающей действительности, их названия, свойств, связей и отношений. Благодаря использованию знаково-символических средств, ребенок приобщается к обществу, человеческой культуре, ее истории и языку.

Усвоение и использование в дошкольном возрасте знаково-символических средств не происходит стихийно, оно формируется под воздействием взрослых в процессе обучения. В этом процессе знаково-символические средства выступают в качестве посредников между ребенком и объективной действительностью.

В характеристике знаково-символических средств мы исходим из основного определения понятий: «знак» и «символ». «Знак» обозначает содержание, «символ» раскрывает его (изображает, выражает отношение к нему) [3, с. 191].

Функциональное существование символа заключается в том, что он выступает средством, орудием выявления сути других чувственно воспринимаемых вещей. В своей работе используем термин «знаково-символические средства» для обозначения всего

множества существующих знаков и символов, доступных усвоению детьми дошкольного возраста, обслуживающие познавательную, игровую, изобразительную и другие продуктивные виды деятельности.

В качестве знака рассматриваем любой заместитель, любую форму выражения мысли или вещи. Учитывая то, что наиболее распространенной знаковой системой выступает язык, система знаков служит средством человеческого общения, мыслительной деятельности, способа выражения самосознания. Систему знаково-символических средств дети усваивают, уже начиная с дошкольного возраста. Это могут быть слова родного языка, математические символы, схемы звукового анализа слова, различные символы изобразительной деятельности. В системе обучения детей очень часто используются символы для обозначения литературного жанра произведений, используемых в детском саду, обозначающий сказку или рассказ (золотой или серебряный ключ и др.). При помощи знаково-символических средств дети знакомятся с дорожными знаками, условными знаками для обозначения предметов, явлений и состояния природы в календарях природы. Все эти знаки помогают детям получать и обрабатывать информацию при отсутствии умения читать и писать.

Несмотря на огромную роль знаковых систем в развитии психики, в усвоении знаний отмечается недостаточная ее разработанность в психолого-педагогической литературе. Особенно это касается проблемы усвоения и понимания знаковых средств и оперирования ими в дошкольном возрасте.

Знаково-символическая деятельность является видом познавательной деятельности, содержание которой направлено на использование и преобразование системы знаково-символических средств. Оперирование знаково-символическими средствами в разных видах деятельности (игровой, познавательной, изобразительной и учебной и др.) имеет общую структуру и способ функционирования. Виды деятельности с использованием знаково-символических средств имеют категорию особой «знаково-символической» деятельности, помогающие детям понимать некоторые связи и явления, существующие в обществе. Это позволяет характеризовать деятельность с использованием знаково-символических средств как деятельность оперирования особыми средствами, направленной на формирование образа предметов и явлений окружающей действительности.

В познавательной деятельности применение знаково-символических средств направлено на формирование умения кодировать (декодировать) информацию, представленную различными знаками и символами, идентифицировать изображение с реальностью, выделять в моделях закономерности, зафиксированные в них, оперировать ими [4, с.83].

Анализ работы с детьми показал, что эти умения представляют собой различные виды знаково-символической деятельности, которые складываются уже в дошкольном возрасте. Они являются необходимыми при переходе к систематическому обучению в школе, основанному на использовании различных знаково-символических средств (звукобуквенный анализ слов, их сочетание в различных предложениях, математические знаки и др.).

Отличительная особенность интеллекта человека - это умение создавать образы и оперировать ими. Умственная деятельность обслуживается образным мышлением, выполняя познавательную функцию, обеспечивающую изучение наиболее существенных сторон окружающей действительности, ее особыми средствами – в форме наглядных образов.

Наглядные образы являются исходным материалом, оперативной единицей для образного мышления; через них фиксируется результат мыслительного процесса. Образное мышление оперирует не словами, а образами. Это не означает, что в процессе оперирования образами не используются словесные высказывания, сформулированные в

виде определений, развернутых суждений и умозаключений. Однако в отличие от словесно-логических форм мышления, где слово является основным строительным материалом, в образном мышлении оно используется лишь как средство выражения имеющихся образов. Слово обязательно участвует в построении образа, особенно тогда, когда у человека нет достаточно средств, чтобы его изобразить. Вместе с тем каждое слово имеет определенное значение, фиксирующее различные свойства окружающего мира, а потому оно всегда «опредмечено» некоторым образным содержанием. Как показано в некоторых исследованиях (В.Н.Пушкин, Д.Н.Завалишина, В.П.Зинченко, Л.Л.Гурова, Е.Н.Кабанова-Меллер, И.С.Якиманская и др.), одна и та же по содержанию задача может решаться с опорой на образ или словесное выражение мысли.

Решение задач в образах осуществляется, как правило, с опорой на наглядный материал, с использованием словесного сопровождения.

Наиболее существенную роль в образном мышлении играют зрительные, слуховые и двигательные представления, направленные на выполнение разнообразной деятельности. Но все эти образы имеют знаковое обозначение через слово.

В формировании образов о предметах и явлениях окружающего мира уделяется внимание визуальным символам, обозначающим эти предметы, и явлениям окружающего мира. В природе знаково-символической деятельности существует огромная область знаний, еще не доступная детям дошкольного возраста. Поэтому в работе с дошкольниками исключается огромная область знаково-символических средств, связанных с другими видами деятельности и областями знаний, далекими от детского понимания.

Наш опыт использования знаково-символических средств в работе с детьми дошкольного возраста в экспериментальных условиях показал, что в них заложены большие возможности для интеллектуального развития детей.

Наиболее значимыми с точки зрения интеллектуального развития являются знания, направленные на развитие дифференцированного восприятия, речи и образного мышления. Соответственно этому содержанию необходимо и использовать соответствующие методы.

Исходя из того, что знаково-символические средства выполняют индикативные, номинативные, регулятивные и сигнификативные функции, в работе с дошкольниками они способствуют закреплению образов предметного мира.

Они используются в коммуникативной, познавательной, игровой, продуктивной, изобразительной деятельности. В этих видах деятельности они помогают моделировать различные ситуации, кодировать (декодировать) информацию, представлять ее в схемах или замещать ее любым другим предметным образом, носящим функцию какого-либо предмета (например, камешек вместо чашки).

Знаково-символические средства используются в дошкольном возрасте при усвоении знаний всех разделов Программы воспитания и обучения. Учитывая особенности детей дошкольного возраста, что они еще не умеют читать и писать, именно через знаково-символические средства возможно формирование представлений о различных явлениях общественной жизни, мире природы и других областей знаний.

По отношению к замещаемому объекту знаковые средства могут обозначать его, изображать его, выражать отношение к нему и раскрывать сущность замещаемой реальности.

С помощью знаково-символических средств у детей образуется особая реальность, которая находится в определенных отношениях к замещаемым объектам. Нельзя забывать, что основным знаковым средством является родной язык в форме устной речи. Наряду с речевой деятельностью ребенок в дошкольном возрасте осваивает и другие знаково-символические средства. Постепенно он учится моделировать окружающую реальность.

В дошкольном возрасте дети осваивают деятельность со следующими модельными средствами: предметно-схематические модели; обобщенные модели, отображающие наглядные свойства класса объектов; графические модели, передающие наглядные отношения между предметами.

В процессе экспериментальной работы проводились серии занятий с использованием знаково-символических средств в обучении детей моделированию, замещению, кодированию (декодированию) получаемых знаний.

Например, на занятии по разучиванию стихотворения С.Маршака «Январь» в средней группе было использовано наглядное отражение содержания стихотворения в картинках. На картинке нарисовали отрывной календарь, заснеженный дом с выходящим из трубы дымом, в уголке сияющее солнышко.

В начале занятия была проведена словарная работа с разъяснением детям назначения календаря, как согревается дом в зимнее время, какая бывает погода в зимнее время. Когда читали стихотворение, показывали на предметы, изображенные на картинке. «Открываем календарь, начинается январь». Далее следовало «В январе, в январе, много снега во дворе» и показывали заснеженный двор с перечислением «Снег на крыше, на крылечке. Солнце в небе голубом», показывали место расположения снега на крыше и солнца на небе. При чтении слов «В нашем доме топят печки, в небо дым идет столбом», показывали крышу дома и дымоход. В результате такой работы с опорой на наглядные образы на картинке дети со второго прочтения смогли рассказать стихотворение наизусть без подсказки.

Аналогично были разучены в старшей группе стихотворения «Привет, мой край родной», «Осень» и др. Использование наглядности при восприятии содержания стихотворений помогало детям представлять в образах те предметы и явления, о которых говорится в стихотворении.

Метод кодирования через знаки и символы содержания знаний помогал детям воспринимать информацию в образах, что в свою очередь способствовало формированию у детей умения ее декодировать. По сути, умение расшифровывать изображение на картинках является первым шагом к формированию умения декодировать содержание информации знаково-символическими средствами.

В обучении детей применению знаково-символических средств широко использовали моделирование. С помощью простых моделей дети знакомились с объектами и явлениями природы, скрытыми от непосредственного восприятия связи и отношения. Это знания о приспособлении животных в природе, формировании представлений о потребностях растений в свете, последовательности их роста и развития.

В процессе фиксации наблюдений в календаре использовали замещение реальных предметов их графическим изображением.

Модели, использованные при ознакомлении с особенностями объектов и явлений, требовали предварительного ознакомления детей с их особенностями. Вся эта работа проводилась в условиях, когда от детей требовалось активное отношение к познаваемым предметам, владение исследовательскими действиями. Это были занятия с живыми объектами с использованием различных видов наглядности, моделей, схем, с созданием различных проблемных ситуаций.

Использование знаково-символических средств дало возможность повысить у детей познавательный интерес и желание ими оперировать в кодировании и декодировании получаемых знаний в различных областях действительности. В результате эти средства повлияли на развитие у детей способности целенаправленного восприятия и образного мышления, сформировали образную и связную речь, обогатили детский словарь.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Выготский Л.С. Педагогическая психология/ Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1900. - 536 с.
- 2 Запорожец А.В. Интеллектуальная подготовка детей к школе //Дошкольное воспитание. - 1977. - №8. - С.47-56.
- 3 Ильенков Э.В. Диалектика идеального. - М., 1979. - 314 с.
- 4 Салмина Н.Г. Знак и символ в обучении. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. - 287 с.

ТҮЙІН

Мақалада психикалық процесті танымдық әрекеттің тәсілі ретінде жанама түрде таңба мен символ ету мәселесі қарастырылады. Мектеп жасына дейінгілерді интеллектуалды дамытуда таңбалық-символдық тәсілдерді қолдану және олардың қоршаған шындық жөніндегі түсінігін қалыптастыруға ықпалы мәселелері қозғалады. Таңбалық-символдық тәсілдерді балаларды оқыту әрекетіне қолдану нәтижелері келтіріледі.

RESUME

In the article the author considers the issue of describing psychic processes by a sign and symbol as a means of cognitive activity. The author touches upon the issues of using the means of signs and symbols in the intellectual development of pre-school children and their influence on the formation of the image about the surrounding environment. The results of using sign-and-symbol means in the learning activity with children are illustrated in the article.

Аннотация

Ф. Оңғарсынова поэмаларында ақындық тағдырдан бөлек, сан қатпарлы әйел жанының да иірімдеріне бойлай түседі. Ақын көзінен қалыс, қаламынан қалтарыста қалған әйел-ана, қыз-келіншек тақырыбы жоққа тән болуы керек. Әйел тақырыбын жырламаған қазақта ақын жоқ, алайда Фариза ақындай беріле толғаған ақын сирек. Бұл поэмаларда ақынның өнерпаз тұлғалар образдарының көрінісі қарастырылады.

Түйін сөздер: ақын, образ, тарихи тұлға, кейіпкер.

Б.Д. Керімбекова

Сүлейман Демирел атындағы университет, ф.ғ.к., доцент

Қазақ ақыны Ф. Оңғарсынова поэмаларындағы әйел тағдыры: тарихи тұлға және көркемдік шешім

Ф. Оңғарсынова шығармашылығы – қазақ поэзиясына бетбұрыс әкелген шын мәніндегі әдеби кұбылыс. Әдебиет атты әлемде әрбір суреткердің қызыға, қызықтыра жырлайтын өзіне етене жақын тақырыбы болатыны белгілі. Ф. Оңғарсынованың шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі – әйел тағдыры, әйел жолы. Әйел тәкаппарлығының, әйел жанының азаттығын өз халқының өткен тарихынан іздестіру – Фариза поэзиясының өзгешеліктерінің бірі.

Қазақ тарихында орны бөлек талантты да тағдырлы қазақ қыздарының өмірін арқау еткен кең көлемді шығармаларының қатарында Жетісудың бұлбұлы атанған Сара ақынға арнаған «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын», қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш кәсіби әнші Майра Уәлиқызына арнаған «Тартады бозбаланы магнитім», Шығыстың қос жұлдызы атанған Әлия мен Мәншүкке арнаған «Тыңдаңдар, тірі адамдар», композитор Ғ. Жұбановаға арнаған «Дыбыстар әлемі», қазақ қыздарының ішінде алғашқы болып «темір тұлпарды» бағындырған Еңбек ері К. Дөнентаеваға арнаған «Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген» атты поэмаларының қазақ поэзиясынан алар орны өзгеше. Сондай-ақ, Ф. Оңғарсынованың «Күй» атты күйші Динаға арнаған диптих, ақын М. Хакімжанова жайлы «Жыр анасы» атты триптихін, Халық артисі, күміс көмей әнші Б. Төлегеноваға арнаған «Бибігүл-ән» арнауын даралап айтуымыз қажет.

Осы тұста «тарихи тұлға» дегеніміз кім? деген заңды сұрақтың туары анық. Бұл ұғым жайында ғалым Қ. Әбдезұлы «Тарих және тағдыр» атты зерттеу еңбегінде: «Ең алдымен, тұлға деген ұғым – тарихи өлшем. Яғни, тарихи тұрғыдан ел үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекеттерге барған, немесе аса жауапты тарихи

сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған адамға халықтың өзі осындай тұлғалық деңгейге көтеретін бағаны беріп отырған» [7, 158 б.], – дейді. Демек, тарихи тұлғаға арнап шығарма жазу – ақынның биік интеллектін, терең танымы мен биік парасатын байқататын күрделі процесс.

Аталған поэмалардағы негізгі мәселе бір адамның тағдыры емес, еркіндікті, азаттықты аңсаған шығармашылық адамына ортақ тағдыр. Мұндағы әнші Майра, ақын Сара, Шығыстың қос шынары Әлия, Мәншүктер солардың жиынтық образы. Ақынның Сара ақынға арнаған «*Сайраған Жетісудың бұлбұлымын*» сөзімізге дәлел. Осы тұста Ф.Оңғарсынова неге Сара, Майра, Ақан, т.б. сынды өнер иелерін поэзиясына арқау етеді, бұл тақырыпқа баруының себебі неде деген сұрақтарға жауап іздестіріп көрелік. Ең алдымен, жастайынан ауыз әдебиетінің маржанынан қанып ішкен ақын содан алған әсерін, көріп-біліп, көкірегіне түйгендерін өз шығармашылығына орнымен пайдалана білген. «...Менің ерекше сүйіп оқитыным «Біржан мен Сара қыздың айтысы» еді. ...Әйел заты ер-азаматқа тура қарап тұрып өзінің ой-пікірін, мүмкіндігін ашық айтуына болады екен-ау, деген ой – ұшығын кеудеме түсірген де Сара апамыздың осы айтысы» – деген еді Ф. Оңғарсынова бұл жөнінде «Сұхбаттар» атты естелігінде [1, 160 б.].

Арман-жолда шың-құздар өріндегі,

Адастырмай албырттау көңіл мені.

Жалқы темірқазығым – Махамбет те,

Жыр – Шолпаным өзіңсің көгімдегі [3, 7 б.], – деген ақын: «...Жаратылыс берген сәуленің үлкен алауға айналуы үшін алдында теңіздегі маяктай алыстан болса да жарқыраған бір үлгілер болуы қажет-ақ. Өнердегі ұстаздық деген сол. Мен үшін Сара апамыз сондай шамшырақ болған еді. Менің рухани ұстазым – Сара. Бұл шығармаларды анам да ұнататын, мен қанша оқысам да, анам жалықпай, сүйсіне тыңдайтын» [1, 329 б.], – дейді ақын. Яғни, ақынның бұл тақырыпқа келуі кездейсоқтық емес. Өнерге деген құштарлық ақын бойына ана сүтімен дарыған талант болса керек. Талант – күрделі құбылыс. Орыс әдебиетінің теориясын зерттеуші Н.А. Гуляев талант жөнінде: «Бұл – ең алдымен қаламгер еңбегінің эстетикалық талғамын, әдеби шығарманың эмоционалды-көркемдік ерекшелігін, адамның қабілет-қарымын қамтитын шығармашылық кешен», – дейді [4, 106 б.]. Ф. Оңғарсынованың поэзиясындағы қазақ әйелдерінің суреттелуінің өзіндік ерекшелігі бар. Оның «әйелдері» әр дәуірдің, әр кезеңнің өкілдері болып келгенімен, олар іштей өзара бір-бірімен біртұтастық табады. Ол тұтастық – олардың мінездерінен байқалады. Сараны өзінің өнердегі ұстазына айналдырған ақын «Бұралаң жол, бұрқасын өткелімен, Сендік тағдыр менің де тағдырымдай», – дей келе өткелі көп өлең өлкесінде өз өмірі мен кейіпкерінің өміріндегі ұқсастықты аңғартады. Ақынның лирикалық кейіпкер – әйелдерін үнемі бір кейіпте көру мүмкін емес. Олар өз басының тыныштығын ғана ойлап, бір сарынды өмірді ұнататын, бейғам жандар емес. Қажет кезінде қолына қару да алатын, дауды шешер билік те айтатын өресі кең, өр мінез иелері.

Ф. Оңғарсынованың «*Тартады бозбаланы магнитім*» поэмасы қазақтың тұңғыш әнші қыздарының бірі, әрі кәсіби әншілік деңгейіне дейін көтерілген майталманы – Майра Уәлиқызына арналады. Ақын Майраның өмір жолымен қоса әншілік тағдырын айқын көрсету арқылы сол заманның әлеуметтік тынысын да танытады. Поэманың бас кейіпкері – әнші Майра Уәлиқызын қазақ өнерін зерттеген музыкатанушы-ғалым А.В. Затаевич «Қазақтың әнші әйелдерінің ішіндегі ең үздігі» деп бағалаған. М. Уәлиқызының өмірі мен өнер жолын жан-жақты қарастырған З. Дүкенбаева: «Біріншіден, Майра қазақ әнінің мазмұнына, түріне бірталай жаңалық енгізді, екіншіден, елге таңсық гармонды пайдаланды, үшіншіден, өнерге европалық өзгерістер әкелді, төртіншіден, ол қазақ әндерімен қоса татар, орыс әндерін көп салды» [5, 66 б.], – деп әншінің өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді. Майраның сырт пішіні, кескін-келбеті поэмада бейнеленбейді, Майраның әншілігінен гөрі өжет, өр мінезімен, күрескерлік қасиеттері

басымырақ суреттеледі. Майраның сезім–толқыныстарын өз аузымен яғни, монолог тәсілі арқылы айтқызу.

Шырқайын – сазды сарнай досым қайда?!

Әндетсем, қыз-бозбала қосылмай ма?!

Думанның бозбаласыз қызығы жоқ

өртейн, өртенейін осындайда! [3, 20 б.] –

дейтін Майра – ақылды, тапқыр, әнші қыз. Гармонмен шырқап ән салатын ойын-сауықтың көркі, той–думанның сәні. Бірақ, оның мұндай қасиетін тоғышар жандар түсінбейді. Ғалым М. Числов поэмаға «Қоғамның рухани өмірінің маңызды мәселелеріне және оларды әмбебап шешуге арналған синтетикалық жанр», – деген анықтама берген болатын [6, 12 б.]. Ф. Оңғарсынова поэма жанрының табиғатын бұзбай, сол жанр шеңберіне сыйғыза отырып, әнші Майраның бейнесін әр қырынан тереңірек көрсетуді көркемдік мақсат еткен. Поэмада нақты дерекке құрылған цифрлар жоқ. Негізгі кейіпкер – Майраның тарихта болғандығы белгілі болғандықтан, автор көбінесе кейіпкерінің ішкі жан-дүниесі, сөздері арқылы қоғам сырын ашуға талаптанған.

Поэманың өз миссиясын орындауда жалғыз ғана сезімге иек арта алмасы белгілі. Бұл жөнінде өзінің мақаласында В. Кубилюстің былай дегені бар еді: «Егер өлеңге бір ғана эмоция жеткілікті болса, поэмаға өмірлік бай тәжірибе, адами мінез, процесс керек. Өлең ой, көңіл-күй ағымына құрылса, поэмаға мінез бен идея бірлігінен бөлек ең негізгі құрылымдық элемент – типтік образ тән» [7, 71 б.]. Поэманың «Ертіп келген жігітін ауылдастарына таныстыруы» дейтін тарауында әнші қыз – Майраның образы өзінің табиғатында бар еркелігімен, арманшылдығымен қоса батылдығымен ерекшелене көрінеді. «Ертіп келдім, сүйдім де, басқа ауылдан, Іздеп табар сыңарын қырандар да!», – деп сүйгенін ауылына ертіп әкелген Майраның бұл әрекеті – өзі өмір сүріп отырған заманы үшін жат, масқара қылық болып есептелетін-ді. Алайда, автордың осындай кедергілерге қарамастан, лирикалық кейіпкерін әлгіндей әрекеттерге апаруының астарында недей сыр бар десек, әңгіме мінезге келіп тіреледі. Жәй мінез емес, жасындай өткір Мінез жатыр!

Айыптама, ағайын, ессіз деме,

Жалын кештім, білмеймін, кештім неге...

Қажет емес қалың мал, қысырағы –

Сезімімді сатпаймын ешкімге де! [3, 28 б.] –

деген Майраның сөздері арқылы заман шындығынан мол хабар беріліп, бүкіл бір дәуірдің жанды көрінісі жасалады. Фариза кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіндегі өзгерістерді, толқуларды танытатын психологиялық иірімдерді береді. Ф. Оңғарсынованың өмірде болған тарихи әйел тұлғаға арнаған поэмаларының келесі бірі – «Дыбыстар әлемі» поэмасы. Бұл поэмасын ақынның өзі ҚазССР-ның халық артисі, композитор Ғ.Жұбанова туралы толғаныс-кантата деп атапты. Кантата сөзіне «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Жеке әншілер мен ансамбль, хор үшін арналған көлемді шығарма» [8, 76 б.], ал , «Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Кантата – салтанатты, жоғары пәрменді леппен жазылған өлең, лирикалық поэма. Белгілі бір оқиғаға, кезеңге, атақты адамға арнап жазылады» [9, 173 б.], – деген анықтама ұсынылған.

Ақынның тарихи тақырыпқа арналған көптеген өзге поэмалары сияқты мұнда да нақты Ғ. Жұбанова туралы ештеңе айтылмайды, өмірбаяндық деректер де кездеспейді. Тек қана поэманың «Трамбон» тарауындағы: «Әкенің алғаш әні, енді мендік әуенмен жалғасады!», «Ертеңдерге мәңгілік жалғар жаным, әкенің армандарын», деген жыр жолдарынан лирикалық кейіпкер – Ғ. Жұбанованың әкесі атақты композитор А. Жұбановқа қатысты шын сырын байқағандай боламыз. Поэмадағы алдыңғы орынға лирикалық кейіпкердің ішкі жан толқыныстары шығып, олар дыбыстар әлемімен қатар сипатталады. Осыған қарап «Дыбыстар әлемін» тарихи тұлғаға арналған өнер тақырыбындағы лиро-философиялық поэма деп атау орынды сияқты. Поэманың әр

тарауының аттары түрлі музыкалық аспап, терминдермен аталып, оркестр, скрипка, литавра, трамбон, гобой, флейта, кларнет түрінде келеді. Поэманы лиро-философиялық деп атауымыздың себебі: музыкалық аспаптың үнімен өмір үні, заман сыры нәзік қылмен жалғасқандай бірлікте өрілген. «Поэмада адам атаулы қатыспайды деуге де болады. Ал, сол адам адамзат атынан оркестрге бірігіп, әртүрлі аспаптар үнімен сарнайды, сыр шертеді, тіпті адамша тілдеседі. Бұл – ақын қолданған өте табысты поэтикалық әдіс» [10, 59 б.].

Әлем-дыбыс, дыбыстар, сан дыбыстар...

Сан дыбыстар – тіршілік, жаңғырыстар:

Түн, ғашықтар, көк аспан, найзағайлар,

Гүл көктем, қарлы қыстар;

Жанартау, жарылыстар,

Жылау бар, сағыныш бар... [11, 293 б.].

Өмірдің өзі де ән сияқты, бірде мұңлы, болса, енді бірде шат-шадыман, шаттыққа толы. Соған орай, поэманың басым бөлігі синоним мен антонимдерден тұрады. Ақын біріншіден, өмірдің қарама-қайшылықтардан құралып, ақ пен қараның үнемі алмасып келіп отыратындығын аңғартса, екіншіден, аспаптардан шығатын әртүрлі дыбыстар әлемінен өмір сырын сезуге болатынын білдіреді. Музыка тілі жалпыға ортақ, ол нәсілге, жынысқа, жасқа қарамайды. Оны тек көкірек көзімен ұғына білсең болғаны. Ондағы ырғақ пен ұйқас та өмірден алынады. Поэмадағы ақын шеберлігінің бір сыры сонда – әр тараудағы ырғақтарға орай лирикалық қаһарманның да сезім иірімдері өзгеріп, көңіл-күй әуені күйсандық үнімен астасып отырады. Осы тұста В. Кубилюстің: «Поэма авторы симфония партитурасын жазатын композитор іспеттес», – дейтін пікірі еске түседі [7, 78 б.] Байқап қарасақ, поэманың тарауларының түрлі музыкалық аспаптардың атымен аталуында да мән бар. Поэма тарауларының музыкалық терминмен келуі, я болмаса, айтар ой, ақындық идеяны қандай да бір музыкалық аспаптың үнімен беру – бұрын-соңды қазақ поэмаларынан байқала қоймаған үрдіс.

Ф. Оңғарсынованың «*Тыңдаңдар, тірі адамдар!*» атты поэмасы қазақтың батыр қыздары – Әлия мен Мәншүкке арналады. Ақын еркін көркемдік форма, шарттылық тәсілімен қос боздақтың рухын сөйлету, қазіргі ұрпақпен тілдестіру арқылы жаңа эстетикалық игілік жасаған. Ақын ішкі монологтың бір элементі болып табылатын еске алу, лирикалық шегініс пайдаланыла отырып, негізгі әңгімені лирикалық кейіпкерлердің жан толғаныстарымен байланыста өреді. «Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түкпірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімнің, белгілі бір оқиға-бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Яғни, тұңғыш ойға берілудің алғашқы баспалдағы да» [12, 41 б.]. Ақын осылай деп өткен күнге ой жүгірткен лирикалық кейіпкерлері мен бүгінгі дәуір ұрпақтарын тілдестіру арқылы соғыс шындығын берудің өзгеше тәсіліне жүгінеді. Ақынның лирикалық кейіпкерлері:

...Нәзік жыныс құштар ғой білуге әлі,

өр мінез боп кетпесе бүгін бәрі –

шақырамын сені ашық әңгімеге –

өлгенге үкім жүрмейді – ол заң біле ме?! –

деп бейбіт күннің адамдарын ашық пікір алаңына шақырады. Ақынның өлілерге тірілерді сұхбатқа, өзара әңгімеге шақыртуын поэма мазмұнын ашып, эстетикалық қуатын арттыра түсірудегі ақындық қиялдан туындаған тәсіл деп түсінген жөн. Қиялдың шығарма ажарын арттырудағы өзгеше қызметі жөнінде орыс ғалымы Н.А. Гуляев: «...Шығармашылық дарындылықтың маңызды белгісі – адамда әдеби процестегі басты күштің бірі көркем қиялдың болуы» [4, 107 б.], – десе, ғалым З. Қабдолов: «Творчестволық фантазия. Бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял – таланттың серігі» [13, 12 б.], – дейді. Поэманың бүкіл сюжеттік желісі, құрылымы Әлия

мен Мәншүктің ой-толғаныстары, ішкі монологтарымен дамып, сол арқылы өрбиді. Мұндағы екі кейіпкер – Әлия мен Мәншүктің монологтары кезектесіп келмей, “қос ішектен шығатын бір үн болып” қатар тіл қатады. Өзінің ақындық тәжірибесінде, яғни өлең өрімінде монологты сәтті қолданып келген Ф. Оңғарсынова аталған поэмасында да осы әдісті орынды пайдалана білген.

Қарапайым жұртқа түсініксіздеу ақын жанының арпалысын, ақындардың өзі тілмен айтып жеткізе алмас азап пен рахатқа толы ақындық тағдырды Фариза осылайша асқақ идеяға айналдырады. Ақындық тағдырдан бөлек, сан қатпарлы әйел жанының да иірімдеріне бойлай түседі. Ақын көзінен қалыс, қаламынан қалтарыста қалған әйел-ана, қыз-келіншек тақырыбы жоққа тән болуы керек. «Әйел тақырыбын жырламаған қазақта ақын жоқ, алайда Фариза ақындай беріле толғаған ақын сирек екені және шындық» [15, 172 б.] екендігіне тағы бір көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оңғарсынова Ф. Шашы ағарған қыз // Мақала, эссе, повестер. – Алматы: Жазушы, 1990. – Б. 125-127.
- 2 Әбдезұлы Қ. Тарих және тағдыр. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 208 б.
- 3 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер / Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1987. – Т 2. – 366 б.
- 4 Гуляев Н.А. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1985. – 288 с.
- 5 Дүкенбаева З. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941жж). – Алматы: Ғылым, 2003. – 329 б.
- 6 Числов М. Время зрелости – пора поэмы. – М.: Советский писатель, 1982. – 406 с.
- 7 Кубилюс В. Новые пути поэмы // Вопросы литературы. – 1962. – №1. – С. 22–23.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Ред. Бас. І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1979. – Т 10. – 345 б.
- 9 Әдебиеттану терминдер сөздігі / Құраст: З. Ахметов. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 240 б.
- 10 Аяпбергенұлы Р. Ф. Оңғарсынованың “Ақбөбек жырлары”, “Дыбыстар әлемі”, “Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген” поэмасы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – №3. – Б. 61-67.
- 11 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер // Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1987. – Т 1. – Б. 160-161.
- 12 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
- 13 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 14 Пірәлиева Г. Ізденіс өрнектері. – Алматы: М.Әуезов ат. ӘжӨИ, 2001. – 220 б.
- 15 Мүтитегі З.Ф. Оңғарсынованың лирикасы: Филол. Ғыл. Канд. Дис.: 10.01.02. – Алматы, 2000. – Б. 87–88.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается идейно-тематический характер поэм Ф. Унгарсыновой, раскрывается роль и место поэтессы в казахской литературе, значение поэм с исторической тематикой.

RESUME

In the article the author considers the ideological thematic character of F.Ungarsynova's poems and explains the role and place of the poetess in Kazakh literature and the significance of poems based on historical themes.

УДК 83 (092)

А.А. Корабаева

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
к.ф.н., доцент

**Об отражении
национально-
культурных
слов-реалий
в художественном
переводе****Аннотация**

В данной статье представлено определение лингвистическому термину «реалия», обозначена функциональность этой своеобразной категории слов как необходимых составляющих для передачи национального своеобразия текста на разных языках. Автор проводит семантический анализ понятия «реалия», сравнивая его с другими терминами, встречающимися в переводоведении. В рамках данной статьи рассмотрены особенности передачи национально-культурных и исторических реалий на материале перевода трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот» на русский и немецкий языки.

Ключевые слова: реалия, национальная специфика, национально-культурные слова-реалии, сравнительно-сопоставительный анализ, исторический и национальный колорит, адекватные лексические аналоги.

Реалии – это слова и словосочетания, называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому. Они являются носителями национального и исторического колорита и не имеют, как правило, точных соответствий (эквивалентов) в других языках.

В области изучения слов-реалий современное переводоведение располагает достаточно богатым теоретическим материалом. Фундаментальным исследованием является работа С. Влахова и С.Флорина «Непереводимое в переводе», в которой впервые была предпринята попытка определения сущности и содержания понятия «реалий». Авторами вышеуказанной работы разрабатываются теоретические основы художественного перевода, дается классификация способов перевода национальных слов-реалий с одного языка на другой. По определению теоретиков перевода, реалиями называются «слова (и словосочетания) народного языка, представляющие собой наименования предметов, понятий, явлений, характерных для географической среды, культуры, материального быта и общественно-исторических особенностей народа, нации, страны, племени, и являющиеся, таким образом, носителями национального, местного и исторического колорита; точных соответствий

на других языках такие слова не имеют» [1, с.438].

Качественное отличие художественного перевода заключается в том, что он имеет дело с языком не только в его коммуникативной функции, но и эстетической. Соответственно, перевод произведений художественной литературы требует от переводчика умения воссоздавать для своего читателя не только идейно-художественное содержание переводимого произведения, но и эстетическую форму подлинника. Переводчику приходится решать одновременно две взаимоисключающие задачи, с одной стороны, он должен сделать перевод понятным для читателя и сохранить его национальную специфику; с другой стороны, воспроизвести все предметы национального быта и не перегружать читателя непонятными деталями.

В художественной литературе реалии встречаются наиболее часто и, в известной степени, составляют элементы местного и исторического колорита. В процессе перевода с одного языка на другой они вызывают наибольшие трудности, связанные, главным образом, с отсутствием в языке перевода лексического эквивалента данных реалий.

Национально-культурные слова-реалии, включенные в художественное произведение, выполняют важную информативную, культурно-познавательную и эстетическую функции, выявляют субстрат национальной культуры, в частности, литературы. В них запечатлеваются не только исторические события, явления духовной культуры, но, прежде всего, национальное мировосприятие, способ видения мира, понимания и осмысления действительности.

Как показывает практика, в казахской художественной прозе встречается огромное количество ситуативных реалий, которым нет аналогов в культуре другого народа. При игнорировании слов-реалий и неправильном выборе эквивалента в процессе перевода теряется острота восприятия национально-исторической действительности и, соответственно, утрачивается читательский интерес к произведению. Задача переводчика состоит в том, чтобы найти такие языковые средства, которые способствовали бы преодолению языкового барьера и пониманию иноязычным читателем, незнакомым с кочевой жизнью, всего богатства и многообразия материального и духовного мира казахского народа, его самобытности и неповторимого колорита степного ландшафта.

Г.К. Бельгер предлагает следующее правило передачи казахских национальных слов-реалий в переводе.

а) При каждом переводе произведений и книг не следует давать комментарий казахским словам типа: айран, кымыз, қазан, ауыл, шапан.

б) Не нужно искать эквиваленты к словам, значения которых легко определяются в контексте.

в) Термины, слова-реалии в основном бывают однозначными, но некоторые казахские слова-реалии имеют несколько значений. Так, например: казахское слово «шаңырақ» на русском языке передает следующие понятия - «основа юрты», «потолочный круг», «дымовое отверстие», «кольцо, соединяющее ууки», «купол», «очаг», «священный кров», «дом», «опора, «святыня». В подобных случаях потенциальной многозначности встретившейся в переводимом предложении слова, обозначающего реалию, перевод должен осуществляться с учетом конкретного его смысла в контексте.

В рамках данной статьи рассмотрены особенности передачи национально-культурных и исторических реалий на материале перевода трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот» на русский и немецкий языки. Произведение А. Нурпеисова отличается многочисленностью и разнообразием специфической лексики, тесно связанной с национальным и историческим колоритом бытования казахского народа.

Например: «Рай мен Дос табытта жатқан баланың бетін жауып екеулеп көтеріп, оң босағаға қойып еді» [3, 30 б].

«Она увидела, как они накрыли ее сына белым саваном и молча перенесли его к правой стенке» [4, с.33].

ұрттады да қайырып берді. Бастың шайыры сіңген тымақтың ішінде танау қағып, терлеп жатқан сәбиді көргенде, аяныш қысқан жүрегі аузына тығылды: «О, пақыр!... О, сор маңдай балапан!...» [3,126].

«Кален вошел в юрту. Старуха Суйеу была одна, Кален поздоровался с ней и осмотрелся. Шеше, где же ребенок? Вон висит в дедовском тумаке. Кален хмуро выпил кумыс, потом встал, снял с кереге тумак. В пропитанном потом старом тумаке лежал красный вспотевший ребенок. Сердце у Калена сжалось, в глазах защипало. «Ах ты, несчастный птенчик!» - подумал он. [20,с. 130].

«Kalen trat in die Jurte. Sujeus Frau war allein. Kalen begrüsste sie und sah sich um. An einem Trdger der rechten Wand hing über einem Holzbett eine grosse Lammfellmütze. Wieder sah sich Kalen in der Jurte um und wurde unruhig.

«Schesche, wo ist das Kind?»

Dort in Grossvaters Pelzmütze liegt er.

Kalens Miene hellte sich auf.

Missmutig trank Kalen den Kumys aus. Dann stand er auf und nahm die schweissgetränkte, alte Lammfellmütze von der Wand. Darin lag das Kind, rot und verschwitzt. Kalens Herz zog sich schmerzlich zusammen. Ach, du unglückliches Vögelchen! dachte er. [21, S. 240].

Надо признать переводы слов-реалий, обозначающих национальные приметы из вышеприведенного казахоязычного отрывка на русский и немецкий языки, в равной мере удачными. Переводчикам на обоих языках, русском и немецком, удалось адекватно передать психологическое состояние персонажа при виде беспомощного человеческого существа, шевелящегося в дедовском головном уборе.

Переводчики предпочли дать пояснения по поводу сути древней национальной приметы вне основного художественного текста в сноске.

В самом художественном переводном тексте на русском языке слова-реалии «тымақ», «кереге» переводчик оставил на языке подлинника. Например, «тымақ» в русском переводе дается с дополнительными пояснениями, наводящими на то, что речь идет о головном уборе: «большой, старый мерлушковый тумак». В немецком переводе слово «тымақ» замещается описательными словосочетаниями. В одном случае «Eine grosse Lammfellmütze», передающем смысл имеющегося в в русском переводе описания «большой, старый мерлушковый тумак», в другом случае «Pelzmütze» – «кожаный тумак», в третьем предложении «alte Lammfellmütze – «старый мерлушковый тумак». Переводчики и на русский, и на немецкий языки добавили от себя определения к слову, имеющему значение реалия.

Теперь о слове «ағарған» в подлиннике. В переводе на русский и немецкий языки мы видим вместо этого слова «кумыс». Г.Бельгер своей книге «Гармония духа» дает достаточно подробное толкование понятия «ағарған», попутно четко отделяя от этого понятия слово «кумыс»: «Из коровьего молока готовят «ағарған» - «белую пищу»: айран, қатық, қаймақ, кілегей, іркіт, сарысу, шалап, уыз, қойыртпақ, сірне, ірімшік, егіжей, құрт, сықпа, сүзбе, таскорық; из кобыльего молока – «қымыз», из верблюжьего; «шұбат», «қымыран» [6, 137]. Автор книги констатирует, что ни на русском, ни на немецком языках невозможно найти все адекватные перечисленных им названий молочных изделий. Следовательно, резюмирует Г.Бельгер, ничего, кроме описательного, разъяснительно перевода, в таких случаях не придумаешь. И это открытие исследователя поражает [6, 137]. Ясно одно, герой трилогии Кален пил не кумыс, а напиток, изготовленный из коровьего молока.

Результаты сопоставительного анализа трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот» и его перевода на русский и немецкий языки показали:

- Русский перевод требует незначительных поправок, а в немецком переводе повторяются ошибки русского перевода.

- Русский и немецкий переводчики, в целом, пытались передать национальный колорит трилогии, максимально сохраняя формы национальных реалий с последующими пояснениями, комментариями в сносках, а также в ходе повествования. При передаче слов и понятий, отражающих специфику быта казахов, переводчики снабжали их комментариями, адресованными иноговорящему читателю. В немецком переводе данные комментарии оказываются недостаточными.

В целом, в переводах трилогии национальные реалии даются, как правило, в самих текстах переводов без изменения лексической формы, с незначительной фонетико-грамматической адаптацией к переводящему языку, в конце переведенных текстов отсутствуют хотя бы краткие толкования этих приведенных слов-реалий. Если некоторые из этих реалий как-то объяснялись в сносках или их смысл так или иначе прояснялся в тексте, то следует также констатировать, что другой ряд слов-реалий остался без перевода и толкования вообще.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М., 1986. – 438с.
- 2 Бельгер Г.К. Мұнар тау. – Алматы: Өлке, 2006. -166 б.
- 3 Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы: Жазушы, 1991.
- 4 Нурпейсов А. Кровь и пот. – Алматы: Жазушы, 1980 (Авторизированный перевод с казахского Ю. Казакова).
- 5 Nurpeisow A. Morgendmmerung. – Berlin: Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1971 (Deutsch von Wilhelm Plackmeyer).
- 6 Бельгер Г.К. Гармония духа. – Москва: «Русская книга», 2003.

ТҮЙІН

Бұл мақалада "реалия" лингвистикалық терминіне анықтама берілді, әрі осы ерекше сөздер категориясының қызметі әр тілдегі мәтіннің өзіндік ұлттық ерекшелігін беретін қажетті құрамы ретінде белгіленген. Автор "реалия" ұғымын аударматануда кездесетін басқа терминдермен салыстыра отырып семантикалық талдау жүргізген. Осы мақала аясында орыс және неміс тілдеріне аударылған Ә.Нұрпейісовтың "Қан мен тер" трилогиясының аудармасындағы ұлттық-мәдени және тарихи реалиялардың берілу ерекшеліктері қарастырылды.

RESUME

The author of the article presents the definition of the linguistic term “realia”. It reveals the functional meaning of this category as a necessary component for presenting the national context of the text in different languages. The author makes semantic analyses of the notion “realia” comparing it with other terms in the theory of translation. The article regards specialties of presenting national, cultural, historical realia on the basis of the trilogy of Nurpeisov A. “Blood and Sweat” translated into Russian and German.

А.А. Мұсабекова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
ф.ғ.к., доцент

Кәсіби қазақ тілі сабағында студенттердің өз мамандығына күрметін арттыру

Аннотация

Мақала өзге тілді аудиторияда қазақ тілін кәсіби мамандыққа лайықтап оқыту әдістемесіне арналып жазылған. Тәжірибеде көрінгендей, бірінші курста оқытылатын қазақ тілінен жалпы білім, дағды беретін оқу бағдарламасының студенттің болашақ маман ретінде мемлекеттік тілді жетік меңгеруіне толық мүмкіндік жасамайтыны белгілі. Мақалада студенттің кәсіби деңгейін тереңдететін, мазмұнды-мағыналы әрі кәсібіне қатысы бар мәтіндер беріліп, оларды лексика-грамматикалық тапсырмалармен, оқылым, жазылым тестерімен бекітіп отырудың әдістемесі қарастырылған. Сондай-ақ мәтінде кездесетін жаңа сөздерге назар аударылады, оларды қайталату және олармен өз бетінше сөйлемдер құрау арқылы тіл үйренушілер жаңа кәсіби лексиканың айтылуы мен оқылу ерекшеліктерін нақтылайды.

Түйін сөздер: кәсіби деңгей, білікті маман, іскерлік, коммуникативті құзыреттілік, танымдық қызмет, тұлға, сауаттылық.

Еліміздің білім беру жүйесінде жаңа талпыныстар жасалуда, ол әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұл, сөз жоқ, білім беру саласында әлемдік деңгейге жету жолында шешілуге тиісті маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту Тұжырымдамасында «Қазіргі заман жағдайында жоғары білім беру жүйесіне жаңа сана мен қоғамдық мәртебе беру және оны айрықша сала ретінде қабылдау қажет, оның бірінші кезектегі міндеті – жоғары білікті мамандарды оздыра даярлау, икемділік пен білімділік болуға тиісті» деп баса көрсетілген, оның себебі білікті маман ғана қоғамды ілгері дамытып, экономиканы өркендетпек. Маманның біліктілігі мен кәсіби деңгейінің жоғары болуы тіл мамандарының оқыту үдерісін дұрыс ұйымдастырумен, студенттің кәсіби деңгейін тереңдететін мазмұнды-мағыналы оқу құралдарын, оқу-әдістемелік кешендерін дайындауымен тығыз байланысты. Білім беру жүйесінде оқыту әдістемесінде болып жатқан түрлі жаңашыл өзгерістер «адамның еркін дамуына», оның жоғары мәдениетін, шығармашылық белсенділігін, дербестігін, бәсекеге қабілеттілігін, бейімделгіштігін арттыруға бағыт береді. Білім беруді дамыту тұжырымдамасында «маман моделі» болашақ

мамандардың кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптар белгіленген. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. ...Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды» [1] деп көрсетіп, жеткіншек жастар мен болашақ маманның сауаттылығы мен білім, біліктілігіне ерекше мән берген.

Бүгінгі күні мемлекеттік тілді жүйелі түрде іске асыру тіл үйренушінің іскерлігін, коммуникативтік құзыреттілігін дамытумен тікелей ұштасып отыр. Мемлекеттік тілдің элеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мақсатымен оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен де байланысты. ЖОО бітірген әрбір жас маманның, болашақ кәсіпкердің алдыңғы қатарлы маман болуы өз елінің тілін жоғары деңгейде білуімен де терең сабақтасады. Соңғы жылдары қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын іздестіру әдіскер-ғалымдардың назарын өзіне аударуда.

Мемлекеттік тілдің элеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамыту үшін оны кәсіби салада оқыту, сол салада қолданылатын терминдерді пайдаланып сөйлеуге жаттықтыру, оқитын мамандығына, істейтін қызметіне байланысты сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың қажеттігі туындайды.

ЖОО орыс тілді студенттеріне тілді тереңдете үйретуге арналған С1-С2 деңгейі бойынша оқу үдерісіне енген «Кәсіби қазақ тілі» пәнін жүргізу барысындағы басты мақсат – тілді болашақ алатын мамандығына қарай бейімдеп үйрету болып табылады. Оның ұтымдылығын атап айтсақ, біріншіден, студент қазақ тілін кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана отырып, оны жұмыс орнында пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты, анық жеткізе алатын болады; екіншіден, қазақ тілінің танымдық қызметінің маңызы артып, қазақ халқының рухани және тарихи-мәдени байлығын тіл арқылы терең меңгереді. Қазақ тілін кәсіби тұрғыда сапалы оқыту – болашақ маманның тұлға ретінде қалыптасуына, дамуына, өз мамандығын саналы сезінуіне мүмкіндік туғыза отырып, қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған мемлекеттік тілді меңгеру сияқты өзекті мәселенің түбегейлі шешілуіне жағдай жасайды.

Қазақ тілін кәсіби деңгейде оқыту мәселесі бойынша жазылған әдіскер мамандардың ғылыми еңбектері өз нәтижесін беруде. Атап айта кететін болсақ, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ф.Оразбаеваның ғылыми мектебінде айтылым, оқылым, тыңдалым және жазылым әрекеттері арқылы кәсіпке байланысты қазақ тілін үйрету мәселелері арнайы зерттелді. Б.Ш. Мешімбаеваның «Туманитарлық бөлім студенттерін қазақша пікірлесім (диалог) арқылы сөйлеуге үйрету әдістемесі» (1999) атты ғылыми еңбегінде пікірлесім арқылы қазақша сөйлеу тіліне үйрету әдістемесінің ғылыми негізі жасалды [2]. Зерттеуші-ғалым Г.Алдамбергенова «Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, қазақ тілінде мәдени-ресми, кәсіби қатынасқа дайындық жүргізудің жолдарын көрсетті [3]. Қазақ тілін мамандыққа сәйкес оқыту әдістемесі бойынша Р. Ә. Шаханова «Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» (2001) деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады [4].

Еуразия ұлттық университетінің практикалық қазақ тілі кафедрасы ұжымы да құрылыс мамандығы студенттеріне арнап оқу-әдістемелік кешенді (ОӘК-ті) жасап шықты. Кешенде студенттер назарына, негізінен, грамматикалық тапсырмалармен қоса сол мамандыққа байланысты мәтіндер ұсынылды. Ондағы мақсат, біріншіден, студенттің

болашақта алатын мамандығына сәйкес мазмұнды, мағыналы мәліметтер алуын қамтамасыз ету болса, екіншіден, оларды белгілі бір дауыс ырғағымен орнықты, мәнерлі оқи білуге жаттықтыру және мәтінмен жұмыс істеу барысында кәсіби сала сөздерін меңгеруге әрі дұрыс айтуға жаттықтыру болды.

Құрылыс факультетіндегі «Гидрология және картография» мамандығына арналып жасалған оқу-әдістемелік кешенді даярлау үстінде біз осы мәселеге баса назар аудардық. Тіл дамытудағы ең тиімді әдістердің бірі – мәтін бойынша жұмыс істеу болғандықтан, кешенде әр мамандыққа лайықты мәтіндер тобы қарастырылды. Мысалы, «Сәулет өнері», «Қазақстандағы құрылыс», «Құрылыс материалдары», «Қазақстанның жер бедері. Геодезия ғылымы туралы» деген мәтіндер болашақ құрылысшыларға мемлекеттік тілде мамандықтары бойынша өзара сөйлесе білуге, ойын дұрыс жеткізуге үйретеді. Ал, «Қ.А. Яссауи кесенесі XIV - XV ғасыр құрылысы», «Мүсін өнері. Интерьер», «Норман Фостер - сәулетші», «Ұлы Қытай қорғаны», «Тәж Махал - махаббаттың символы», «Әлемдегі ең қауіпті көпірлер» тәрізді тақырыптардың студенттердің білімін тереңдетіп қана қоймай, дүниетанымын да кеңейтері сөзсіз. Әр сабақта сөздік, грамматикалық минимум нақтыланып, мәтіндерді жете меңгеруге арналған практикалық жұмыстар белгіленеді. Мұның бәрі студенттердің ой-өрісін кеңейте отырып, мемлекеттік тілді меңгеруге машықтандырады деп ойлаймыз.

Мәтінді мұқият оқи отырып, онда кездесетін жаңа сөздерге назар аударылады, оларды қайталау және олармен өз бетінше сөйлемдер құрау арқылы тіл үйренушілер жаңа кәсіби лексиканың айтылуы мен оқылу ерекшеліктерін анықтап, оларды тілдесімде (диалог) дұрыс қолдануға дағдыланады. Әр сабақта үйретілетін жаңа кәсіби лексиканы олар өздерінің жұмыс жағдайында күнделікті қарым-қатынаста белсенді қолдануға үйренеді, кәсіби сөздік қорын байытады. Келесі кезеңде – жаңа сөздерге түсініктеме беріледі, м: *жоба, жобалау – белгілі бір құрылыстың нұсқасын салу, болашақта қандай ғимарат болатынын нақтылау*. Бұдан кейін осы сөзбен сөз тіркестерін және сөйлемдер жасаймыз. Мысалы сөз тіркесі ішінде: *құрылыс жобасы, жоба талқыланды, жоба бекітілді* т.б. Сөйлем ішінде: *жаңа құрылысты жобаладық, жақсы жоба жасалынды, жобаны ешкім мақұлдамады* т.б. Сонымен қатар, бұл сөзді шағын сұхбатта да қолдана отырып, студенттің оны кәсіби жағдайда тілдік қатынаста қолдану дағдысын қалыптастыруға болады. Дәл осылай өз бетінше сөздіктің көмегімен аударма жасау, аударылған сөздерден сөз тіркестерін, сөз тіркестерінен сөйлем құрастыру жұмыстары тіл үйренушінің кәсіби лексикасын молайтуға мүмкіндік береді.

Тіл үйренушінің кәсіби тілін дамытуы ауызша және жазбаша түрде жүзеге асырылады. Бұл мемлекеттік тілді үйренудің екінші жылы болғандықтан, «Кәсіби қазақ тілі» сабақтарында ауызша тіл дамытуға және өздігінен орындалатын шығармашылық жұмыстарға көбірек мән берген жөн деп ойладық. Бұл жағдайда ауызша тіл дамыту әрекеті басымырақ болады. Сондықтан да кәсіби лексиканы меңгертуде неғұрлым тіл дамыту үшін тиімді, студенттердің қызығушылығын оятатын тақырыптар алынады да, жаттығу, тапсырмалар да осы мақсатты көздейді. Мысалға алатын болсақ, «Сәулет өнері» тақырыбының болашақ құрылыс мамандары үшін қызықты мағлұматтар беретіні даусыз. Студенттер адам баласының көне заманнан бері құрылыспен айналысатынын біліп, Мысыр, Мессопатамия, Үндістан, Қытай сияқты алып мемлекеттердің пайда болуымен дүниеге келген сәулет өнерінің туындыларымен танысады. Грекиядағы архитектуралық ордерлер жүйесі, Римдегі 80 мың адам сыятын Колизей амфитеатры, Париждегі 9 мың адам бірден сыйып кететін Нотр-Дам соборы, Эйфель мұнарасы, 100 жыл салынған Реймс соборы, сөз жоқ, олардың білуге талпыныстарын арттырады. Сонымен қатар, студенттер мәтін арқылы Еуропа елдерінде бес түрлі архитектуралық стильдің бар екендігін білетін болады, олар - роман, готика, ренессанс, барокко және классицизм стильдері. Олардың әрқайсысының ерекшеліктері болатыны естерінде қалу үшін біз оларды бес топқа бөліп, әр топтың бір-бір архитектуралық стильге интернеттен суретті материалдар әкеліп,

курстастарына нақты дәлелдермен баяндап беруін талап еттік. Бұдан соң студенттерге ұлттық сәулет өнері жайлы шағын шығарма жазып келу де тапсырылады. Бұл жұмысты жазу барысында студенттер Астана қаласындағы құрылыстарға тоқтала келіп, олардың қай стильге жататынын да анықтап кетуіне болады.

Сол сияқты, «Құрылыс материалдары» тақырыбын өткенде, студенттер құрылыс мамандығында қолданылатын кәсіби лексикамен тереңірек танысады. Негізінен, құрылыс саласында қолданылатын материалдарының алты түрін (табиғи тау жыныстарынан жасалған, органикалық және бейорганикалық байланыстырғыш материалдар, жасанды құрылыс материалдары, ағаш материалдар, металдан жасалған және синтетикалық шайырлар) атай келіп, мәтінде кездесетін кәсіби терминдерді тауып, оларда мағынасын анықтайды. Мысалы, *тау жыныстары, органикалық, бейорганикалық, жасанды, синтетикалық материалдар, керамика, байланыстырғыш материалдар, іргетастар, қабырғалық әшекейлік, жабын, синтетикалық шайырлар, құрылыс қоспалары, бөренелер, кесіlmелі материалдар, паркет, фанера, арматуралар, ғимараттың каркастары, көпірдің құрылыстық өткіндері, жылыту жүйелері, шайыр, қиыршық тас т.б.* Өздігінен жұмыс істеп, жаңа терминдердің мағыналарын анықтаған студентке өндіріс орнына барғанда кәсіби тілде сөйлеу аса қиындық әкелмейтіні анық.

Кәсіби лексиканы ұғындыра отырып, оларды тілді мамандыққа сай қолдануға үйрететін жұмыстың түрі – түрлі жаттығулар жүйесі. Олар теориялық тұрғыда алған тілдік білімді тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік жасайды. Жаттығу жұмыстары, негізінен, дағдыландыру, іздену және жағдаятта пайдалану сияқты нақты үш мақсатта қолданылады. Тіл үйрену барысында көбірек қолданылып келген дағдыландыру жаттығулары. Мысалы, мына жаттығуда сөйлемдегі сөздердің қосымшаларын тауып, оларды өзара байланыстыру тапсырылады. Мысалы: *Мен жақында ... қала... бардым. Қала өте Онда көптеп салынып жатыр екен. Ғимараттар тым ..., Бұл қалада мен... дос... тұрады. Мен Академия... магистратурасы... оқуға түскенмін. Академия ма... жатақхана... орын берді. Менің дос... пирамида... жанында тұрады. Мен жексенбі күні досым... үй... барамын. Пирамида... жанында үлкен жаңа мешіт салын... . Оған да бар... .*

Іздену жаттығулары шығармашылық жұмысқа жатады. Студенттердің сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін оларға мынадай өздік жұмыс тапсырылады. «*Құрылыс индустриясы, өнеркәсіптің қайта дамуы, үлкен белсенділік, құрылыс нысандары, алға басу үстінде, өнімнің құндылығы, шараларды белгілеу* деген сөз тіркестерін қатыстыра отырып, газетке шағын мақала жазыңыз». Немесе студенттерді екі топқа бөліп, екінші жартысына «Қазақстандағы құрылыс өнеркәсібі» жайлы шағын шығарма жазуды тапсыру олардың өздігінен мамандығына сәйкес материалдарды іздеп табуына, қажет болса, аударма жасауына, сол арқылы кәсіби лексиканы тереңірек меңгеруіне ықпал етеді.

Ал, жағдаяттық тапсырмалар беру арқылы орындалатын жаттығу жұмысы олардың кәсіби лексиканы ауызша сөйлеу барысында пайдалану мүмкіндігін арттырады. (М: құрылыс фирмасының бастығына келіп, жоспарланған құрылыстың тоқтап тұру себебін түсіндіруді өтіндізі.)

«Кәсіби қазақ тілі» сабақтарында студенттердің өз мамандығына деген құрметін арттыруды жүзеге асырудың мүмкіндігі мол. Оның басты себебі оқу кешенінде берілген түрлі тақырыптардағы қызықты мәтіндер олардың ой өрістерін кеңітіп, сол мәселе бойынша кең көлемді жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Осы ОӘК-те берілген түрлі кесенелер, пирамидалар, әлемдегі қауіпті көпірлер, қазақтың кең даласының сипаты, қазақ өнерінің түрлері жайлы қызықты тақырыптар, оларды кеңірек зерттеп, түрлі мағлұматтар жинау студенттердің өз мамандығына деген қызығушылығын арттырады сөзсіз. Сонымен қатар БӨЖ тапсырмаларында берілген «Шығыс сәулет өнері», «Қазақтың ұлттық аспаптары жайлы мәліметтер», «Арыстан баб, Айшабиді кесенелері және Семирамида аспалы бағы жайлы мәлімет дайындау», «Хазірет-Сұлтан мешіті», «Қазақстан көпірлері»

деген тақырыптар болашақ құрылысшы-дизайнерлер үшін аса қызықты материалдар болары хақ. Осы тапсырмаларды жазбаша орындау барысында тіл үйренушілер өзге тілді үйренудің екі аса маңызды мәселесін шешеді, олар, біріншіден, қазақ тілінде жазылған материалдардың мағынасын түсініп оқып, оларды өздеріне қажетті көлемде қысқарта алады, екіншіден, орфография нормаларын сақтап, дұрыс жазуға дағдыланады. Осылайша, жұмыс барысында студенттердің тіл дамыту, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру әрекеті жүзеге асады, лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы сөздік қоры байиды, ойын жазбаша дұрыс, сауатты жеткізуге дағдыланады. Мәтіндермен жұмыс жүргізу барысында орфоэпиялық заңдылықтарды сақтап мәнерлеп оқу, ойды үйлесімді, әсерлі етіп жеткізудің де маңызы зор.

Бүгінгі таңда жаңаша оқыту технологиясы тіл үйренушінің танымдық қызметінің заңдылықтарына, оқудағы құндылық бағдарға, яғни оның зерттеушілік, шығармашылық және рухани адамгершілік қызметтеріне негізделген технологияға айналуы тиіс. Жалпы алғанда, тіл үйренушінің алған білімі мен біліктерін күнделікті өмірде тәжірибе және теориялық мәселелерді шешуге қолдана білу қабілеттілігі құзыреттілік қағидасына негізделген. Қазіргі кездегі қазақ тілінің білім мазмұнын құрудың әдіснамасы студенттердің коммуникативтік құзыреттіліктерін арттыру арқылы олардан жеке тұлға қалыптастыруға бағытталады. Жоғары оқу орындарында оқыту үрдісін жетілдіруде, болашақ мамандардың ізденімпаздығын қалыптастыруда, шығармашылық ойлау қабілеттерін арттыруда, олардың рухани әлемін дамытуда болашақ мамандардың кәсіби-танымдық білімінің шеңберін кеңейтетін мәтіндер мен тапсырмаларды лайықты топтастырып берудің маңызы зор. Сондай-ақ «Кәсіби қазақ тілі» пәнін оқыту қазақ тілін кәсіби деңгейде жетік меңгерту талаптарын орындай отырып, студенттің өз мамандығына деген құрметін арттыруды жүзеге асырады. Осы пәнді оқу барысында тіл үйренуші 1) өз мамандығына қажетті ақпаратты таңдап алып, оны коммуникативті-функционалдық бағытта қолдана білуге; 2) талқыланып отырған мәселеге орай мемлекеттік тілде өз көзқарасын жеткізе білуге; 3) өзінің кәсібіне сәйкес терминологияны үнемі пайдаланып, дамытып отыруға және 4) мемлекеттік тілде өз мамандығы аясында шешен сөйлеуге дағдылануға т.б. үйренеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы. – Астана: Ақорда, KZ, 2013.
- 2 Мешимбаева Б. Гуманитарлық бөлім студенттерін қазақша пікірлесім (диалог) арқылы сөйлеуге үйрету әдістемесі: Пед.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 1999. – 163 б.
- 3 Алдамбергенова Г.Т. Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту: Пед.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2002. – 161 б.
- 4 Шаханова Р.Ә. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми -әдістемелік негіздері: Пед.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2002. – 327 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор показывает методику преподавания казахского языка в русской аудитории с учетом того, как успешно применять государственный язык в профессиональной деятельности и развивать профессионально ориентированную устную речь.

RESUME

In the given article the author describes the teaching methodology of the Kazakh language in Russian speaking classes which aims to teach how to use successfully the official language in the professional field of activity and develop professionally oriented oral speaking skills.

Аннотация

Мақалада «Жеті қаған» жырындағы оқиғалар желісіне талдау жасалады. Жырда елдік пен ерліктің қиянатқа қарсы күресі суреттеледі. Жалпы жырдың тақырыбы – ел, жер болса, идеясы – елдікті сақтау, бірлікке бастау екені көрсетіліп, тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: үйсін, қыпшақ тайпалары, ізгілік, жауыздық, Қартаң хан, Жезмандай, Тұқтабан батыр.

Ш.Ә. Рамазанова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
ф.ғ.к., доцент

«Жеті қаған» жырындағы замана шындығы

Қазақ ауыз әдебиетінің тағылымды тарихы ғана емес, тарихи тағдыры бар. Ондағы оқиғалардың өзінен кезең көріністері, мезгілі менмұндалап тұрады. Шамамен қай ғасырда, қай жерде өткен оқиға екенін адам аттары мен жер-су атаулары айқындап, табиғат суреттері мен құбылыстары қанықтыра түседі. Шетелдердегі қазақтардың фольклорында табиғилық, балаңдық байқалады. Себебі елден жырақтап кетсе де, көкірегінде сақталған өлең-жырларды жаттап өсетіндіктен онда көп өзгеріс байқала қоймайды. Өйткені бар-жоғы бір-екі ғана жыршы жырласа, жырдың жаны мен жүйкесіне соншалық зақым келе қоймайды, ал жырлаушысы көп болған сайын әр жыршының өз мақамы, өз қолтаңбасы қосылып, жыр жылғалана түседі, табиғи түрінен айрылып, нақтылы нұсқасына да нұқсан келуі бек мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда «Жеті қаған» жыры көп өзгеріске түсе қоймаған тәрізді, себебі жыршылары саусақпен санарлық та, тыңдаушылар тарапынан да толықтырулар, түзетулер ене қоймағандай сезіледі. Жырдың аты «Жеті қаған» деп аталғанымен, оқиға желісі Тұқтабан төңірегінде өрбіп, өріс алады. Қазақ ауыз әдебиетінің үздік үлгілерінің бәрінде дерлік ізгілік пен жауыздықтың күресі сипатталады, ал «Жеті қағанда» бұл бояу басқалардан гөрі қалыңдау, жауыздық жасаушының айла-тәсілдері тоқсан түрлі, Жезмандай деп атының өзі айтып тұрғандай, маңайының бәрін сор мандайға айналдырып, тек өзі ғана, бір өзі ғана «жезмандай» болып қалуды көксейді. Қалған ірілі-ұсақты кейіпкерлер Жезмандай мен Тұқтабанның тартысын тосыннан қызықтаушылар емес, қосыла әрекет етушілер мен жақтаушылар немесе үзілді-кесілді қарсы болушылар. Жауыздық жалғыз болса да, жалқы болса да, көпті көндіріп, жоққа сендіріп күн көреді, ақыр аяғында ауыздықталады.

«Жеті қағанның» тақырыбы – ел мен ер бірлігі. Ал Тұқтабанның төңірегіне топтасқан ел болса, Жезмандайдың жанында алуан түрлі айла, қарақұ-

рым қызғаныш, аздаған әміршіл ағайындары бар. Жырдың идеясы әрине тақырыптан туындайды, айқын, анық, ақиқаттың айтқанына көніп, сойылын соғу, ел мен жердің, ел мен ердің туа біткен болмысын сақтап қалу, адамшылықты арқау етіп, шындықтың туын тік ұстау. Әлбетте «Жеті қағанда» жергілікті жағдайға байланысты адам, жер, су аттарында, оқиғаның өрбуінде өзіндік, өзгеше, соны сипаттар бары байқалады. Ғалым-фольклорист Рахманқұл Бердібай: «Қазақ ауыз әдебиеті әлемдегі ең бай әдебиет екені белгілі. Бірақ неге екені осы байлықты игере алмай жатырмыз. Сонымен бірге қазақ ауыз әдебиеті Қазақстаннан тыс жерлерде де өсу, даму үстінде. Мәселен, Шыңжаңда тұратын қырғыз манасшысы Жүсіп Мамайдың репертуарындағы «Қазақтың жеті қағаны» деп аталатын жеті жырды жазып алу қажеттігін баспасөз бетінде айтқанымызға жеті-сегіз жыл өтсе де, оған селт етіп, мән берген жанды көрмей келеміз. Қытайдағы қазақтың отаншыл азаматтары осы «Жеті қағанның» бірінші дастанын араб әрпімен жеке кітап етіп шығарғанына да назар аударушылар болмады. Бірінші дастанның көлемі он төрт мың жолдай. Сонда жеті дастанның аумағы қанша болатынын есептеу қиын емес қой. Егер осы жеті дастан түгел жазылып қолымызға тисе, бұл кезге дейінгі қазақ жырларының бәрінен де ауқымды болатын түрі бар...» [1, 4 б.] - деп атап көрсеткен болатын.

Міне, осыдан кейін тағы да араға жеті-сегіз жыл салып, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында «Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары» (б.д.д. X ғ. бастап – XX ғ. дейін) жобасы аясында Қазақстан Педагогика ғылымдары академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбайдың жетекшілігімен «Жеті қаған» дастанының «Арыстан» хан бірінші және «Мұзбұршақ» хан атты үшінші бөлімдері «Ел-Шежіре» баспасынан жарық көрді.

«Жеті қаған» дастанында Самарқан жерінде қазақтың үйсін, қыпшақ тайпалары билік жүргізіп, олардың басшысы Қартаң хан болғаны туралы баяндалады. Жалпы ертедегі батырлар жырында көбінесе бір-біріне ұқсастық көп байқалады. Жыршы-ақындар дастанда батырдың образын сомдауда баланың дүниеге келмей тұрған кезінен ата-анасының бір перзентке зар болуынан бастайды. Оның себебін хандардан көрген зорлық-зомбылықтарына, билеушілердің елге жасаған зұлымдығына, халыққа тізесін батырумен байланыстырады. Ата-анасының бір перзентке зар болуы, сырт жаудың шабуылынан елін қорғайтын және бейбітшілік кезде шаруашылықты басқаратын батыр ұл болуын арман еткен халық қиялы көрініс тапқан. Бірақ жырдың негізгі идеясы - халыққа қамқор болатын батыр ұл (азамат) іздеуден туған. Қалың бұқара жауға, яғни халыққа жасалған зұлымдықтарға қарсы күресетін, елге қорған болатын батыр ұлды арман етті делік. Сондықтан халық ұғымы бойынша мұндай адамның жаратылысы да, дүниеге келуі де басқалардан ерекше болады. Батырлар жырының көпшілігінде жігіттің ерен ер екендігі өзіне сенімді серік, сүйікті жар тауып алуына байланыстырылады. Бұл жолда батыр қым-қуыт қиыншылықтарды басынан кешіреді, көптеген жауларын жеңіп, көптеген сыннан өтеді. Содан кейін ғана өзінің мақсатына жетеді. Ал «Жеті қаған» жырының өзіндік ерекшелігі бар. Онда оқиға былай суреттеледі Қартаң ханның сұлу тоқалы Жезмандай жеңіл жүріске салынып, Қожендтегі Миян ханмен көңілдес болады. Соның кесірінен Қоженд пен Самарқан арасында егес туып, арты қанды қақтығысқа ұласады. Бұл егестің соңы Самарқанға тиімсіз болып, Қартаң ханның батырлары жеңіліске ұшырайды. Сол кезде Қартаң хан Миян ханды жеңген адамға тағым мен тәжімді беремін деп жар салады. Қартаң хан елінен Түктабан бала шайқасқа шығып, Қоженд батырларын қанға бөктіреді. Бұл жеңістен кейін еңсесі қайта көтерілген Қартаң хан оған «Арыстан батыр» деген ат беріп, бұрынғы уәдесі бойынша оны өз тағына отырғызбақ болады. Бірақ Арыстан батыр тақ пен тәжге қызықпайды, өзінің туған жеріне қайтып кетеді. Жеңіл желік жетегіндегі Жезмандай ендігі жерде жас батыр Арыстанға құмартып, қайткен күнде де оны қолына түсірудің қамын жасайды. Оқиға одан әрі шиеленісе түсіп Арыстан батыр зынданға тасталады. Бірақ істің анық-қанығы белгілі болғанда Жезмандай нөкерлерін ертіп, Балық

шаһарындағы әкесі Мамыр халфаға қашып кетеді. Мамыр халфа көп әскерімен келіп, Арыстан батырдың қолынан жеңіліп қайтады. Бұрыннан тату-тәтті екі ел бұл қақтығыстың себепкері Жезмандай екенін алғашында білмейді. Сонымен Балық, Бадақшан, Бұхар хандары бірлесіп Самарқанға жаза жорығын жасамақ болады. Қайсар да, адуынды Арыстан батыр олардың бетке ұстар батырларымен жекпе-жекке шығып, түгел жер жастандырады. Алайда өзінен жеңілген батырлардың көбін өлтірмей қоя береді. Ел басшылары мен батыр-бағландары Арыстанның өздерімен ата жау емес екенін түсінеді. Ақыры бірнеше ұлысты әуреге салған сайқал әйел – Жезмандайдың құйтұрқы қылықтары әшкере болады.

Оқиға соңында жоғарыда аталған ұлыстар түгелімен Арыстан батыр жағына шығады. Қартаң хан Миян ханға еріп Қожендке қашып бара жатқан Жезмандайды ұстап алып, өз қолымен өлтіреді. Сөйтіп ел басына мамыражай заман орнайды. Жырдағы Түктабанның жорыққа аттануы, жекпе-жекте кезекті алдымен жау батырына беруі, сөзбен найзаласуы секілді мотивтерді де әр елдің жырынан кездестіреміз. Түктабанға қарағанда жау батырлары тау секілді алып болып, ал ол жаяу-жалпы, қорғансыз кейіпте көрінеді. Жекпе-жекте алғашқы кезекті жау батырлары алғанымен, Түктабаннан жеңіліп отырады. Әдетте, жырлардың басым көпшілігінде тақырып, тағылым, оқиғалардың өрбуі, өрнектелуі жағынан бір-бірімен ұқсас болғанымен, толғау, жырлау мәнерлері мүлде бөлек, соны сипатқа ие болып, тың тыныспен жырланады. М.Әуезов: «Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай, және көбінше алдыңғы айтқан оқиғалар негізінде пайдаланса да көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталауын еш уақытта аударма деп танымау керек. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау, немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді» [2, 182 б.], - дейді.

«Жеті қаған» жырының тақырыбы - елдік пен ерліктің қиянатқа қарсы күресі екені белгілі, қиянатқа қарсы күрес – ауыз әдебиетінің асыл арқауы ғана емес, адамзат баласының асыл мұраты. Жырдағы Жезмандай мен Түктабан арасындағы әртүрлі әрекеттер жауыздықты жанықтырып, тың тәсіл, алуан айла, оқыс оқиғалармен отандас қылады, адалдықтың да алды ашық, қым-қиғаш қиянаттардан құтылып қана қоймай, қалың елді құтқарып отырады. Тақырыптан идея туатыны өзінен-өзі белгілі ғой, тақырыпсыз идея жоқ.

«Жеті қаған» дәуірдің демімен тыныстап, заманның шындығынан шыққан, шыныққан, шыңдалған. Шым-шытырық оқиға ортасынан шындықтың да, сұмдықтың да төбесі көрініп, бет-бейнесі белгілі болады. К. Паустовский «кез келген тақырыпты бүгінгі күндікі етуге болады» дейді. «Жеті қағанның» Жезмандайы мен Түктабаны күні бүгінгі тұрлаулы тұлғалар болып қала бермек, адам бар жерде алаң бар, адам бар жерде заман бар «адамды заман билемек» деп Абай айтпақшы, қай заманда да Жезмандайлар қулығын оздырып, Түктабандар табанын тоздырып жүретіні хақ. Жеті қағанның тақырыбы – ел, жер болса, идеясы – елдікті сақтау, бірлікке бастау, ал ерліктің елшісі, бірліктің бастаушысы – Түктабан батыр болса, жауыздықтың жалшысы, зұлымдықтың мұрындығы – Жезмандай жезөкше, қалған қым-қуыт оқиғалар қиянат пен ақиқаттың арбасуына негізделген. «Жеті қаған» жырының тақырыбы мен идеясында алып бара жатқан жаңалық болмағанымен, жырлау мәнерінде, оқиғалардың өрбуінде, сарбаздардың сөз саптауында, батырлардың болмысында едәуір ерекшеліктер бар, ол оқиға өткен ортаға, ондағы адамдардың ұстанымына, салт-дәстүріне, қилы көзқарастарына байланысты. Шырғалаңға түскен шындық, идеяны да шынықтыра ширата түседі.

«Жеті қағанда» шиырланған замана шындығы ғана емес, иланымды идея бар, ең бастысы оқиғаға оқырман иланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бердібай Р. «Ұлт» деген сөз ұлықталмай тереземіз теңеспейді. // Қазақ әдебиеті. - 2003. - № 50.
- 2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967.
- 3 Қазақ қолжазбалары. Жеті қаған. 4-том. – Алматы: «Ел-Шежіре» баспасы, 2011.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются события в поэме «Жети каган». В ней описывается борьба дружелюбия и героизма против зла. Основная тема поэмы – народ, земля, идейная основа – сохранение дружелюбия и единства.

RESUME

In this article ideas of the events in the poem «Zheti Kagan» are analysed. In the poem the fight of friendliness and heroism against evil is described. The main theme of the poem is people, the earth, the idea is to keep friendliness, to be in unity.

ӘОЖ 82-1(0)

Аннотация

Мақалада қазақ драматургиясында қолданылған фольклорлық сюжеттердің табиғаты қарастырылған. Әсіресе, Ғабит Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» трагедиясындағы кейіпкерлер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Түйін сөздер: фольклор, драматургия, трагедия, кейіпкер, образ, идея, диалог, монолог, тартыс, мінез, эпикалық дастан.

Ш.С. Әбішева

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, ф.ғ.к., доцент

Ж.Т. Қобланов

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, ф.ғ.к., доцент

Фольклорлық сюжеттердің қазақ драматургиясындағы табиғаты

Драматургиядағы фольклорлық негіздерге қалың көпшілік қана емес, сонымен бірге әлемдік әдебиеттану ғылымы саласындағы ғалымдардың соңғы жылдары ерекше назар аударуы, бұл проблеманың аса маңызды мәселенің бірі екендігін айқындап берді. Фольклорлық негіздерді анықтау, оларға баға беру, талдау – қазақ әдебиеттану ғылымында да өзекті мәселе болып отыр.

Жалпы, өмірдегі өзекті мәселелерді көтерер көсемсөз сияқты өтімді, өткір жанрлардың әдеби аренаға толық шықпай, шыққанның өзінде бүкіл халыққа өз дәрежесінде жетпей жатқан кезде халықты елдікке, бірлікке шақыруда ғибраттық сарынды драма жанрының ел үшін маңызы ерекше.

Бұрын театр өнері болмаған қазақ халқының мәдени өмірінде драматургия әдебиеттің басқа жанрлары сияқты жетекші салаға айналып отыр. Ғасырға жуық дәуірді қамтыған драматургияның өсу, даму бағыты қай деңгейде, жетістік, кемшіліктерінің сыры неде?! Халық мұрасының бүгінгі драматургиядағы көрінісі мен өзара үндестігі, тиісті мәселелерге жауап іздеу қазіргі кезде аса маңызды. Жалпы қазақ драматургиясын зерттеу ісі әдебиеттану ғылымында назардан тыс қалған жоқ. Жекелеген сөз шеберлерінің өмірі мен шығармашылық ерекшелігін зерттеу барысында, сондай-ақ қазақ әдебиетінің тарихын зерттеген еңбектерде де драма жанры қарастырылды.

Мысалы, қазақ әдебиеті тарихында ғалымдар С.Ордалиевтың «Қазақ драматургиясының очеркі», «Конфликт және характер», Р.Нұрғалиевтың «Күре тамыр», «Трагедия табиғаты», «Поэтика драмы», Ә.Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы», сонымен бірге Р.Рүстембекованың

зерттеу еңбектерін атап айтуға болар еді.

Қай кезде де фольклор әлемдік драматургияның қалыптасуында, дамуында үлкен маңызға ие болып келгендігі ақиқат. Ол тек қана таусылмас материал кені болып қалмай, сонымен бірге драма жанрындағы жаңалықтың қайнар көзі де болды. «Фольклорлық дәстүрдің әрқандай биік шыңға көтерілген әйгілі классик-драмашылардың қай-қайсысының да осы дәрежеге жетуіне себепші болғандығы белгілі» [1, 77].

Ғабит Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» трагедиясы – қазақ драматургиясындағы шоқтығы биік шығармалардың бірі. Бұл трагедия – реалистік, классикалық туындылардың үлгісінде жазылған құнды пьеса. «Драмашы қазақ фольклорындағы белгілі жырдың аясында қалып қоймай, оның шешімін өзінше шешеді. Адамгершілік пен жауыздық арасындағы тартысты жаңа белеске көтеру нәтижесінде драманың идеясын тереңдете түседі» [2, 89].

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – адал махаббат жайлы трагедиялық жыр. Қаламгер жастардың махаббатын суреттеумен қатар екі жастың өз заманында озбырлық көріп, қиянаттың құрбаны болғанын асқан шеберлікпен бейнелейді. Махаббат еркіндігіне ұмтылған жастардың сол қоғамдағы зұлым күштердің әділетсіздігінен азап тартуын кертартпа заманның трагедиясы түрінде суреттейді.

Ғабит Мүсірепов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын драмаға айналдыру үшін оған көп өзгерістер енгізіп, жаңа шешім табады. Трагедиядағы образдардың барлығы да жырдағы кейіпкерлерден әлдеқайда терең, характерлері айқын. Пьесадағы басты қаһарман тек Қозы мен Баян ғана емес. Мақпал, Күнікей, Қарабай, Қодар, Жантық сияқты кейіпкерлер де трагедияның негізгі идеясын ашатын басты образдарға жатады. Олардың әрқайсысының өзіне тән кескін-келбеті, ой-өрісі бар. Бұл жағдайлар драмалық тартыс үстінде анық байқалады.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» трагедиясында драмашының шығармашылық еркіндігін анық байқаймыз. Драмадағы барлық образдардың драмалық қасиеті тартыс үстінде шынайы түрде ашылады. Пьесадағы Баян жырдағы Баяннан едәуір жоғары тұр. Трагедиядағы Баян бойында нәзіктік, сұлулықпен қатар өжеттік, қайсарлық қасиеттер сезіледі. Қарабайдың малын Қодар зорлықпен айдап алып кеткенде, намысқа шыдай алмаған Баян атқа мінеді. Жолда оған Қозы кездесіп, Қодардан Қарабайдың малын қайтарып алып келеді. Міне, бұл оқиға трагедиядағы драмалық тартысты өрістету үшін енгізілген.

Осылайша, трагедиядағы Баян образы сол дәуірдің барлық жақсы қасиеттерін өз бойына жинақтаған типтік образ дәрежесіне көтеріледі.

Қозының образы – пьесаның идеясына сай сәтті шыққан образдардың бірі. Онда батырға тән қара күш пен аңғалдық, ғашықтық сезімге берілген жастық албырттық бар. Алдын сырттай ғашық болған Қозы, кейін Баянмен кездескенде махаббаты бұрынғыдан да өрши түседі, сол махаббаты жолында көптеген қиыншылықтарға төзеді. Ақыры асқақ арманына жете алмай, сол жолда мерт болады. Осының барлығын жазушы драмалық тартыс барысында өте нанымды суреттейді. Оның Баянға ғашықтығын көрермен алғашқы көріністе-ақ байқайды. Қозы: «Жасырмашы, жан анам! Бүгін жер бетінде жалғыз-ақ ауыз сөз жүр!.. Ол Баян! Жел Баян деп ызыңдайды, көл Баян деп теңселеді, өзен Баян деп ағады, тау Баян деп күңіренеді, көк Баян деп күрсінеді!.. Анам Баян деп мұңаяды, балаң Баян деп толғанады», - деп мұңын шағады.

Пьесадағы нанымды шыққан образдардың бірі Қарабай болса, оның бейнесін толықтыра түсетін Жантық образы. Қарабай дүниеқоңыз, малқұмар адам. Қызын малы көп адамға сату байлардың ежелден келе жатқан әдеті. Бірақ, дәл Қарабай бейнесі сияқты олардың ешқайсысы да типтік дәрежеге көтеріле алған жоқ. Қарабайдың барлық күш-қайраты баюға бағытталғанымен, одан Қарабайдың рақат тауып жүрмегенін автор өткір кекесінмен әшкерелейді. Қарабай бар көріністің бәрі де көрерменді еріксіз күлдіреді. Алғашқы көріністе-ақ сахнаға малдан айырылып қалмау туралы айтып шыққан Қарабай,

пьесаның соңына дейін сол қалпынан таймайды. Оның пасық, арам ойларын іске асыруда Жантықтың еңбегі орасан мол. Қарабай жалғыз қызы Баянды ұзатудан да қорқады. «Баянды беріп көрші біреуіне – күн ертең көріңді қазып, бар малыңа ие боп шыға келсін!.. Бұл жұрт қасқыр емес пе торып жүрген!.. Әттең, артына ғана мінгестіріп жібермес пе ем, қызы құрғырды алып қана, жеті қабат жердің астына түсіп қана, қарасы өшкірдің қарасы өшіп қана кететін біреу табыла қалса!.. А, құдай, жан деп жаратсаң, бер осы тілегімді!» дейді Қарабай. Ол Баянды малға сатуға да құмар емес, құдай оның орнына бір жылқыны артық берсе болмай ма, деп зарланады залым әке. Қарабайға ұқсас сараңдардың типтік бейнесі қазақ әдебиетінде бұған дейін болған жоқ. Бұл драмашының үлкен жетістігі екендігі даусыз. Қодардың ізінен, кеткен малды қайтармақ боп аттанған Баян жалғыз оралғанда Қарабай шошып кетеді.

Қарабай: Қан жауғыр, қайта қалған екенсіндер ғой төбеден! Мал қарасы көрінбей түспендер дегенім қайда? (Баянды көріп) Баянбысың ойбай? Мал қайда? Беріп кеттің бе қолыңнан?

Баян: Малың айдауда, жауың байлауда келе жатыр жақындап...

Қарабай: «О мың жылқы бол, мың жылқы!.. Келші бері... Малдан озып кетпей-ақ қойсаң болмады ма?.. Түгел ме әйтеуір» [2, 117].

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» трагедиясындағы жазушының үлкен табысы – Қарабай бейнесі. Қарабайдың сараң бейнесін ашуда қаламгер әлемдік классикалық әдебиетті терең игергенін, содан үлгі алғандығын байқаймыз. Мысалы, бұл образ ұлы драмашы Уильям Шекспирдің «Венециандық көпес» драмасындағы Шейлок бейнесін еске түсіреді.

«Венециандық көпес» (1596) комедиясында екі түрлі дүниенің адамдары: бір жағынан, өмір қуанышы, достық, сұлулық және екінші жағынан ақша, байлық дүниесінің адамдары ортасындағы күрес суреттеледі.

Венециандық Антонио көп жерлермен сауда жүргізеді. Адамдарға қарыз береді, бірақ одан өсім талап қылмайды. Оның достары Бассанио, Порция, Грациано, Нерисса, Лоренция және басқалар да ақша құмар емес. Ал ақша дүниесінің алпауыты Шейлок пайда, және байлықтан өзгені ойламайды. Үлкен байлыққа қолы жеткен бұл адам сараңдық нәтижесінде өзін көп нәрседен мақұрым қылады. Тіпті, қызының өзгелер сияқты ойнап-күлгенін де ұнатпайды. Қызметшісі Ланселотты ашқұрсақ ұстайды. Достық, адамгершілік және мейірімділік оған мүлдем жат. Шейлок – өсімқор. Ол қарсыластарын аямайды, қарыздарлардан залымдықпен ақша өндіріп алады. Қарыз алғандардан өсім алмайтын және оны «еврей Шейлок» деп тілдеген Антонионы жек көреді, одан кек қайтаруды ойлайды.

«Ол мені масқара қылды, кемінде жарты миллион пайда алуыма кедергі болды, көрген зияндарымды келеке қылды, халқымды тілдеді, жұмысымның жүруіне тосқауылдық жасады, достарымды безіндірді, дұшпандарымды қарсы қойды. Мұндай қылуының себебі не? Себебі – мен евреймін. Еврейде көз жоқ па?.. Егер бізге найза шанышса – бізден қан шықпай ма? Егер бізді қытықтаса – күлмейміз бе? Егер бізге у берсе – біз өлмейміз бе? Егер бізді балағаттаса – біздің кек алмауымыз керек пе?.. Сіз бізді жауыздыққа үйретіп жатырсыз, мен оны орындап жатырмын. Қорықпаңыз, мен әлі өз ұстаздарымнан озып кетемін».

Шейлоктің бұл монологын тыңдаған көрермен оның мейірімсіздігі туралы сезімнен біраз арылады, ғайбатталған жанға аяушылық сезімі оянады. Шейлок кемсітіліп келген еврей халқы құқықтарының қорғаушысы болып шығады. Бірақ, байлық жинағыш Шейлок – жаңа типтегі буржуазия өкілі. Дегенмен, ол көбінесе тасжүрек, мейірімсіз, залым кекшіл күйінде қалады. Ол Венеция денесіне шыққан қатерлі ісік – ауру ғана емес, осы қоғамның жемісі және оның құрбаны да. Сол себепті Шейлок сауда-саттықтың отаны Венецияның ақша заңдарына қатты бағынады, берген қарыздарынан өсім алады. Қарызын төлей алмағандарды қан қақсатады. Соның үшін қала әкімі де, сенаторлар да Антонионы ашық қолдай алмайды. Бұл жағдайды Шейлок шебер пайдаланады.

Өсімқор, сараң және катал Шейлокті сынаған Шекспир еврейлер туралы орта ғасырда кең тараған теріс пікірлерді мойындамайды, олардың барша халықтармен тең екендігін қорғайды.

А.С. Пушкин Шейлок образының күрделілігін атап өтіп, «Шейлок сараң, зерек, кекшіл ғана емес, ол мейірімді әке, ділмар, ақылды адам ретінде де танылады», – деген еді. Шындығында да, Шейлок адамгершілік қасиеттерден мақұрым жан емес. Шейлок марқұм әйелін қатты сүйетін. Қызы Жессика алып кеткен алтын жүзік ол үшін тек құнды бұйым ғана емес, сонымен бірге әйелінен қалған бағалы естелік те. Ол қызын жаман көрмейді. Жессика үйді тастап, Лоренцомен қашып кеткеннен кейін ғана, оның жүрегінде қызына деген жиіркеніш сезімі туады. Шейлок жалғыз болса да, дұшпандарымен жеке алысады. Заңға бағынатындығын айтып, ащы шындықты баяндаудан қорықпайды.

Сот та ол үшін «қорқынышты» емес, айыптап отырған дұшпандарының қол астында да сансыз құлдардың азап шегіп жатқандығын жақсы біледі. Бұл нәрсе Шейлокке қуат береді.

«Қолдарыңыздағы құлдарды ұстауда өздеріңізді әділ деп біледі екенсіздер, мен де өз ісіме адалмын», деп заңды тілге алады. Шейлок ақшаға құмар, сараң және жыртқыш мінезді болуымен бірге парасатты, өткір зейінді де.

Осы сияқты Қарабай бейнесі де өте шебер жасалған образ. Пьесаның алғашқы көрінісінде-ақ оның қандай адам екенін бірден сеземіз: «Қарабайдікі дегенде бұл жұрттың қызықпайтыны болсайшы! Тек талап алайын деп отыр... Түс көрсе, менің жылқымнан басқаны көруді қойыпты бұл ел!.. Ел дейді мұны! Ел ме екен осы? Жау емес пе торлап тұрған! Адыра қалсын бүйтіп ел болғаны!.. Қайран қолды-қолда кеткелі тұрған иесіз дүниелік» дейді ол.

Пьесадағы Қарабайға жақын тұрған образ – Жантық образы. Олардың мақсаты бір болғанымен, оған жету жолдары, әдіс-айласы әртүрлі. Қарабай көп малдың қызығын өзіне де қимай, бейнетке батып жүріп баюды ойласа, Жантық ондай емес. Ол алдымен байдың жалғыз мұрагері болған Баянды мерт қылып, содан кейін әрең жүрген Қарабайды боранда қалдырып, көзін құртпақ ойы бар. Иесіз қалған мыңғырған малды иемденгісі келеді. Ол өз заманында барлық күштің малда, байлықта екенін жақсы біледі. Осы жолда қандай зұлымдықтан да бас тартпайды.

Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» драмасы турасында: «...Туған мезгіліне және өзінің қазақ совет драматургиясында алатын орнына қарағанда, осы он бес жыл ішіндегі қазақ драматургиясының ең зор табысы, біздің талантты жазушымыз Ғабит Мүсірепов жазған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» [3, 18], – деп өзінің жоғары бағасын берген болатын

Қазақ драматургиясы өзінің тарихи даму жолында осы халықтық мол қазынадан озық және үздік дәстүрлерді өз бойына сіңіріп, пайдаланып келді.

Фольклордың ерекше түрлеріне халықтық жанрлар мен эпостық шығармалар жататындығы даусыз. Ал енді драма жанрында оның дәстүрлерін игеру өте қиын шаруа. Мұның күрделілігі сонда, ауыз әдебиеті жанры тек қана тыңдауға арналған дүние. Оны сахна тіліне аудару көп тәжірибені қажет етеді. Эпикалық материалдарды жаңа драма жанрында игерудегі әдеби талпыныстар қазақ әдебиетінде өткен ғасырдың бастарында қолға алынды. Бұл игілікті істің негізін салушылар біз жоғарыда әңгімелеген М.Әуезов, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов және т.б. болды.

Эпос құрамында драмалық элементтері болғанымен, ол драмалық шығарма емес. Өзінің табиғаты жағынан эпос драмадан өзіндік белгілерімен ерекшеленеді. Біріншіден, эпостың көлемі кең, уақыт кеңістігі мен оқиғаны қамтуда аялы, кейіпкерлер саны шексіз. Сонымен бірге бір оқиғадан екінші оқиғаға ауысуы өте шапшаң, жедел болады. Драма сахналық жанр болғандықтан, бұл әдістердің ешқайсысынан пайдалана алмайды. Өйткені мұндағы кеңістік пен уақыт шектеулі. Драманың тағы бір ерекшелігі, автор елеспесіз қалып, қимыл-әрекетті кейіпкерлеріне табыстайды.

Драманың осы ерекшеліктері драмашылардың оқиғаға материал таңдап, талдауында үлкен жауапкершілікті болуын талап етеді. Көптеген дастандарда мазмұнның халықтығы батырлардың әрекеттері арқылы беріліп, тарихты жасаушы халықтың өзі көлеңкеде қалады. Мұнан біз өте ертедегі дәуір саясатын, эстетикалық, қоғамдық тұрмыс тынысының ізін сезінеміз. Ескі әдеби әдістер бұл күнде өзінің маңыздылығын, тазалығын жойып отыр. Бүгінгі оқырманға ол қызықсыз. Анау немесе мынау дастанды сахналастырғанда жазушыдан үлкен тәжірибе, көп білімділік және жоғары көркемдік мәдениет қажет етіледі. Осылардың бірінсіз дастанның сахналасуы мүмкін емес. Сонымен бірге шығармашылық, даралық және жаңашылдық қатынас та керек.

Осы жерде айта кететін бір жағдай, ұлттық драматургияның тілі туралы зерттеулердің аздығы.

Эпикалық дастандардан драмалық шығармалардың туып, әрбір ұлт сахналарында қойылғаны жайында хабардармыз. Біздің қазақ драматургиясы тарихында да эпостық жырлардың (көбінесе «Батырлар жырының») орны ерекше. Батырлар жырының тартымды сюжеттік желісі, композициялық құрылысы, қаһармандардың тартыстары мен психологиялық жай-күйлері, олардың характерлерге айналу жолдары ұлттық прозамыздың жасалу үдерісіне ықпал еткені даусыз. Ақындарымыздың фольклорлық үлгіде жазған дастандарына халықтық жырлардың тигізген әсері әдебиетші ғалымдардың еңбектерінде молынан зерттелді. Дегенмен, осы батырлар жыры көркем прозада қайта жазылған жоқ. Ал, бұл болса драматургия үшін таусылмас көркем қазына болып шықты. Біздің үлгілі қойылымдарымызға айналған пьесаларымыздың негізгілері сол эпостық туындыларға қатысты болуы да осыдан болса керек. «Еңлік-Кебек», «Қобыланды» немесе «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырлары неліктен трагедиялық пьесаларға жеңіл айнала салды, неге прозалық шығармаларға негіз болмады дейтін сұрақтардың туындайтыны шындық. Өйткені, қазақтың, сонымен бірге туыстас халық болған қарақалпақтың эпостық жырлары өзінің табиғатымен, тегімен, композициялық құрылысымен прозадан гөрі драмаға өте жақын. Бұл жайында Мұхтар Әуезов: «Эпостық дастандардың шығу тегі сөз болғанда олар тұрмыс-салт жырларының негізінде туды деп айтуға кәміл болады.

Батыр жорыққа аттанғанда айтылатын «қоштасу» жыры, ол қалыңдық әкелгенде айтылатын үйлену-салт жыры, ол өлгенде жанкүйерлері жылап-сықтап айтатын «жоқтау» жыры сол батыр жайындағы эпостық жырдың негізін құрамауы мүмкін емес. Мәселен, бір кезде Сайын деген батырдың жайына байланысты туған «қоштасу» жыры, ол өлгенде туған «естірту» жыры, әйелінің «жоқтау» жыры кейін бір ақынның өзекті желіге түсіруі арқасында дастанның тұңғыш нұсқасын жасауға ықтимал» [4, 64], – деген еді.

Бұдан туындайтын пікір, эпостық дастандағы кейіпкерлердің сан алуандығы, олардың характерлерінің айқындығы, типтік бейнеге айналған тұлғалардың молдығы олардың драмалық яки сахналық образдарға жылдам айналуын жеңілдетеді

Дәл осындай, драмаға толы, характерлері бай, трагедиялық махаббаты бар, катал да жауыз жаулары басым эпостың бірі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры дер едік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрғалиев Р. Күретамыр. Қазақ драматургиясының поэтикасы. Монография. – Алматы, 1973. - 276 б.
- 2 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. - А.: Жазушы, 1971. - 346 б.
- 3 Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. – Алматы, 1964. - 176 б.
- 4 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1963. - 468 б.
- 5 Әуезов М. Шығармалары. II том. – Алматы, 1969. - 326 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается художественное мастерство в произведении «Козы-Корпеш – Баян-сулу» известного казахского писателя Габита Мусрепова.

RESUME

This article is devoted to the usage of folk-lore nature plot, especially the nature of characters in “Kozı Korpesh – Bayan sulu” tragedy by Gabit Musrepov and the writer’s mastership in displaying that epoch.

ӘОЖ 82-1(0)

Аннотация

Мақалада қарақалпақ драматургиясында қолданылған сюжеттердің табиғаты қарастырылған. Әсіресе, Әбдіраман Өтеповтің комедияларындағы кейіпкерлер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Түйін сөздер: фольклор, комедия, кейіпкер, образ, идея, диалог, тартыс, мінез, эпикалық дастан, монолог.

Ж.Т. Қобланов

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, ф.ғ.к., доцент

Сахна және өмір ШЫНДЫҒЫ

Халық өмірі мен әдет-ғұрпының неше алуан әдемі көріністері әдебиетте, көркемөнерде кеңінен орын алған. Бұл ретте ел ішіндегі ұнамды істермен бірге жағымсыз көріністер, ұстамсыз жандардың іс-әрекеттері қарақалпақ драматургиясында да әркез түрлі дәрежеде көрініп отырды. Әсіресе күлкі-қалжың, әзіл-оспаққа құмар қарақалпақ халқының өміріндегі неше алуан күлкілі жәйттері сахнадан да көрініс таба білді.

Қарақалпақ драматургиясында сахна өнерін дамытуға Әбдіраман Өтеповтің қосқан үлесі зор. Ол өзінің бұл саладағы еңбегін, талантын халық театрын дамытумен тығыз байланыста өрістетті. 1920 жылы құрылған «Таң нұры» атты қалалық театр үйірмесіне жетекшілік жасады. Әуелі үйірмеге аз актілі пьесаларды жазып, онда ел өмірінің тынысын көрсетті. 1922 жылы осы үйірме үшін «Жездежан», «Зындан» атты пьесаларын жазса, 1924 жылы екі адамның айтысына негізделген «Алтынкүл», «Кетсең кеттім», «Таза қоныс», «Шәлеке бай» т.б. драмаларын арнады.

1929-32 жылдары Ә.Өтеповтің бірнеше комедиясы мен драмасы сахналанды. Олардың ішінде «Одеколон», «900 грамм», «Бояушы уәкіл», «Мәссаған», «Колхоз тұрмысы», «Тұман», «Мархабай батыр» т.б. туындыларында ел өмірі, ондағы келеңсіз жайлар оң көрініс тауып отырды. Ал, «Мен не қылайын, ойбай», «Нені айтайын», «Хау, бұл кім?», «Алпыс метр, жетпіс метр», «Жасырын мөлтек», «Жігіт пен әйелдің айтысы», «Қатын айырушылар», «Колхозшы мен дәрігер» т.б. драма, комедиялары адам мен оның іс-әрекеттерін, келеңсіз көріністерді арқау етеді.

Бұл шығармалардың көпшілігін Ә.Өтепов «Таң нұры» үйірмесімен бірге ел аралап жүргенде көрген, естіген оқиғалары негізінде тез жазып, сахнаға шығарған еді. Сондықтан да көп жағдайларда комедияның кейіпкерлері көркем образ дәрежесіне көтеріле алмай күлкілі әңгіме, фельетон дәрежесінде қалған тұстары бар. Мысалы, «900 грамм» комедиясында «Марат» деген колхозда бір колхозшы жыл-он екі ай жұмысқа шықпайды. Анда-санда өз орнына баласын жібереді. Жыл аяғында есеп айырысатын кезде келіп, еңбекақысын сұрайды. Колхоздың есепшісі есептей келе, оған: «900 грамм бидай аласыз», - дейді. 900 грамм дегенді түсінбеген колхозшы бір батпан (40 кг) екен деп, ауылдан арба іздеп әлек болады. Автор таныс көрініс, қарапайым жайларды ел оқиғаларына құрып, кейіпкерлер іс-әрекетін, мінез қырларын соған сай суреттейді. Осы тұрғыдан алғанда комедия өз міндетін толық атқарған.

1932 жылдан бастап Ә.Өтепов бұрынғы үгіт-насихат мақсатында асығыс жазылған шығармаларға маңыз беріп, күрделі пьесалар жазуға қадам жасайды. Бұрынғы күндіз жазып, кешке көрермендерге ұсынатын, жеңіл күлкіге құрылған пьесаларының барлығын дерлік қайта қарап, жаңартып отырады. Солардың бірі – 1925-27 жылдары жазылған «Шәлеке бай» атты комедиясы. 1927-28 жылдары осы комедияны автор «Теңін тапқан қыз» атты үш актілі сатиралық комедияға айналдырады. Пьесаның ішкі құрылымдарында да өзгерістер болды. Мәселен, екінші көріністі «Құда түсу» десе, үшінші көріністі «Қыз ұзату» деп атады. Пьесаның аяғында негізгі тұлға Тіллекхан өзінің сүйген жігіті, ауыл мұғалімі Сәлменмен қашып кетіп, көңіл қосады.

Бұл пьесаға автор 1929-30 жылдары қайта оралып, төртінші актіні қосады. Соттың мәжілісіне зор маңыз беріліп, ұнамсыз кейіпкерлердің жауапқа тартылғандығы кең салтанат құрады.

Пьесаның тақырыбында айтарлықтай жаңалық жоқ. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарының бірінде Шәлеке бай құтырып, Сұлтанмұрат деген кедей балықшының Тіллекхан есімді жас қызына үйленбекші болады. Қыздың әкесі әуелі көнбегенімен, «қалың малға 50 сиыр беремін» деген соң 65 жастағы шалға қызын беруге келіседі. Ауыл мұғалімі Сәлмен қыз тағдырына араша түсіп, оны құтқарады. Соңынан өзі үйленеді. Қарақалпақ халқының тұрмыс-тіршілігінде кеңес өкіметі орнағаннан кейін де, көп жылдарға дейін жас қыздар өз теңдеріне қосыла алмағанын ескерсек, аталмыш шығарма уақыт үніне сай шыққан. Пьесаның тақырыбы таныс болғанмен, кейіпкерлер ой-санасында жаңалық бар, заман талабына сай іс-әрекеттерге барады. Ең негізгісі, ескі көзқарас, дәстүрге уақыт талабы тұрғысынан үн қату, оңды шешім қабылдау т.т. маңызды шыққан. Пьесаның басты мұратының өзі осында жатыр.

Әдетте, сатира жазумен шұғылданған жазушылар барлық жүкті, күлкі шақырар әрекеттерді негізгі тұлға төңірегіне жинақтап, қалғандарына көңіл аудара бермейді. Сондай тұста ұнамсыз бейнелердің көбі қара бояумен жазылады да, оларды бірінен-бірі айыру қиынға соғады. Ондай кейіпкерлер көбінесе жансыз, схемалық аяда қатып қалады. Ал, Ә.Өтепов пьесасында мұндай кемшілік байқалмайды. Бұл пьесаның құндылығы барлық кейіпкерлердің іс-әрекеттерінің қызықтылығында, тартымдылығында жатыр. Мысалы, Шәлеке бай 65 жасқа келгенінде 14-15 жастағы Тіллекханға үйленуді ойлайды. Баласы Бекмұратты шақырып, сақалындағы ақты жұлуды өтінеді. Баласы әуелі сақалдың ағын біртіндеп жұлады да, кейін қайшымен сақалын да, мұртын да сыпырып тастайды. Өзін масқаралаған баласын Шәлеке аямай сабайды. Бетін орамалмен таңып алады да, «тісім ауырды» деп сылтау айтады. Міне, осы сияқты комедияға тән белгілер пьесада баршылық.

Ә.Өтепов комедиясында уақыт пен халық рухы бар. Сондықтан ол қарақалпақ драматургиясындағы комедия саласының шебері саналады.

Алайда уақытқа, оқиғаға ілесе қимылдап, заманын, замандастарын жырлаған, бәрін қамтып, барын айтуға асыққан жазушының мінсіз болмауы да анық. Осы ретте, Ә.Өтеповте де артық, кем тұстар бар. Оқиғаның қызықты қырларын тауып, өткір де әдемі

характерлерді жасаған жазушы кейде ұсақ детальдар аясында қалады, қызық та тартымды оқиғаларды екінші кезекке қалдырып қояды.

Ақиқатында, пьесада өмір шындығы суреттелген. Оқиға желісі күлкіге құрылғандықтан да автор бұл шығармасын комедия деп атаған. Пьесадағы оқиға тартысы көрерменді сендіреді. Кейіпкерлердің бәрінің де іс-әрекеті күмән туғызбайды. Мысалы, пьесаның басты қаһарманы Тіллекхан - 14-15 жасқа келген балауса қыз, әуелі Шәлеке байдың ойын естігенде не істерін білмей, сасқалақтап қалады. Кейінірек құрбыларының, ауыл мұғалімі Сәлменнің ақыл-кеңесінен соң ұяндықты, балалықты қойып, өжеттікке, батылдыققа бел байлайды. «Шәлеке байдың әйелі болғанша, өлгенім жақсы. Жоқ, мен Сәлмен мұғалімнің айтқанын орындауым керек. Ол маған шындықтың бетін ашты. Менің әлі дүниедегі ең бақытты адам болатыным анық. Ескі өмір, адыра қалғыр ескі әдет-ғұрып бәрі де құрып, жаңарады. Жоқ, мен бүгін-ақ ауылдан кетіп, қалаға баруым керек, шыдамым бітті, енді не болса да көруім керек» дейді Тіллекхан [1,150].

Тіллекханның анасы Мариям ойы да назар аударарлық: «Ойбай, ұят-ай, мен әуелі Шәлеке бай біздің қызды баласына әпермек болып құда түсуге келген екен деп қалдым. Сөйтсем, өзінің ойы бар екен ғой, ұят-ай», - десе, кейінірек Шәлеке байдың қалың мал үшін көп мал беретінін естігенде Мариям басқаша ойлап: «Естіген елден ұят-ау, бірақ, қайтеміз, дүние дегеннен жүрдаймыз. Біраз мал бітіп қалар ма екен?!» - деп өзін-өзі жұбатқан болады.

Шәлекенің баласы: «Әке, ол қыз менімен құрдас қой... Ол саған әйелдікке жарамайды, тым жас бала ғой», - дейді. Қысқасы, пьесадағы кейіпкерлердің бәрінің де іс-әрекеті күлкі шақырады. Шәлеке бай өз отбасында басқа адамдардың да (өз қызметшісі Жаман сияқты) ащы мазағына ұшырайды.

Комедияның табиғатын терең ұғынған Ә.Өтепов таза күлкінің мәнін, оның адамға, іс-әрекетіне әсерін жете біледі. Алғашқы тұста саяси-насихаттық сипатта қалам тербеген драмашы кейінгі еңбектерінде өмірден өрбіген шындықты, іс-әрекеттерді нақты көрсетеді. Бұл ретте орыс ақыны В.Маяковскийдің «Кімнің жазықты, кімнің жазықсыз екенін тура көрсету менің үгітшілік нысанам, мен бұл жұмыстағы бұлдырық, ұғымсыздықты сүймеймін, мен кімнің доңыз екенін жеткізе айтқанды ұнатамын» деген ойларында шындық бар, әрі осы нысананы өзге қаламгерлер секілді Ә.Өтепов та өз шығармасында берік ұстанады.

Ауыл мұғалімі Сәлмен пьесада үш жерде көрінсе де, автор оны өз дәрежесінде көрсете білген. Ол - жас қарақалпақ интеллигенциясының озық идеялы өкілі. Оның іс-әрекеті, мінез-құлқы, ұстамдылығы туралы пьесаның басынан аяғына дейін кейіпкерлер сөз қылады. Ә.Өтепов өзінің бұл пьесасында халықтың әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын да шынайы көрсетеді. Мақал-мәтелдерді де тиісті жерінде дұрыс қолданып отырған.

Отызыншы жылдардың басында Ә.Өтепов «Бояушы уәкіл» атты сатиралық комедия жазды. Онда жазушы Палымбет деген уәкілдің көзбояушылығын, қоғам мүддесінен өз мақсатын жоғары ұстайтын өзімшіл адамның келеңсіз мінезін сатираның улы тілімен әшкерелейді. Палымбет - сол кездің нағыз содырлы, сенімсіз өкілі. Ол шаруа адамның өкілі ретінде ауыл кеңесінің төрағасы болып сайланды. Өзінен жоғарыларға жағынып, төмендегілерді менсінбейтін мүлде бөтен адам болып шыға келді. Ақпарларды өтірік дайындайтын, алаяқ, тоғышар. Әйелі Гүлсәнем де, «апама жездем сай» дегендей, дәл өзі сияқты тоғышар, жағымсыз. Бұл екеуін де автор өздеріне ғана тән даралық өзгешеліктермен нақыштап суреттейді. Өткір сатираның қою бояуын аямайды. Бірақ автор осы пьесасында Палымбет пен оның әйелі Гүлсәнемді шебер суреттей отырып, олардың іс-әрекетін әшкерелей білетін ұнамды кейіпкерлерді өз дәрежесінде көрсете алмаған. Ауылдық кеңестің хатшысы Сытым да басқа кейіпкерлер секілді типтік дәрежеге көтеріле алмай қалған.

Дегенмен, автордың бұл комедиясын көпшілік жылы қабылдады. Мемлекеттік және әуесқойлар театрларында әлденеше рет көрсетілді. Тіпті туысқан халықтар әдебиетінде

осы мазмұндас тақырыптағы туындылар да кездеседі. Мысалы, дәл осындай уәкілді қазақ жазушысы Бейімбет Майлин де жазды. Әрине, Бейімбеттің «Талтаңбайдың тәртібі» атты сатирасы тақырып ұқсастығы болмаса, көркемдік шеберлігі жағынан аса жоғары тұрған классикалық туынды екендігі даусыз. Бұған зерттеушілер ой-пікірі дәлел бола алады. Мысалы, қазақ драматургиясы туралы ең алғаш зерттеу еңбек жазған әдебиетші, ғалым Сейділда Ордалиев: «Талтаңбайдың образы арқылы автор сол кездегі әпербақан есерсоқ уәкілдерді, асыра сілтеу мен көзбояушылыққа жол берген «белсенділерді» әшкерелейді. Сондықтан да «Талтаңбайдың тәртібі» күні бүгінге дейін көркемдік бағасын жоғалтпаған пьеса, онда дәл қазірдің өзінде бүгінгі күннің үні мен жаңа лебізі байқалады» [2, 52], - десе, Б.Майлин драматургиясын арнайы зерттеген ғалым Рәзия Рүстембекова өз ойын былай білдіреді: «Сатиралық комедияға тән осы ерекшеліктерді «Талтаңбайдың тәртібінен» ұшыратамыз. Сатиралық мазмұн жағынан ең күшті шыққан образ – Талтаңбай. Образды айқындап күшейте түсу мақсатымен автор гиперболаны қолданды. Сөйтіп шығарманы гротеск комедияға дейін көтереді. Гротеск комедия басты образды әсерлеу (гипербола) әдісімен көрсету, демек Талтаңбай образы осыған сай келеді» [3, 104].

Пьесада басты кейіпкер – ауданнан келген өкіл Талтаңбаев. Ол қолынан іс келмейтін көпірме, мақтаншақ, азғын адам. Елге келгендегі негізгі жұмысын ұмытып, қыз-келіншектерге көз салып, әуре болады. Сонымен бірге шала орысшасымен шатпақтап, ел алдында масқара күйге түседі. Пьесада осыған ұқсас колхоз председателі Шапшаңбай мен колхоз есепшісі Сүндеттің сатиралық образдары да сәтті шыққан. Өзі есепші Сүндет пьесаның аяғына дейін «бір мың төрт жүз отыз» деген санды шығара алмай әуре болады. Сонысына қарамай Шапшаңбайдың әйелі Күнжанмен көңілдес.

Шапшаңбайдың әйелі Күнжан өзіндік ерекшеліктерге ие характер. Қазақ драматургиясында бұған дейін де бұзық әйелдер бейнелері болғаны мәлім. Бірақ Күнжан бейнесі оларға мүлде ұқсамайды. Ол оншалықты ақылды емес, бірақ көрікті, сайқал әйел. Оны күйеуі Шапшаңбай өз қара басының мүддесі үшін ауданнан келген лауазымды өкілдермен ойнастық қылуға итермелейді. Ал Күнжан бұл сорақы әрекеттерге Шапшаңбайға жаны ашығандықтан емес, өзінің жеңілтектігі себепті барады. Күнжанның мұндай характерін драмашы аз сөзбен-ақ өте шебер ашады. «Түу келе береді, келе береді, бірінен екіншісі тәуір... Келгенде ақыра, жекіре келетіні несі екен? Шай қайнатымға бармай жайылып түсіп «жеңгейлеп» асты-үстіңе түсе бастайды-ау. Талтаңбаев та сүйтті. Былтырғы райисполком да сүйтті. «Района» дейтін біреуі де... Е, тарғыл өгіз сықылданған тағы біреуі... Аты кім еді соның? Сүндет, Сүндет, былтырғы біздің үйден сені қуып шығатын жігіттің аты кім еді? Әлгі сені де, басқарманы да үйден қуып шығып... түу қызық екен-ау» [4, 109], – дейді.

Пьесадағы ұнамды кейіпкерлерге Жанбол, Дәурен, Бекен, Ақсүйрік, Қамза, Жұпар, Қайнар сияқты жандарды жатқызуға болады.

Қазақ драматургиясын түбегейлі зерттеген ғалымдар Әбділда Тәжібаев пен Рымғали Нұрғалиев те өз еңбектерінде бұл пьесаны аса жоғары бағалағаны белгілі.

1920 жылдары Б.Майлин комедиялық пьесаларды өнімді жазып, сахналады. Солардың ішінде «Жанашыр молда», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік» сияқты шағын пьесалары сахнаға жиі қойылды.

Бейімбет Майлиннің «Талтаңбайдың тәртібі» атты комедиясынан қарақалпақ сатирашылары көп үйреніп, оны өздеріне үлгі етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Өтепов Ә. Пьесалары. Нүкис, 1969. - 168 б.
2. Ордалиев С. Бейімбет Майлин творчествосы. - Алматы, 1990. - 235 б.

-
- 3 Ордалиев С. Конфликт және характер. - Алматы, 1976. - 182 б.
 - 4 Ордалиев С. Қазақ совет драматургиясының очеркі. - Алматы, 1964. - 176 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается художественное мастерство в комедиях известного каракалпакского драматурга, общественного деятеля Абдирамана Утепова.

RESUME

In the article the author considers the artistic masterpiece in the comedies of a famous Karakalpak playwright and public figure Abdiraman Uteпов.

Б.Т. Жиеналина

Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, старший преподаватель

Стратегия этнокультурного образования: методологический аспект

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме формирования этнокультуроведческой компетенции обучающихся. Автор рассматривает методологический аспект этнокультурного образования. Статья рассчитана для преподавателей русского языка.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, антропоцентрическая парадигма, этнолингвистика, этнопсихология, этнопедагогика, психоллингвистика, лингвокультурология, этническая идентификация, государственная интеграция, поликультурная личность

Теоретические предпосылки включения культуры в аппарат методики обучения неродному языку связаны с вопросами взаимосвязи языка и культуры. Учитывая то обстоятельство, что данная проблема является сложной, необходимо раскрыть методологию исследования, отвечающую современному уровню познания и требованиям развития мысли в сфере гуманитарных наук.

Вопрос о соотношении языка и культуры в контексте человеческой деятельности ставили еще философы античного мира, отмечая активную роль языка в развитии культуры, постижения научных истин. Окончательно сформировавшийся язык способствует расцвету культуры, отражает психологию, социально-исторические условия жизни и особенности народа. Поэтому вполне вероятно, что язык, будучи средством коммуникации, выражения мыслей, выступает как инструмент передачи культурных ценностей, позволяет узнать многое не только о культуре, но и о народе, говорящем на этом языке: психический склад, нравы, практическую деятельность.

Г.В.Ф. Гегель обосновал особое значение языка в становлении духовного освоения материальной и духовной культуры, подчеркивая важную роль языка в развитии культуры и общества [1, 82]. Идея взаимосвязи языка и культуры получила развитие в концепции И.Г. Гердера, который рассматривал их как особые средства связи поколений в пространстве и времени, и с точки зрения влияния, которое они оказывают на формирование образа жизни и мировосприятия [2, 237]. Взаимосвязь языка и культуры получила новый импульс разработки в последние десятилетия XX в. в связи с возрастающим интересом к феномену культуры как

системе национальных ценностей и языку как отражению системы ценностей народа, а также в связи с национальным самосознанием этносов, пытающихся осмыслить свое место в истории человечества и свою роль в межкультурной и межъязыковой коммуникации в мировом сообществе. Это привело к формированию новой антропоцентрической парадигмы, сменившей онтологоцентрическую.

Антропоцентрическая парадигма ориентируется на субъект познания – человека в совокупности всех его признаков: личностных, национальных, социальных. Именно человек является тем связующим звеном, который объединяет научные поиски в различных областях гуманитарных дисциплин. Дальнейшее развитие и бурный расцвет ряда направлений находятся на стыке гуманитарных наук: этнолингвистики, этнопсихологии, этнопедagogики, психоллингвистики, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики и т.д.

Язык традиционно определяется как «средство выражения культуры», «компонент культуры», «часть культуры». Развитие культуры осуществляется в недрах нации, зачастую в условиях глубокого классового расслоения и социальных катаклизмов, но тем не менее при безусловном национальном единстве, которое обеспечивается преемственностью культурных традиций.

Таким образом, взаимоотношения языка и культуры с необходимостью включают компонент «нация», превращаясь в триаду «язык-нация-культура».

Э. Сепир выдвинул тезис о единстве (сходстве) и специфики (различии) феноменов языка и культуры, который стал методологической основой дальнейших исследований в этой области: «Культуру можно определить как то, что данное общество делает и думает. Язык же есть то, как думают... Само собой разумеется, что содержание языка неразрывно связано с культурой» [3,193].

В. фон Гумбольдт понимал язык как вечно изменяющееся историческое явление, взаимосвязанное с «духом народа», которое следует понимать как «национальное сознание». Языковой процесс трактовался им в контексте сознания, культуры и социальной действительности [4,314]. С точки зрения В. фон Гумбольдта, силы духа с помощью языка воздействовали на развитие человека, культуры, цивилизации образования и просвещения. Высказанные им положения отмечают то, что язык и «дух народа» образуют единое целое.

Л. Фейербах поднял проблему взаимосвязи языка и культуры на новый уровень, определив, что незамкнутость языка и культуры является фундаментом их взаимодействия [5,187].

Таким образом, конкретно-исторический анализ взаимосвязи языка, культуры и общества показывает, что язык и культура как продукты исторического развития имеют конкретные социокультурные значения лишь в процессе человеческой деятельности. Помимо этого, язык есть духовное орудие создания культурных ценностей, а культура закрепляется с помощью него как духовное богатство, обогащая при этом и сам язык. Следовательно, язык как необходимое средство человеческого мышления и общения является условием развития культуры и передачи культурных ценностей от поколения к поколению.

В качестве первой предпосылки рассматривается деятельностный подход к изучению сущности языка. «Сущность – это внутреннее содержание предмета, выражающееся в единстве всех многообразных и противоречивых форм его бытия» [1, 665].

Вторичная сущность языка должна рассматриваться лишь как способ существования понятийно-идеальных форм мышления, поскольку словесный знак хочет быть определен по его логико-гносеологическим параметрам. Языковые знаки носят социальный характер. Они отображают развитие и совершенствование человеческого мышления, происходящее под влиянием развития человеческого общества, в первую очередь, производственной деятельности.

Изучение связи языковых единиц с действительностью показывают, что эта связь носит опосредованный характер и осуществляется путем отражения объективной реальности, «идеальной стороной языкового знака. Г.В.Колшанский отмечает: «Идеальность мышления в гносеологическом плане означает лишь его вторичность, но отнюдь не нематериальность и несуществование. Именно его существование и есть не что иное как вербальное существование, и языковой знак предстает поэтому как отчужденная форма, выработанная сознанием человека для тех материальных предметов и явлений, которые существуют вне человека, но «присвоены» его мышлением [6, 21].

Как процесс познания мышления остается реальным процессом, обнаруживающим себя в речевой деятельности индивидуума, и как общественное сознание оно обретает свою форму существования в конкретных языках. Общественная природа языка и мышления внутренне едина.

Язык выполняет свою функцию, существует как материальное явление, как звуковая система, организованная по конкретным законам фонетики, грамматики. Такая материализация, связанная с определенной формой физической природы, составляет отличительную особенность языка и выделяет его, как относительно самостоятельную сторону в единстве языка и мышления. Это общее положение относится к так называемой внутренней речи.

Различие двух сторон единства «язык-мышление» обуславливает и их своеобразие закономерностей развития, и определенную качественную характеристику их взаимоотношений. Язык есть реальное существование мысли. Без языка, вне его, мысль не проявляется и вообще не существует. Мысль можно исследовать, изучать лишь на базе языка.

Некоторые лингвисты и логики иногда ссылаются на то, что язык выражает не только мысли, но и эмоции, волю, чувства и что поэтому его можно считать непосредственной действительностью также этих психических процессов. Однако выражение эмоций, чувств, воли осуществляется через мысли, понятия. «Эмоции, воля и чувства находят свое выражение в языке, как и все объекты, включаемые в сферу психической жизни человека, только как осмысленные явления» [7, 17], или выражаемое в языке содержание будет всегда мыслительным содержанием.

Язык как реальность мыслительного процесса обнаруживает мышление во всем его объеме, во всех его элементах. Не только понятия передаются языковыми средствами, но и вся логическая структура мышления получает свое материальное выявление в языковой форме. Жизнь мысли и составляет содержание языка.

Благодаря этому язык является полноценным единственным средством передачи мысли, средством общения людей. Общественная функция языка определяется его сущностью – быть практическим сознанием.

Непосредственность связи языка и мышления заключается в том, что между ними нет ничего «среднего», промежуточного. Язык выражает мышление, а мышление выражается в языке прямо, непосредственно, без всяких соединительных звеньев.

В этой связи интересно суждение Ф. Соссюра: «Язык можно также сравнить с листом бумаги: мысль его лицевая сторона, а звук – оборотная; нельзя разрезать лицевую сторону, не разрезав и оборотную; так и в языке нельзя отделить ни мысль от звука, ни звук от мысли; этого можно достигнуть лишь путем абстракции, что неизбежно приведет либо к чистой психологии, либо к чистой фонологии» [8, 113].

Формальный строй мышления, как и его содержание, выявляется в языке, логическая структура мышления материально обнаруживается в системе языка. Язык может быть практическим сознанием лишь в том случае, если он передает мышление в полном его объеме – как со стороны содержания, так и со стороны его структуры. Нельзя признавать единство языка мышления, не признавая единства во всех их составных элементах.

Так, например, семантика слов должна рассматриваться в гносеологическом плане как субъективный образ, как единый идеальный момент, отражающий в конечном итоге явления и отношения объективного мира.

Объектом семантики являются не только отношения между значениями слов, т.е. функциональные или дифференциальные значения, а план содержания как таковой.

Категория логического мышления – понятие, суждение, умозаключение – являются основными формами мышления, скрепляющими в одно целое, в одну систему все содержание наших знаний. Мышление, как процесс познания в своем языковом выражении, своей единственной реальности не может подвергаться структурному изменению средствами языка, так как язык не выступает инородной по отношению к мышлению природой, не накладывается на мышление извне, а сам есть реальность мысли.

Любой конкретный язык обладает одновременно всеобщими признаками языка как средства общения человека. Эта основа является предпосылкой взаимопонимания народов, говорящих на разных языках, возможности перевода с одного языка на другой. В связи с этим интересна мысль И.М. Сеченова: «Воплощаясь в слове, мысль (и взрослого, и ребенка) принимает всегда одну и ту же форму, основной тип которой известен всякому из трехчленного предложения. Благодаря неизменности этой формы у людей разных возрастов, разных эпох и степеней развития нам одинаково понятны и размышления дикаря и ребенка, мысли наших современников и предков. Благодаря тому же в жизни человечества существует преемство мысли, тянущееся через века» [9, 402].

При определении вербального общения как взаимодействия людей, осуществляемого различными видами речевой деятельности, важнейшее значение приобретает вопрос о природе вербальной коммуникации.

Широкое распространение получила концепция Ф. Соссюра о том, что единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя [8,246], которой противопоставлялись различные точки зрения, отстаивающие синтез языка и речи как предмета лингвистики. Так, в концепции И.А. Зимней неоднородность и соответственно самостоятельность языка и речи, а вместе с тем их неразрывное единство, психологически определяется особенностями отношения к самой мыслительно, когнитивно-коммуникативной деятельности человека. По отношению к мысли, высказываемой или воспринимаемой субъектом, язык является средством, а речь – способом формирования и формулирования этой мысли. По отношению к общению язык и речь вместе как единство средств и способов являются средством и условием общения. По отношению к самим процессам говорения, слушания, чтения, письма язык и речь рассматриваются как внутренний механизм этих процессов [10, 56].

В области философии язык традиционно рассматривался как форма для выражения внешнего содержания, как «система знаков», «информационный код».

В методологическом аспекте существенно изучение описания языка не только как «системы знаков», но и феномена, тесно связанного с культурой и человеческой деятельностью, поскольку язык как социальное явление не может существовать без человека. Познавательная установка относительно языка, основанная на принципе деятельности, формирует новое представление о языковой реальности.

На вербальный характер мышления указывал Гегель, считая, что «мы мыслим посредством имен» [1, 302]. На каком-то этапе формирования мысли возможны мыслительные акты невербального характера, переживаемые в этом случае как представление и протекающее в некотором неязыковом внутреннем субъективном коде. Однако «невыразимое в действительности есть нечто неясное, находящееся в состоянии брожения, то, что лишь получив выражение в слове, приобретает ясность. Слово сообщает поэтому мыслям их достойнейшее и самое истинное наличное бытие» [1, 303].

Если исходить из единства языка и сознания, то именно язык представляет собой материальный субстрат для существования сознания, поскольку план выражения языка

безусловно материален. Однако, что касается плана содержания языка, то за вычетом внутриязыковой (реляционной) семантики он может быть весьма сближен с содержанием общественного сознания, который отражает уровень познания действительности в данной этнокультурной общности.

«Сознание – это подлинное со-знание, совместное знание... продукт «социализации» человека, усвоения им хранимого языком общественного опыта» [5, 7].

Язык и мышление неразрывно связаны между собой, и национальный язык является той формой, в которой происходит мышление народа.

С другой стороны является не только формой, в которой происходит мыслительная деятельность, но и формой, в которой реализуется познавательная деятельность народа-носителя языка [5, 20].

В функциях языка проявляются различные виды деятельности. Например, коммуникативная деятельность связана с потребностью в общении для регуляции групповой деятельности на начальных этапах развития языка была более значимой. В познавательной функции он выступает как орудие интеллектуальной деятельности: называя объекты, человек выделяет их из действительности. Кумулятивная функция основывается на использовании языка как «памяти человечества». Другие его общественные функции экспрессивная, регулятивная, оценочная, эстетическая, в их иерархии наблюдается совпадение с классификацией эмоций. При этом важно отметить, что, являясь инструментом познания и носителем сознания, язык опосредует переход последнего в умственную и коммуникативную деятельность.

Изучая общественную природу языка, ученые показали ее роль при планировании и организации материального производства, трудового процесса и в обеспечении основ существования человеческого общества, а также в теоретической деятельности людей и освоении действительности. Таким образом, языковая деятельность пронизывает всю теоретическую и практическую деятельность человека и в этом заключается суть языка. На основе данного принципа формируется новое представление о языковой реальности, что требует глубокого и всестороннего анализа языка как социального феномена.

Второй теоретической предпосылкой изучаемого явления выступает принцип системности и целостности.

Системный подход предполагает разработку научного познания, в основе которой лежит изучение объектов как систем. Исследование языка и культуры с точки зрения системности объясняется рядом факторов. Во-первых, это обусловило построение новых интерпретационных моделей и создание теории языка, объединяя усилия социо-, психо-, этнолингвистики. Во-вторых, это связано с социальной обусловленностью языка, отражающей взаимодействие языковых и культурных явлений, проникновение в культуру и изучение через посредство языка. Это предполагает систематизацию всех форм зависимости языка от различных внешних факторов в общеметодических целях и их реализацию в учебном процессе.

Третьей теоретической предпосылкой является введение категорий национального и специфического в язык и культуру, поскольку нас интересует проблема отражения культуры в языке. Данная проблема может быть решена на основе многофакторного анализа, предусматривающего изучение таких функций языка, как дискурсивная, кумулятивная и коммуникативная.

В истолковании общественной природы языка необходимо отметить два аспекта развития:

1. Социальный аспект языка – лишь языковой «фон», на котором происходят собственно языковые движения. Элементы «фона», отражающиеся в языке – это экстралингвистические, паралингвистические явления.

2. Социальный аспект определяет все функции языка. Семантика отражения – семантику всех языковых категорий.

На современном этапе в лингводидактике все большее внимание уделяется рассмотрению проблемы связи языка и культуры в аспекте их национальной специфики, изучению оптимальных путей и межкультурного общения, освоению культуры через язык.

Строение этнокультурного образования направлена на реализацию двух взаимосвязанных целей: этническая идентификация и государственная интеграция.

Этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания событий своей истории, культуры, верности сложившихся духовным ценностям, почитания национальных героев. Она формируется в процессе свободного и добровольного жизнотворчества нации.

Этнокультурная и государственная идентичность могут быть достигнуты наиболее эффективно через систему образования. Образование как средство формирования национальных самосознания, реализации культурно-языковых интересов должно выполнять 4 главные функции:

- транслирующую (обеспечение целостности и воспроизводимости этнонациональных сообществ);
- развивающую (формирование и развитие национального самосознания);
- дифференцирующую (выявление национально-культурных потребностей человека, этнических групп);
- интегрирующую (обеспечение взаимодействия, взаимопроникновения и взаимообогащения культур, интеграция личности в системе мировой и национальной культуры).

В условиях глобальной культуры приобщения людей к общечеловеческим ценностям, совершенствования средств коммуникации становится важным выявление интегративных процессов, происходящих в сфере языка.

В данном аспекте весьма значителен установочный документ «Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан» (1986), основными задачами которого являются:

- воспитание поликультурной личности: создание условий для идентификации личности со своей исконной культурой и усвоение других культур. Ориентация на диалог культур, их взаимообогащения;
- формирование многоязычного индивида: подготовка граждан, способных эффективно общаться на родном, государственном и русском языках. Реализация тем самым модели «двух лояльностей»: по отношению к собственной этнонациональной группе и по отношению к государству [11, 5].

Необходимой предпосылкой становления в Казахстане системы этнокультурного образования является создание этнокультурного образовательного пространства.

Под поликультурной личностью понимается индивид, ориентированный через свою культуру на другие. Глубокие знания собственной культуры для него - фундамент заинтересованного отношения к другим, а знакомство со многими - основание для духовного обогащения и развития.

Поликультурная личность должна обладать, прежде всего, целостным мировоззрением. Это означает, что знания и умения у такого индивида сформированы в систему, позволяющую отразить сложный, взаимосвязанный и взаимообусловленный характер связей и отношений в мире, социуме, культуре. Целостность - параметр высокоразвитого и рационального организованного мировоззрения.

Поликультурная личность - индивид с развитым сознанием. Знание родного и государственного языков, изучение иностранного языка расширяют кругозор личности, содействуют ее многогранному развитию, способствуют формированию установки на толерантность и объемное видение мира.

Поликультурная личность - индивид с рельефным историческим сознанием. Именно история сознания - есть основа и этнического, и общегосударственного сознания. Национальный менталитет складывается у этноса за тысячелетнюю историю. Мифы, символы, образы, стереотипы могут быть познаны только через знание истории народа.

В работах президента Н.А. Назарбаева в концептуальном виде изложена государственная аксиология – система ценностей, идей и приоритетов, которыми будут руководствоваться государство в сложный переходный период. Ими являются межнациональное согласие и внутринациональное единство, высокая языковая культура, толерантность, стабильность и модернизация.

Очень актуальны идеи Президента РК о развитии взаимодействия народов, их духовном единении во имя прогресса и процветания Родины, его желание превратить полиэтничность общества в устойчивый консолидирующий фактор. Нельзя не согласиться с тем, что «крайне необходимой» сегодня представляется разработка социальной, целостной концепции национальной политики Казахстана на переходный период, включающий в себя изучение специфических запросов наций и народностей, проживающих в республике, реализацию положений Конституции, касающихся их свободного развития [12].

В условиях поликультурного посткоммунистического общества поднимается научная проблема исключительной важности - педагогическое обеспечение реализации национально-культурных образовательных интересов этнических и языковых групп страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3х т. – М.: Мысль, 1970. Т.1. – 501 с.
- 2 Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. - 698 с.
- 3 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва.: Наука, 1977. – 357с.
- 4 Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. - 397 с.
- 5 Фейербах Л. История философии. В 3х т. - М.: Мысль, 1974. Т.2. - 480с.
- 6 Колшанский Г.В. О вербальности мышления. Известия АН СССР. Сер. Лит. и языка. – 1977. Т.36. - №1. - 176 с.
- 7 Выготский Л.С. Мышление и речь.// Собр. соч.Т.2.Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
- 8 Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. // Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
- 9 Сеченов И.М. Избранные философские и психологические сочинения. - М.1947.- 745 с.
- 10 Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. - М.: Русский язык, 1989. - 219 с
- 11 Концепция этнокультурного образования. // Казахстанская правда. - 1996. - 7 августа.- 4с.
- 12 Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев.// Казахстанская правда. – 1997. - 11 октября.

ТҮЙІН

Мақала этномәдени білім беру стратегиясының әдістанымдық қырына арналған. Онда философия және тілтаным ғалымдарының еңбектері қарастырылады.

RESUME

This article focuses on methodological aspects of ethno-cultural education strategy. It examines the works of scientists of philosophy and linguistics.

УДК 347.78.034

Ж.С. СармановаЕвразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Прагматика и прагматическая адаптация перевода

Аннотация

Данная статья посвящена прагматическим аспектам перевода. В ней говорится о переводческой адекватности, которая обуславливает использование переводчиком прагматической адаптации перевода. В статье говорится о том, что всякое высказывание создается с целью получить какой-то коммуникативный эффект, поэтому прагматический потенциал составляет важнейшую часть содержания высказывания. Соответственно, важную роль играет прагматика переводимого текста. А, следовательно, переводчику необходимо заботиться о достижении желаемого воздействия на рецептора в зависимости от цели перевода, либо воспроизводя прагматический потенциал оригинала, либо видоизменяя его. Изучение прагматических аспектов перевода составляет поэтому одну из центральных задач теории перевода. Задача переводчика заключается либо в сохранении прагматического потенциала оригинала, либо достижении иного прагматического потенциала текста, более или менее независимого от прагматики исходного текста. В связи с этим переводчик по-разному видит свою роль в межъязыковой коммуникации: в одном случае он выполняет функции посредника, чья работа оценивается по степени верности перевода оригиналу, а в другом случае он активно вмешивается в коммуникативный процесс. В конкретной ситуации переводчик выбирает тот или иной прагматический подход к своей деятельности.

Ключевые слова: языковой знак, семантика, синтактика, прагматика, прагматика перевода, переводческая адекватность, переводческая эквивалентность, прагматическая адаптация.

Мы живем в мире, который окружен различными знаками, будь то знаки дорожного движения, знаки Азбуки Морзе, знаки зодиака, товарные знаки, языковые знаки и множество других. Языковые знаки, возможно, самые важные в нашей жизни. Примером языковых знаков могут служить знаки повседневного языка (слова, предложения и т.д.), производимые людьми в целях общения друг с другом. Языковые знаки обладают не только семантикой (отношение к обозначаемому) и синтактикой (отношение к другим знакам), но и прагматикой (отношением к пользующимся языком). Знаки языка могут производить на людей определенное впечатление (положительное, отрицательное или нейтральное), оказывать на них

какое-то воздействие, вызывать ту или иную реакцию. Способностью оказывать на читателя или слушателя определенное прагматическое воздействие (иначе: коммуникативный эффект) обладает и любое высказывание, и любой текст. Характер такого воздействия определяется тремя основными факторами. Во-первых, это содержание высказывания. Во-вторых, восприятие сообщения зависит от характера составляющих высказывание знаков. Одно и то же сообщение может быть по-разному оформлено. В-третьих, прагматическое воздействие высказывания зависит от воспринимающего его рецептора [1, с. 58].

Можно сказать, что высказывание обладает прагматическим потенциалом, который по-разному реализуется в конкретных актах коммуникации. Анализ содержания и формы текста позволяет определить этот потенциал, но это еще не предопределяет характер реального воздействия текста на разных рецепторов. Всякое высказывание создается с целью получить какой-то коммуникативный эффект, поэтому прагматический потенциал составляет важнейшую часть содержания высказывания. Отсюда следует вывод, что и в тексте перевода важную роль играет его прагматика. А, следовательно, переводчику необходимо заботиться о достижении желаемого воздействия на рецептора в зависимости от цели перевода, либо воспроизводя прагматический потенциал оригинала, либо видоизменяя его. Изучение прагматических аспектов перевода составляет поэтому одну из центральных задач теории перевода. Следует подчеркнуть, что соотношение между прагматикой оригинала и перевода может быть различным, и прагматическая адекватность перевода необязательно заключается в сохранении прагматики исходного текста [2, с. 44].

Так что же такое прагматика перевода?

Прагматикой перевода называют структуру связей и отношений между текстовыми и языковыми данными и реалиями.

Прагматика перевода – влияние на ход и результат переводческого процесса, необходимости воспроизвести прагматический потенциал оригинала и обеспечить желаемое воздействие на получателя [3, с. 87].

Согласно В.Н. Комиссарову, прагматика перевода – это важный аспект переводческой деятельности, включающий в себя умения выделять, квалифицировать и передавать в переводе прагматическую составляющую текста. Он приравнивает прагматику перевода к прагматическому аспекту перевода [1, 60].

Каждый текст характеризуется определенными прагматическими параметрами, которые оказывают серьезное влияние на его смысловую структуру и архитектуру и требуют адекватной передачи в переводящем языке. В общем виде к прагматическим параметрам текста относятся все его элементы, в которых в той или иной знаковой форме зафиксированы отношения между самим текстом и субъектами коммуникации: автором и адресатом [4, с. 81].

Автор выстраивает свое высказывание таким образом, чтобы читатель мог понять истинное намерение, цели и мотивы автора. Для этого он (автор) транслирует обработанную информацию, принимая во внимание фоновые знания читателя, формирует собственные представления о своем читателе, в котором видит единомышленника или оппонента в дискуссии. Автор вступает с читателем в прагматическую игру, расставляя в тексте намеки, выстраивая систему двойников, зеркальных отражений, пытаясь навести читателя на определенную мысль. Единицами такой прагматической игры становятся прецедентные тексты данной культуры: имена собственные, фразеологические единицы, цитаты и т.д. Именно поэтому учет прагматического фактора является необходимым условием достижения полной переводческой адекватности.

Прежде чем приступить к способам достижения переводческой адекватности, дадим ей определение.

Существует значительное число подходов к определению переводческой адекватности, а вместе с ней и эквивалентности (Н.В. Комиссаров, Ю.Н. Марчук, А.Г. Нечаев, Я.И. Рецкер, В.В. Сдобников, Ю.П. Солодуб, А.В. Федоров, А.Д. Швейцер и т. д.). Во многих исследованиях эквивалентность и адекватность рассматриваются как смысловое тождество текстов перевода и оригинала (В.Г. Гак, Ю.Л. Львин, И.Р. Гальперин, Л.Л. Нелюбин, А.В. Федоров) [2]. Значительное число исследований основаны на прагматическом подходе к определению переводческой адекватности и эквивалентности (Ю.В. Ванников, М.В. Илюхин, В.Н. Комиссаров, Ю.И. Марчук, Л.Л. Нелюбин, А.В. Федоров). Адекватность перевода определяется как стилистическая равноценность исходного и переводного текстов в исследованиях Ю.В.Ванникова, И. Р. Гальперина, А. Лейтеса, Л.Л. Нелюбина, И.И. Ревзина [2].

Поэтому, исходя из вышесказанного, можно констатировать, что переводческая адекватность достигается за счет прагматической адаптации текста.

Прагматическая адаптация – это система действий переводчика с использованием приемов, направленных на приспособление текста в ПЯ к восприятию его адресатом, являющимся носителем другой культуры.

В.Н. Комиссаров определяет прагматическую адаптацию как изменения, вносимые в текст перевода с целью добиться необходимой реакции со стороны получателя. Однако принадлежность рецептора перевода к иному языковому коллективу, к иной культуре нередко приводит к тому, что эквивалентный перевод оказывается прагматически неадекватным. В этом случае переводчику приходится прибегать к прагматической адаптации перевода, внося в свой текст необходимые изменения [1, с. 65].

Согласно В.Н. Комиссарову, в переводческой практике наиболее часто используются четыре вида подобной адаптации.

1. Первый вид прагматической адаптации имеет целью обеспечить адекватное понимание сообщения рецепторами перевода. Ориентируясь на «усредненного» рецептора, переводчик учитывает, что сообщение, вполне понятное читателям оригинала, может быть непонятым читателями перевода, вследствие отсутствия у них необходимых фоновых знаний [1, с. 66].

В таких случаях переводчик чаще всего вводит в текст перевода дополнительную информацию, восполняя отсутствующие знания. Иногда это не требует значительных добавлений. Например, нередко в пояснениях нуждаются упоминающиеся в оригинале названия разного рода географических и культурно-бытовых реалий. Например, при переводе на русский язык географических названий типа американских Washington, California, как правило, добавляются слова «штат», указывающее, что обозначают эти названия, чтобы сделать их понятными для русского читателя: штат Вашингтон, штат Калифорния. При этом, если в английском тексте речь шла не о штате, а об Округе Колумбия, который находится в штате Нью Йорк, то переводчик пояснит, что имелся в виду город Вашингтон, округ Колумбия (Washington D.C.).

Добавление поясняющих элементов может потребоваться и при передаче названий учреждений, фирм, печатных изданий и т.п. Аналогичные добавления обеспечивают понимание названий всевозможных реалий, связанных с особенностями жизни и быта представителей иной культуры. Сообщение дополнительной информации может повлечь за собой и более существенную адаптацию текста. В некоторых случаях адекватное понимание сообщения рецептором перевода может быть достигнуто путем опущения некоторых неизвестных ему деталей. Тем не менее, прагматическая адаптация текста перевода с целью сделать его предельно понятным не должна приводить к «сверхпереводу», когда чуть ли не весь текст заменяется разъяснениями.

2. Если в рассмотренных выше переводах изменения обеспечивали адекватное понимание передаваемого сообщения, то второй вид прагматической адаптации имеет целью добиться правильного восприятия содержания оригинала, донести до рецептора

перевода эмоциональное воздействие исходного текста [1, с. 69]. Необходимость такой адаптации возникает потому, что в каждом языке существуют названия каких-то объектов и ситуаций, с которыми у представителей данного языкового коллектива связаны особые ассоциации. Рассмотрим типичный случай несовпадения восприятия аналогичных сообщений в оригинале и переводе. Всем нам знаком образ Санта Клауса, сказочного персонажа, который дарит подарки детям на Рождество. Но не всем англичанам знаком образ Деда Мороза, главного сказочного персонажа на празднике Нового года (восточнославянский вариант рождественского дарителя) и его внучки Снегурочки. Для детей англичан Рождество – это все равно что Новый год вместе с подарками от Деда Мороза для наших детей. Но если мы знаем, кто такой Санта Клаус, то, навряд ли можно то же самое сказать об англичанах. Поэтому если перевести Деда Мороза на английский язык как Father Frost, то это может вызвать недоумение, так как подарки в английской культуре всем приносит Санта Клаус. Но следует также учитывать, что восприятие аналогичных слов и выражений зависит от частоты и степени привычности их употребления. Прагматические адаптации второго и первого типов могут быть взаимосвязаны, если в основе неадекватного восприятия лежит непонимание или неполное понимание исходного сообщения.

3. Третий вид прагматической адаптации выражается в том, что в отличие от предыдущих в данном случае переводчик ориентируется не на усредненного, а на конкретного рецептора и на конкретную ситуацию общения, стремясь обеспечить желаемое воздействие. Поэтому подобная адаптация обычно связана со значительным отклонением от исходного сообщения. Здесь можно выделить несколько типичных ситуаций [1, с. 70].

1. В конкретной ситуации переводчик находит целесообразным передать не сказанное, а подразумеваемое.
2. Переводчик решает, что для достижения желаемого воздействия на данного рецептора необходимы иные средства, нежели те, которые использованы в оригинале.
3. Прагматическая адаптация этого типа нередко встречается при переводе названий литературных произведений, кинофильмов, телевизионных передач с целью сделать такие названия привычными и естественными для принимаемой культуры («Awake» - «Наркоз», «Die hard» - «Крепкий орешек», «Now you see me», «Иллюзия обмана», «What happened in Vegas» - «Однажды в Вегасе»).
4. Четвертый тип прагматической адаптации можно охарактеризовать как решение «экстрапереводческой сверхзадачи». Порой переводчик может использовать перевод для достижения какой-то иной цели, решить какую-то свою задачу, непосредственно не связанную с точным воспроизведением оригинала. И для решения такой «сверхзадачи» он может изменять и даже искажать оригинал, нарушая главные принципы своей профессиональной деятельности.

Наиболее часто в переводческой практике встречаются четыре вида прагматической адаптации этого типа [1, с. 73].

1. Прежде всего, отметим существование так называемого филологического перевода, когда переводчик стремится воспроизвести в переводе формальные особенности языка оригинала, даже если тем самым он нарушает норму или узус языка перевода. Такая тактика, недопустимая в «нормальном» переводе, может преследовать различные практические цели. Подобные переводы применялись, например, для изучения иностранных языков. На одной стороне страницы печатался текст на иностранном языке, а против него как можно более дословный перевод этого текста. И по переводу изучалась структура языка оригинала. В настоящее время филологический перевод применяется, в

основном, при составлении подстрочников для переводчиков художественной литературы, не владеющих языком оригинала.

2. Второй вид прагматической адаптации этого типа можно назвать упрощенным или приблизительным переводом, когда перед переводчиком конкретный рецептор ставит задачу выборочно или обобщенно передать интересующие его элементы содержания оригинала.

В таких случаях переводчик создает какой-то рабочий перевод, не отвечающий требованиям адекватности, но соответствующий его «сверхзадаче». При необходимости этот перевод может использоваться как черновой для последующей окончательной доработки.

3. Особым видом адаптации, далеко уходящим от исходного текста, является модернизация оригинала при переводе. Нередко ее вообще нельзя назвать переводом, так как переводчик фактически создает новое произведение «по мотивам» исходного текста. Характер такой модернизации может быть различный. С одной стороны, она может выражаться в перенесении действия в более позднюю эпоху или в другую страну, в изменении имен действующих лиц и пр.

С другой стороны, модернизация достигается использованием слов и высказываний, характерных для более позднего или современного периодов. Если в оригинале мужчины при встрече приветствуют друг друга «святым поцелуем» (как это было принято в библейские времена), то в переводе они обмениваются дружескими рукопожатиями.

4. Весьма разнообразны причины применения прагматической адаптации четвертого типа, когда переводчик ставит перед собой какую-то «экстрапереводческую» задачу, продиктованную политическими, экономическими, личными и тому подобными соображениями, не имеющими никакого отношения к переводимому тексту, переводчик может стремиться в чем-то убедить рецептора перевода, навязать свое отношение к автору оригинала или к описываемым событиям, избежать конфликта или, напротив, обострить его и т.п. [1, с. 76].

Таким образом, создавая текст перевода, переводчик либо старается сохранить прагматический потенциал оригинала, либо пытается добиться, чтобы этот текст обладал иным прагматическим потенциалом, более или менее независимым от прагматики исходного текста. В связи с этим переводчик по-разному видит свою роль в межъязыковой коммуникации: в одном случае он выполняет функции посредника, чья работа оценивается по степени верности перевода оригиналу, а в другом случае он активно вмешивается в коммуникативный процесс. В конкретной ситуации переводчик выбирает тот или иной прагматический подход к своей деятельности. Прагматические проблемы, возникающие при переводе, не ограничиваются созданием прагматического потенциала текста перевода. Как и любой рецептор, переводчик вступает в определенные прагматические отношения с текстом оригинала и с текстом перевода: они могут вызывать у него различные чувства, нравиться или не нравиться, он может соглашаться или не соглашаться с их содержанием и т.д. Личностное отношение переводчика не может не оказывать влияния на его решения и действия, хотя, как правило, он стремится свести это влияние к минимуму и как можно более объективно подходить к оценке прагматического потенциала обоих текстов. С прагматической проблематикой перевода связана и оценка результатов переводческого процесса самим переводчиком или другими лицами. Завершая свою работу, переводчик решает, удовлетвориться созданным текстом или внести в него какие-то изменения. Суждение о качестве перевода выносят и многие другие: редакторы, критики, заказчики, преподаватели перевода, участники межъязыковой коммуникации. При этом текст перевода может оцениваться как по отношению к оригиналу, так и независимо от него. Соответственно критерием оценки может быть степень близости к оригиналу, качество языкового оформления текста или

способность перевода достичь поставленной цели. В любом случае объективная оценка перевода представляет сложную задачу, поскольку при этом приходится учитывать целый ряд факторов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Языкознание, 1990. – 269 с.
- 2 Федоров А.П. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1968. - 148 с.
- 3 Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М., 2001. – 283 с.
- 4 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М., 1988. – 169 с.

ТҮЙІН

Мақалада мәдениетаралық қатынас аясында аударманың прагматикалық аспектісі және прагматикалық адаптация қаралады. Бұл мәселе қазіргі аударматанудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Автор осы зерттеу барысында белгілі аударматанушы-ғалымдардың көзқарастарын қарастырады.

RESUME

This article deals with relevant issues of contemporary translation studies – a pragmatic aspect of translation, and transcreation. It highlights the views of scholars on translation pragmatics, difficulties, and ways of achieving a communicative approach.

УДК 347.78.034

А.Т. АчкановаЕвразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Особенности перевода эмоционально- оценочной лексики на примере цикла произведений А. Кристи об Э. Пуаро

Аннотация

В статье рассматриваются особенности перевода эмоционально-оценочной лексики на примере переводов произведений А.Кристи об Э.Пуаро. Предполагается, что создание образов героев в произведениях, подвергнутых переводу, во многом зависит от эмоциональной оценки переводчика. Переводчик пытается выразить смысл оригинала на языке перевода, основываясь на своем восприятии и понимании текста, поэтому переводчика по праву можно считать автором текста, который он создал на языке перевода. Данное утверждение иллюстрируется на примерах из произведений А.Кристи.

Ключевые слова: перевод, лексика, экспрессивность, оценочность, переводчик, автор, образ, текст, смысл, субъективность.

Традиционно язык принято изучать во всем разнообразии его функций коммуникативной, апеллятивной, поэтической и экспрессивной или эмотивной. Обращение к человеческой личности в лингвистических исследованиях не может обойтись без ее ядерного - эмоционального – аспекта [3, с.16]. Эмоционально-оценочная лексика, в первую очередь, передает эмоциональное состояние говорящего, его отношение к ситуации, объекту и т.д., и только после этой функции реализуется информативная составляющая

Опыт человечества в познании эмоций закрепляется в языковых единицах. Можно говорить о языке, описывающем эмоции, и языке, выражающем их. Эмотивная лексика традиционно изучается с учетом таких категорий, как оценочность, экспрессивность, образность, причем связи ее с оценкой оказываются особенно тесными, эмоция выполняет функцию оценки [2, с.22].

Вопрос о взаимодействии эмоциональности и оценочности остается дискуссионным, и в работах лингвистов всегда решается по-разному. Мы склоняемся к мнению, согласно которому эмоциональность и оценочность - это категории, связанные между собой, при этом исходя из того, что не вся оценочная лексика будет передавать эмоциональное состояние. На эмоциональность указывает стилистическая принадлежность слова, поэтому для анализа мы взяли преимущественно стилистически маркированную лексику.

Эмоционально-оценочная лексика, использованная в литературном художественном произведении, сложна для наблюдения. При рассмотрении художественного текста данные языковые единицы должны быть исследованы последовательно с нескольких точек зрения.

Попытаемся рассмотреть особенности перевода эмоционально-оценочной лексики на примере цикла произведений А.Кристи об Эркюле Пуаро.

В ходе исследования произведений А.Кристи мы выделили авторскую оценку, которая используется в следующих целях:

1) эмоциональная оценка героев, их характеров, как через описание внешности, так и через непосредственные характеристики, оценку образа жизни персонажа;

2) выражение иронии,

3) попытка воздействовать на читателя, заставить его интерпретировать текст так, как задумал сам автор. Как прямые, так и косвенные позитивные или негативные оценки автора, приведенные в произведениях, сигнализируют читателю о том, как он должен относиться к происходящему.

Кроме того, для нас является наиболее важным выяснение следующего предположения: создание образов героев в произведениях во многом зависит от эмоциональной оценки переводчика. Переводчик пытается выразить смысл оригинала на языке перевода, основываясь на своем восприятии и понимании текста, поэтому переводчика по праву можно считать автором текста, который он создал на языке перевода [1, с.56]. Проявление субъективности переводчика должно считаться естественным, поскольку смысловой сдвиг при переводе обусловлен его природой и движением смыслов текста, а переводческие решения могут носить в большей или меньшей степени творческий, индивидуальный характер. Вступая в интертекстуальные отношения, текст перевода, в отличие от оригинала, неизбежно приобретает другой смысл.

Рассмотрим авторские оценки и варианты их перевода на примерах.

С самой первой встречи (а это происходит в рассказе «Таинственное происшествие в Стайлзе» А.Кристи дает очень яркое описание внешности Пуаро:

- Poirot was an extraordinary looking little man. He was hardly more than five feet, four inches, but carried himself with great dignity. His head was exactly the shape of an egg, and he always perched it a little on one side. His moustache was very stiff and military.

- Пуаро обладал весьма необычной внешностью. Ростом он был не выше пяти футов и четырех дюймов, однако держался всегда с огромным достоинством. Свою яйцеобразную голову он обычно клонил немного набок, а пышные усы придавали ему довольно воинственный облик.

В русском переводе отсутствуют слова «маленький человек», однако к слову «необычный» добавлено усиление. Видимо, переводчик посчитал, что следующего предложения, указывающего рост Пуаро в футах, будет достаточно для создания представления о невысоком человеке. Мы придерживаемся иного мнения. Тщательно изучив авторские способы создания образа детектива Пуаро, мы считаем, что для автора данное повторение (а именно – акцентирование внимания на маленьком росте) крайне важно.

Описанием внешности Пуаро Агата Кристи создает с первых же рассказов комический эффект. Используя постоянно описания: «яйцеголовый», «забавный коротышка», «маленький человечек», «смешно торчащие усы», писательница вызывает у читателей улыбку.

Вероятно, это делается намеренно, чтобы создать контраст с его интеллектуальными способностями. На время написания рассказов о Пуаро уже существовал благородный, безупречный джентльмен Шерлок Холмс, и Агате Кристи нужно было придумать

отличающийся образ детектива. Ей это с блеском удалось – образ Пуаро соединяет в себе черты комичности, изящества, блестящей эрудиции, интеллектуальных способностей.

Именно поэтому в приведенном примере А.Кристи дважды упоминает о его маленьком росте – для усиления эффекта.

Переводчик по-своему решил задачу создания комического эффекта: он делает упор на описание формы головы и усов: им подобрано прилагательное «яйцеобразная», имеющее большую эмоциональную окрашенность по сравнению с возможным переводом «голова в форме яйца». А в примере с усами, не ограничиваясь дословным: «усы в военном стиле», переводчик «разворачивает» фразу, направляя значение на образ Пуаро: «усы придавали ему довольно воинственный облик».

Следует отметить, далее по тексту переводчик восполняет упущение в переводе упоминания о маленьком человеке:

- He was a funny little man, a great dandy, but wonderfully clever.

- Да, это был забавный коротышка, страшный щеголь, однако на редкость сообразительный.

Переводчик не просто говорит «маленький человек», а подбирает эмоционально-оценочное слово «коротышка», вместо «большой» употребляет «страшный щеголь», чем добивается даже еще большего юмористического эффекта, чем в оригинале.

Описывая Пуаро, автор не раз употребляет сравнение с котом. В приведенном ниже примере мы хотим продемонстрировать перевод фонетического звукоподражания:

- This morning he flung down the newspaper with an impatient 'Tchah!' - a favourite exclamation of his which sounded exactly like a cat sneezing.

- В то утро он отложил в сторону газету с возгласом нетерпения: «Уфф», что было более похоже на шипение кота.

Переводчик изменил сочетания звуков, адаптировав звучание к принятой в русскоязычной среде форме передачи шипения. Однако, здесь снова отмечается пример опущения при переводе: в оригинале говорится, что этот возглас был его любимым (тем самым автор еще больше указывает на схожесть образа Пуаро с котом). В переводе же говорится: «возглас нетерпения». Это еще раз демонстрирует субъективную оценку переводчика.

Такая субъективная оценка проявляется во многих случаях. Так, к примеру, в повести «Мечь фараона» little man уже не переводится как «коротышка», и к тому же добавляется слово «бельгиец», которого нет в оригинале:

- But the little man was obviously in earnest.

- Но маленький бельгиец выглядел таким искренним.

В данном случае пропадает комический эффект, изначально заложенный автором в образ детектива. Переводчик смещает акцент на то, что Пуаро – иностранец.

Следующий пример из повести «Не будите спящую собаку» так же иллюстрирует потерю комичности образа при переводе:

- Indeed, how is that?" demanded the little man innocently.

- Да что вы говорите? - с невинным видом спросил Пуаро.

Вместо «коротышка» или «маленький человек» употребляется просто фамилия детектива. Предложение теряет юмористический оттенок и становится более официальным.

Следует также отметить, что в некоторых случаях перевод имеет даже более ярко выраженную эмоциональную окраску, и, благодаря творческому подходу переводчика образы получаются более выпуклые и запоминающиеся. Приведем пример из повести «Небудите спящую собаку»:

...Hercule Poirot, very neatly and foppishly attired, his mustaches waxed to a stiff point.

...и с напомаженными усами, торчащими, словно стрелки огромных часов, — появился Пуаро.

В приведенном примере мы видим очень удачную переводческую находку: сравнение усов со стрелками часов.

Это можно проследить и в эмоциональной оценке речевого поведения Пуаро при переводе:

"I have been, not a triple imbecile" he deigned to remark

- Я не просто дурак, – бормотал он, пыхтя.

Несомненно, при характеристике речевого поведения употребление слов «бормотал» и «пыхтя» добавляют юмора в образ детектива, воплощая, таким образом, замысел автора. Перед нами смешной маленький человечек, который, к тому же и разговаривает потешно, бормоча что-то себе под нос.

Отсюда следует, что при создании художественного текста, то есть при кодировании художественной информации, действительность отражается сквозь призму индивидуального видения картины мира автора, на что впоследствии накладывается второй уровень опосредованности – индивидуальное восприятие переводчика. Таким образом, действительность становится весьма отвлеченным и относительным понятием.

При художественном переводе передается некоторая информационная ценность текста в соответствии с субъективными предпочтениями переводчика. Определяя информационную ценность того или иного знака и художественного текста в целом, переводчик не перебирает механическим способом свойства и признаки знаков, а действует избирательно, выделяя прежде всего те знаки, которые представляются ему наиболее существенными [4, с.37].

В приведенных примерах видно, как подобная избирательность влияет на подбор эмоционально-оценочной лексики при переводе. Можно утверждать, что художественный перевод во многом подвержен влиянию субъективных факторов, таких как культурный, временной, социальный, политический и др. Особенно эта зависимость явно прослеживается в субъективном выборе переводчика эмоционально-оценочной лексики, которая позволяет создать образы художественного произведения для восприятия их читателями на языке перевода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Казакова Т.А. Художественный перевод: в поисках истины. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2006. - С. 56.
- 2 Латина О.В. Экспрессивная функция языка / О.В. Латина //Человеческий фактор - в языке. Языковые механизмы экспрессивности. - М., 1991. – С. 22.
- 3 Матвеева Т.В. Лексическая экспрессивность в языке. - Свердловск, 1986. - 16 с.
- 4 Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация / В.Н. Телия //Человеческий фактор в языке. - М., 1991. – С. 37.

ТҮЙІН

Мақалада Э. Пуаро туралы А.Кристи шығармаларының аударма үлгісіндегі сезімдік-бағалау лексикасы қарастырылған. Шығармаларда аударылған әдеби кейіпкерлердің келбеті аудармашының сезімдік бағалауына тікелей қатысы бар екендігі қарастырылған.

RESUME

The article concerns the peculiarities of emotionally evaluative vocabulary translation by the example of translation of works by A.Christie about H. Poirot. It is supposed that the creation of characters subjected to translation largely depends on the emotional assessment of a translator.

С.А. Мұратова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университеті,
магистрант

Адамның жағымсыз қасиетін білдіретін тілдік бірліктердің этнолингвистикалық сипаты

Аннотация

Мақалада адам тілінің дамуы жолында қалыптасқан «Адамдық қасиетті» білдіретін ұғымдардың белгілі бір аталымдарға ие болу мәселелері көтеріледі. Әр халықтың мінезі ғасырлар бойы елдің тұрмыс-тіршілігіне, табиғатына, тарихи жағдайларына байланысты дамып, қалыптасқан. Мақалада адам бойындағы мінез бітістерінің, жағымсыз қасиеттерін этнолингвистикалық тұрғыдан талдап, қазақ танымындағы көрінісін айқындау мақсат етіледі.

Түйін сөздер: мінез, ұлттық мінез, халықтық таным, сөз табиғаты.

Адам – жер бетіндегі тіршілік иелерінің ішіндегі ең саналысы да, ең күрделісі де, соған сай ашылмаған құпиясы да мол құбылыс екені белгілі. Адам өзі пайда болғаннан бергі жылдар бойы өзі де үнемі дамып, өзгеріп отырса, соның арқасында дүниенің де өзгеріп, дамып отыруына себепші болып келеді. Сол өзгерістердің басында ақыл-ойдың жетілуі мен тілдің пайда болуы тұрады. Адам ақыл-ой дамуының арқасында дүниені, өзін қоршаған ортаны таныды, таныған дүниесін тіл арқылы сөзбен атауға, сөйтіп бір-бірімен тілдесуге қол жеткізді. Ғасырлар өткен сайын бұл мүмкіндік арта түсіп, қазіргі жеке ұлттардың өздеріне тән тілін (лексикалық байлығын), рухани мәдениетін қалыптастырды. Осы ұлы жолда адамның өзіндік қасиетінің мәні айрықша. Академик Ә.Қайдардың сөзімен айтқанда: «... Адам мен ұлы табиғат өзара тығыз байланысты: Адам да сол Табиғаттың өзінен жаралған, сол Табиғаттың өзінде өтіп жатқан саналы өмірдің, ондағы қалыптасқан рухани, заттық мәдениеттің ұйтқысы, барша өркениеттің зиялы иегері. Ол бұл дәреже-деңгейге өзін-өзі де, өзін қоршаған Табиғат құбылыстарын да, өзі қауымдасып жасап отырған қоғамдағы қарым-қатынасты да – бәрі-бәрін тегіс біліп, тереңнен түсінуі арқылы ғана жетіп отыр... Демек, Адамның ең басты, ең қымбат, ең абзал, ең құнды қасиеті – оның Адамдық қасиеті. Ал, бұл қасиет ақыл-парасаттан бастау алып, жер бетіндегі барша саналы өмірдің ұйтқысы болып отыр» [1, 12].

Адам тілінің дамуы жолында «Адамдық қасиетті» білдіретін ұғымдар да ғасырлар бойы белгілі бір аталымдарға ие болып тіл лексикасынан орын алған және олар диалектиканың даму заңдылығына сәйкес (қарама-қарсылық заңы) жағымды-жағымсыздық мағынаны білдіретін тілдік бірліктер ретінде қалыптасқан. Нақтырақ айтқанда, адам бойындағы қасиеттер басқалар тарапынан жағымдылығымен де, жағымсыздығымен де бағаланатыны айғақ. Бұл шағын мақалада жазушы Қуандық Түменбай шығармаларынан алынған біршама мысалдарды негіз етіп, адамның жағымсыз қасиеттерін атайтын сөздердің этнолингвистикалық ерекшеліктерін анықтауға көңіл аударылды.

– Біздің Саматтың ынжық болып, оқудан шыққаны да қалада өскендіктен болды ғой, – деп, Ұмсындық күйеу баласын әрі кекеткендей, әрі оған дұрыс жауап қайтардым деген сыңаймен қарады /Жүрдек поезд, 8/.

Ынжық – аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен, жігерсіз, босбелбеу, жасық адам [1, 137]. Осы анықтаманың дәлдігі сөйлем мазмұнынан да аңғарылады: кейіпкердің оқудан шығуының себебі – осы ынжықтық.

Жалпы көнбістікті, ынжықтықты, момындықты қатар қойып, бұлар қазақ халқының табиғатына тән қасиеттер дегенді жиі естиміз. Дәлірек айтсақ, ұлтымыздың менталитеті туралы сөз қозғалған жерде үнемі осылай айтылып жүр. Бірақ қайсар рухты батырлардың ұрпағы саналған қазақ халқында бұл мінез қалай пайда болды? Қазақ жеріндегі Ресей империясының отаршылдық саясаты халықты рухани жағынан күйзеліске ұшыратты, оның діні мен діліне, әдебіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне нұқсан келтірді. Халықтың тәуелсіздіктен айырылып, бодан болуынан ұлттық мінезде ұнамсыз қылықтар көбейе түсті. Солардың бірі – жасқаншақтық, ынжықтық «құлдық психология». Бірақ ынжықтық пен момындықты шатастыруға болмайды. Момындық қасиет – ақылды, парасатты адамда да бола береді. Ал ынжық адамда ақыл-парасат болмайды. Ынжық – айтқанға көніп жүре беретін, өз ойын айта алмайтын, өзін де өзгені де қорғай алмайтын, жасық, психологиялық тұрғыдан әлсіз адамды атайтын болған. Ертедегі «ынчак» (кейде «ынчық») тұлғасы – қайғылы, қапалы мағынасында айтылған. Кейін моңғол тіліне ауысқанда «унжих» тұлғасына өзгеріп, «салбырау» мағынасында қолданылатын болған. Махмұд Қашқаридың «Түркі сөздігіне» сүйенсек, Иұншығ(Јуншығ) – ынжық, хәлі нашар, осал деген мағынаны беретін байқаймыз [2, 111]. Демек, ынжықтық – адамның бойындағы жағымсыз қасиетті танытатын, көнбіс, жігерсіз адамның бейнесін беруде қолданылатын тілдік бірлік.

Айтпады дейсің, апам ғой бізді осылай артық ауыз сөз айтпауға үйреткен» деп, қайын енесін кінәлап сөйлегенде көз алдына аузы ауыр, өзімен-өзі томаға тұйық отыратын анасы көлең етті [Қырықтағы қыз, 131].

Томаға-тұйық Жеткеннің көз алдына тек қана Мәнсұр елестейді [Жақсылық жасағым келеді, 5].

Томаға-тұйық сөзінің халықтық түсінігі алдыңғы сөйлемдегі үйірлі мүше құрамында келген ауызы ауыр, өзімен-өзі сөздерінің қатысуы арқылы берілген, яғни томаға-тұйық аталымы – басқа адамдармен араласа бермейтін, ортадан оқшау, үн-түнсіз, өзінше шеткері жүретін, сөзге салқын (ауызы ауыр), томырық мінезді адамның қасиетін білдіретін сөз.

Бұл сөздің шығу төркіні жайында белгілі ғалым Ә.Нұрмағамбетов мынадай дерек келтіреді: «М.Қашқари сөздігінде «томлығ» дыбыс құрамындағы тұлғаның бірінші мағынасы – суық, салқын болса, туынды, ауыспалы түсінігі – көңілсіздік, қаталдық. Қазіргі түркі тілдері ішінде туваларда дәл осындай мағынаны «дүмбей» сөзі береді. Енді бір түркі тілдерінде, атап айтсақ, құмықтарда мағына ауысуы алшақтай түсіп, «томақ» тұлғасы – «топас», татарларда «тома» – жан-жағы бітеу іспеттес түсінікке нұсқайтын болған. Осылардың қай-қайсысының да тұңғыш түбірі – «том», ал бірінші мағынасы – «суық». Бертін келе ол тұлғасын өзгерте түсіп, кейбір түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде, алғашқы «суық» мағынасы адам мінезіндегі «жабырқаңқылық, көңілсіздікті» бейнелеп көрсету қызметін атқаруға көшкендігін байқаймыз. Жорамалымыз бойынша,

«томаға-тұйық» қос сөзін мағына жағынан «салқын-тұйық» деп айтуға да болады» [2, 273].

Ал кей ғалымдар бұл сөздің пайда болуын бүркіттің екі көзін саңылаусыз жауып тұратын баскиім – томағамен байланыстырады. Ал томағаның бүркітті баптап-баулу үшін, оның бала-шаға, ит-құсқа, қызылға ұмтыла бермеуі үшін және жақындағанды шап беріп бұру қаупінен сақтану үшін бүркіттің басына кигізілетін (томағалайтын) былғары көзқап екенін ісі қазақ біледі. Томаланған бүркіт өз ортасынан бөлектеніп, өзімен-өзі болады, тұйықталған әлемге енеді. Томағаның осы қасиетін ескере отырып, өзімен-өзі болуға жақын, қоршаған ортасындағы жандармен араласқанды ұната бермейтін адамдарды томағаға теңеу осыдан қалған сияқты.

«Қандай ұятсыз, дөрекі адам» деп жек көріп шыққанмен, қазір ғана қасынан кеткенде «шамалы тұра тұрғанда ғой» деген бір әулекі сезім әуреге сала бастады [Қырықтағы қыз, 113].

Дөрекі (дурәг) – парсы тілінен енген сөз. Қазақ тілінде ол екі мағынада қолданылады. Бірінші мағынасы – будан, дүбара, қоспа болса, екінші мағынасы – тұрпайы, анайы, топас [3, 112].

Қазақ мәдениетіндегі қауымдық ынтымақтастықты шайқалтып, кісілік қасиеттері өрістей алмай, қоғамда адамның әлеуметтік және рухани жағдайына ықпал еткен өзгерістер болып, теріс қылықтардың көбеюіне әсер етті. Осындай өзгерістер негізінде туындаған қасиеттердің бірі – дөрекілік. Дөрекілік қасиетке ие адамдар кез келген ұлттың ішінен табылады және ондай адамдар қай кезде де болған. Ал, осы мінез бітісі қазақ ұлтында қалай көрініс табады? Бір ғана мысал келтірейік. Аға сұлтандық билік тұсында қолында билігі барлардың бұқара, қарапайым халықты билеп-төстеп, аяусыз езгі, адам төзгісіз озбырлық көрсетуі, байлардың кедей-кепшіктің, момын шаруалардың пікірімен санаспай, әлімжеттік көрсетуі, жиған мал-мүлкін тартып алуы, ұлын құлдай, қызын күңдей жұмсауы – ерте кезеңдегі дөрекіліктің көрінісі деуге болады. Мұндай қасиет өмірден, үстемдік өкілдерінен теперіш көріп, зәрезап болған, соған қарсылық көрсетуге тырысқан төменгі дәрежедегі адамдардан да көрініс беруі мүмкін. Мұндай қасиет адамдардың сөйлеу тілінде дөрекі, бейәдеп, былапыт сөздерді қолдануы арқылы да, қажетсіз жерде ұрыншақтық мінез байқатуы арқылы да көрініс береді.

Шеше үлкен ұлының айтқанын істетпей қоймайтын қыңырлығын білсе де, есіктен шығып бара жатқан сидам денелі сергек көкірек ұлына үмітпен қарады [Депутат Аязби, 127].

Қыңыр – іс-әрекетінің жөнді-жөнсіз екеніне қарамай өз дегенінен қайтпайтын, бірмойын, қиқар адам [1, 125].

Көбінесе мінезге байланысты қолданылатын қарыспа, қисық, қиқар сөздерінің орнына қолданылады. Сөздің алғашқы мағынасына төркін боларлық тұлғаны ескі шағатай тілінен ұшыратамыз. В.Радловтың сөздігінде «кіңір» жабайы есек мағынасында көрінеді [4; 857]. Қырғыз тілінде де «қыңыр» сөзі қазақ тіліндегідей «қиқар, қырсық» мағыналарын меншіктенеді. Жабайы есек былай тұрсын, қолдағы есектің де қырсықтығы өзіне жүк болғандай. Мінезі өте қырсық, қарыспа адамды жабайы есекке теңеуден «қыңыр» сөзі қалыптасқан болуға тиіс.

Синонимдер сөздігінде «қыңыр» сөзінің бұдан басқа қиқар, қияс, қисық, қитар, қырсық, кежір, безер, кесір, қияңқы, қиыс сынды эквиваленттері бар екенін байқаймыз [5, 377]. Осыған байланысты жазушының осы мінезге қатысты мына мысалын келтіруге болады: Ауылдастары болса, Асанның агроном баласының мұндай қырсық мінезі жоқ еді деп әңгімені сан-саққа жүгіртті [Депутат Аязби, 127]. Бұл жерде адам бойындағы айтқанынан қайтпайтын, көздегенін істетпей қоймайтын, қарыспа мінез жайлы айтылып тұр. Әрине, бұл қасиеттің пайдаланылу орнына қарай пайдалы жақтары да, пайдасыз жақтары да бар. Тәжірибеге қарағанда пайдасыз жақтары басым.

Обал-ай! Адам осыншама қатыгез бе еді [Қой мен қойшы, 157].

Қатыгез – тірі жанға жанашырлығы жоқ, аяушылық, мүсіркеушілік дегенді білмейтін, рақымсыз, ұдайы кәрленіп жүру сүйегіне біткен мейірімсіз, қатал адам [1, 121]. Ал, түсіндірме сөздікте бұл сөзге қатыбас, мейірімсіз деген анықтама береді [6, 495]. Екі сөздіктегі анықтамалардың мағыналары бір-біріне жақын келеді.

Бұл сөздің шығу төркіні де жоғарыда берілген түсініктемелерді қуаттай түседі. «Қатыгез» туынды сөзінің түбірі – қаты (қата) – қатаю, қатаңдану, қатты болу деген мағыналарды білдіреді. Ал А.М.Щербак қаты сөзінің түбірі «қат» - қатты болу деген ұғымды беретіндігін және -а, -ы дыбыстары фарингализация заңына ұшырап жұтылып қалатынын көрсетеді. Бұл сөз түркі тілдерінің бәрінде кездеседі, бірақ мағыналары бір-бірінен алшақтап отырады. Мысалы, татар, башқұрт, түрік тілі диалектісі, якут, тува, ұйғыр тілдерінде қатігездену, мейірімсіздену (черствовать, быть черствым) мағынасын, қырғыз, құмық, қарақалпақ, алтай тілдерінде дөрекілену, қатаю (грубеть, заскорузнуть) мағынасын береді [7, 334]. Яғни, қатыгез сөзі – «қатаю, мейірімсіздену, дөрекілену» мағынасын беретін қаты сөзі мен сын есім тудырушы көнеленген -гез жұрнағының тіркесуі арқылы жасалып, қазақ танымында тірі жанға жанашырлығы жоқ, жүрегі қатайып, аяу, мүсіркеу дегенді білмейтін мейірімсіз адамды атауда қолданылады.

Қорыта айтқанда, адам бойындағы қасиеттерді танытатын тілдік бірлік белгілі эмоция тудыру мақсатында ғана қолданылмай, бүкіл бір ұлттың бейнесін беруде, тарихынан, менталитеті мен салтынан хабардар етуде маңызды рөл атқарады. Әр мінез бітісін әр халық өзінше қабылдап, өз тілінде ат қойып, менталитетіне, табиғатына сай мінезді күнделікті қолданысқа енгізіп келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. I том. Адам. - А., 2009. – 784 б.
- 2 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз – Алматы: Рауан, 1994. – 306 б.
- 3 Оңдасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік – Алматы: Мектеп, 1974, I т. – 382 б.
- 4 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I т, II б. – Санкт-Петербург, 1899 – 1815 б.
- 5 Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 962 б.
- 7 Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» и «Қ». – М., 1974. – 368 б.
- 8 Түменбай Қ. Жақсылық жасағым келеді. - Астана, 2008.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются с этнолингвистической и лингвостилистической точки зрения языковые единицы, которые обозначают отрицательные свойства человека.

RESUME

In the article the author analyzed ethnolinguistic and linguostylistic features of linguistic units that designate the negative properties of the person.

УДК 81'373.46=512.122=161.1

Г.Д. Узденбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, магистрант

Г.М. Гауриева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, к.п.н., доцент

Актуальные проблемы терминоведения русского и казахского языков

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ развития русского и казахского терминоведения, исследуется взаимосвязь формирования и функционирования казахской терминологии с другими языками, а также влияние, оказанное на нее английским языком через призму русского языка. Особое внимание уделено современному этапу развития и актуальным проблемам терминоведения казахского языка, таким как проблема перевода иноязычных международных терминов, их заимствования и унификации в терминологической системе казахского языка.

Ключевые слова: термин, терминоведение, заимствования, иноязычные слова, интернациональная лексика, компьютеризация.

Любой язык представляет собой определенную совокупность слов. Это слова, исконно имевшиеся в языке на протяжении всей истории его существования; слова, по некоей причине заимствованные из других языков и новые слова, систематически появляющиеся в связи с глобализацией и компьютеризацией всего современного общества. С развитием информационного мира, науки и техники, появлением новых сфер деятельности, устройств, средств и программ возникает необходимость в совершенно новых понятиях, описывающих их функционирование и возможности, и эти понятия - термины.

Проанализировав достаточное количество определений понятия термин, мы пришли к выводу, что термины – это слова специальной лексики, относящиеся к определенной области знаний, эмоционально нейтральные и однозначные. А науку, занимающуюся изучением терминов, называют терминоведением.

В своем развитии терминоведение, по мнению В.М. Лейчика, прошло четыре этапа [1, с.225-231].

Первый этап ознаменовался появлением понятий «термин» и «терминология» в эпоху Возрождения. На данном этапе также появились первые терминологические словари.

Второй этап охватил приблизительно 30-60-е годы прошлого столетия. Данный этап отличился значительным вкладом Д.С. Лотте, Э.К. Дрезена, О. Вюстера, изучавшими термин лингвистическими методами в совокупности с методами логики.

После 60-х годов начался третий этап терминоведения, который ознаменовался признанием терминоведения отдельной и самостоятельной дисциплиной. Главными вопросами данной науки стали определение признаков научных терминов с позиций их семантики, морфологии и словообразования. Именно на третьем этапе появляется большое количество работ по терминоведению и даже публикуются специализированные сборники.

Огромное внимание было уделено ряду проблем терминоведения на четвертом этапе его развития, продолжавшемся в 70-80-е годы XX века. Также были проведены несколько конференций, семинаров, были изданы учебные пособия.

К концу столетия терминоведение оказалось на пятом этапе развития после существенного спада, охватившего весь Советский Союз, и постепенно стало набирать обороты.

Возникновение терминов в компьютерной сфере напрямую исходит из США. Это связано с тем, что именно Америка стала первопроходцем и прародителем компьютерных инноваций, так как еще в 1984 году там вышел первый успешный персональный компьютер «Macintosh», обладавший всеми признаками современного компьютера. На сегодняшний день ситуация в сфере информационных технологий остается аналогичной: большинство новых терминов приходит к нам именно из Соединенных Штатов.

Компьютерная отрасль развивалась также во многих других странах, в том числе и в Советском Союзе, а затем и в России. Это обстоятельство способствовало появлению параллельных наименований новых реалий, затем вытеснению отечественного варианта и, в конечном счете, привело русскую компьютерную терминологию в современном своем состоянии к бесконтрольности и противоречивости [2, с.7].

Доктор филологических наук С.В. Гринев пишет: «В настоящее время специальная лексика русского, английского и других развитых языков в большинстве областей знания не представляют собой упорядоченной системы, которая соответствовала бы современному уровню развития науки и запросам практики. Распространены такие негативные явления, как совпадение форм разных терминов, различное толкование терминов представителями разных научных школ и направлений, синонимия (достигающая в некоторых областях 50% от общего числа терминов), произвольная вариантность форм одних и тех же терминов, нечеткое определение многих понятий, необоснованное введение иноязычных терминов, распространение немотивированных и ложномотивирующих терминов, отсутствие научно обоснованных общих принципов образования терминов и конкретных оптимальных моделей образования терминов подавляющего большинства областей знания» [3, с.309].

Упорядочение специальной лексики важно для взаимопонимания специалистов, что становится все более трудным в связи со специализацией наук, подготовки научных и технических кадров, издания научной, производственной и справочной литературы, планирования и учета, развития международных научных и экономических связей, получения и обмена информацией, разработки автоматизированных систем. Особое значение упорядочивание специальной лексики приобретает в современных условиях компьютеризации исследований, производства и управления. Следует учитывать, что удачные термины могут способствовать развитию науки, а неудачные – тормозить развитие научных знаний.

Из мнений данных терминоведов становится очевидным, что вопрос упорядочения и систематизации терминов являлся актуальной проблемой на протяжении всей истории развития терминоведения. Так и сегодня данный вопрос остается нерешенным. Это связано, во-первых, с тем, что компьютерные и иные технологии не стоят на месте и с

каждым днем в мире появляются новинки науки и техники, а с ними и новая терминология. Так становится достаточно сложно объединить и привести в единую систему все существующие и вновь появившиеся термины. В данном случае вариант бумажных словарей становится просто нерентабельным, а их место уверенно занимают словари электронного характера с возможностью обновления и дополнения словарных статей. Во-вторых, проблема заимствований иностранных слов, чаще всего американского варианта английского языка, касается практически каждого языка, развивающегося в ногу со временем. Если в 40-50-е годы большинство терминов просто перенимались и использовались другими языками, то сегодня все чаще поднимается вопрос о создании собственной терминологической системы в каждом языке. Это коснулось как русского, так и казахского терминоведения.

Истоки терминоведения казахского языка неразрывно связаны с русским терминоведением. Будучи в составе Советского Союза, в своем развитии оно проходило все те же этапы и претерпевало схожие изменения и нововведения. Казахская терминология и сейчас рассматривается сквозь призму русского языка и не может до конца обособиться, и это связано все с теми же заимствованиями, так называемыми «элементами чужого языка, перенесенными из одного языка в другой в результате контактов языковых... [4, с.709]».

В отношении слов, используемых в русском языке и не принадлежащих к его основному словарному запасу, в литературе используют следующие обозначения: иностранные слова, иноязычные слова, иностранные заимствования, иноязычные заимствования, заимствования. Раньше также применяли термины иноплеменные слова и иноземные слова [5, с.149].

Что касается казахского языка, то в 1920-1930-е годы под словом «термин» иногда применялись такие слова, как «шетел сөздері» (иностранные слова), «пән сөздері» (предметные слова), «жат сөздер» (чужеродные слова) или «термины» [6, с.2].

О возможностях казахского терминоведения в одном из интервью газете «Мегаполис» говорит доктор филологических наук, профессор Шерубай Курманбайулы: «Современный терминологический фонд казахского языка начал формироваться в XIX веке, когда Абай и Шакарим в своих произведениях ввели в обиход философские, Шокан Уалиханов – географические термины. Во второй половине XIX века увидели свет первые казахские газеты «Туркестан уалаяты», «Дала уалаяты». В периодической печати появились научные термины, переведённые с русского языка. В этот же период стали выходить первые научные книги на казахском языке, стали формироваться термины в различных отраслях. Но это были отдельные слова. А научный, системный подход в формировании терминологической системы стал применяться в начале XX века благодаря учёным, впоследствии создавшим партию «Алаш» и правительство «Алашорда». Из-под пера Ахмета Байтурсынова вышли лингвистические и литературоведческие термины, Халел Досмухамедов создал термины в области медицины и биологии, Жумахан Кудерин – ботаники, Елдес Омаров – физики и геометрии, Магжан Жумабаев – педагогики, Жусупбек Аймауытов – психологии, Каныш Сатпаев – алгебры. Была даже военная терминология. Эти выдающиеся учёные доказали, что казахский язык способен создавать самобытные термины для обозначения различных явлений» [7, с.3].

В ряде стран приняты меры по защите государственного языка от проникновения в него иностранных слов в иноязычном написании и произношении. В Китае, например, все заимствования переводятся на китайский язык или заменяются исконными аналогами. Подобное явление наблюдалось в чешском языке в 19 веке, когда для наименования новых понятий и реалий привлекались только исконные слова [8, с.67-68].

В России и Казахстане в Законах о языках говорится о полной защите государственного и других языков, о создании всех необходимых условий для их

функционирования и развития, но не говорится о запрете в отношении иностранной лексики, то есть данные языки открыты для вхождения в них иноязычных слов.

Как отмечает в своей работе А. Смагулова: «Начиная со второй половины XX века в казахский язык ... активно начинают внедряться интернационализмы, термины из английского, русского языков чаще всего путем синтаксического калькирования соответствующих многокомпонентных терминов, освоения интернационального лексического фонда из английского языка через русский язык, который, как уже сказано, стал языком-посредником между этими двумя языками, а также путем лексического и семантического заимствований» [9, с.18].

В действительности же мнения в отношении терминологии казахского языка разделились: есть те, кто считает, что все новые термины должны быть переведены на казахский язык, другие предлагают вариант частичного перевода, а некоторые допускают возможным оставить все без изменений. На наш взгляд, оптимальным можно считать второй вариант, ведь не все термины можно перевести, так как при переводе не всегда сохраняется суть слова, а термин, по природе своей, узконаправленная и однозначная единица, которая должна точно передавать смысл. Ведь не раз возникали ситуации, когда переведенное слово просто не приживалось среди населения. Также невозможно обойтись абсолютным заимствованием, ведь тогда, как говорил А. Байтурсинов, казахский народ, «заменяя слова родного языка и иностранного языка, не заметит, как потеряет свой язык» [10, с.264].

В данном ключе высказался и Глава государства Нурсултан Назарбаев, который отметил, что не стоит переводить понятные всем интернациональные слова: «В терминологии есть немало вопросов, например, такие древнегреческие слова как «музей» или «архив», ассимилировавшиеся во многих языках мира, мы искусственно переводим как «мұражай» и «мұрағат», «композитор» теперь «сазгер», «пианино» перевели как «күйсандық», а эти слова – интернациональные» [11, с.1].

Казахский язык очень богат и многообразен. Как пишет автор блога «Богатство казахского языка: плюсы и минусы», роман «Путь Абая» М. Ауэзова содержит свыше 16 тысяч слов, в то время как А.С. Пушкин во всех своих произведениях употребил чуть больше 21 тысячи слов, Ленин – около 31 тысячи. В казахской лексике также достаточно слов синонимов, даже в сравнении с лексикой английского языка. Так, перевод слова «possible», который на русском языке звучит как «возможный, вероятный», в казахском языке обретает целый ряд возможных вариантов: «мүмкін», «бәлки», «бәлкім», «сірә», «ықтимал», «кисаны бар» [12, с.1].

Вопрос перевода и заимствования международных терминов до сих пор остается спорным и нерешенным. Важно как можно скорее прийти к единому мнению и направить все силы на развитие терминологической системы государственного языка. Также необходимо осознать, что тотальный перевод всех терминов на родной язык приведет только к его усложнению. А так как главной целью языковой политики государства является максимальное овладение государственным языком, то велика вероятность столкнуться с неизбежным противоречием в этой связи. Также присутствие в языке интернациональных терминов способствует не только возможности избежать его «перенасыщения», но и продуктивному взаимодействию с другими странами путем поддержания термином его международного статуса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Издание третье. - Москва: Изд.ЛКИ, 2007. - С. 225-231.

- 2 Комлева И.Л. Принципы формирования русской компьютерной терминологии, 61:07-10/453, РУДН. – М, 2006. - С. 7.
- 3 Гринев С.В. Введение в терминоведение. - М.: Моск. лицей, 1993. - С. 309.
- 4 ЛЭС 2002: 158 Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. В.Н.Ярцевой. – 2-е изд., доп. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – С. 709.
- 5 Лотте 1982: 9-11) Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов [Текст] / Д.С. Лотте. – М.: Наука, 1982. – С. 149.
- 6 http://www.neotech.kz/tech_termins_ru.html
- 7 Курманбайулы Ш. Только на мертвых языках не создаются термины http://m.megapolis.kz/art/Sherubay_KURMANBAYULI_Tolko_na_myortvih_yazikah_ne_s_ozdayutsya_termini
- 8 Юхмина Е.А. Адаптация англоязычных компьютерных терминов к лексической системе русского языка. - Челябинск, 2009. - С. 67-68.
- 9 Смагулова А.С. Специфика терминологического поля в области нефти и газа (на материале английского и казахского языков). - Алматы, 2010. - С. 18.
- 10 Байтұрсынов А. «Ақ жол». – Алматы: «Жалын», 1991. - С. 264.
- 11 <http://www.regnum.ru/news/1604816.html>
- 12 <http://yvision.kz/post/377914>

ТҮЙІН

Бұл мақалада орыс және қазақ терминологиялық жүйелерінің салыстырмалы анализі берілген, қазақ терминологиясының құрылуы мен жұмыс істеуі, өзара байланысы және оған ағылшын тілі мен орыс тілі арқылы әсер етілген ықпал зерттеледі. Қазақ тілі терминологиясының қазіргі кезеңнің дамуына және оның маңызды мәселелерге айрықша назар беріледі.

RESUME

The article deals with the comparative analysis of Russian and Kazakh terminology and intercommunication of forming and functioning of Kazakh terminology. Much attention is given to the modern stage of development and actual issues of Kazakh terminology system.

Э.Г. Мурзабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, магистрант

Г.М. Гауриева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, к.п.н., доцент

Культурологический аспект семантики топонимов (на материале английского и казахского языков)

Аннотация

В статье рассматриваются особенности семантики топонимов Казахстана и Великобритании, а именно содержащийся в ней национально – культурный компонент. Контрастивный метод анализа позволяет изучить топонимы с точки зрения наличия в них информации о национальной культуре. Здесь топонимы рассматриваются в виде трансляторов культурных особенностей, которые помогают выявить специфику топонимических картин мира рассматриваемых языков. Автор выделяет четыре компонента: исторический, метафорический, национальный и религиозный, которые в совокупности наиболее обширно раскрывают культурологический аспект топонимики.

Ключевые слова: топоним, топонимика, культура, культурологический аспект, исторический аспект, метафоризация, религия, нация.

Индивидуализация объектов является неотъемлемой частью любого общества. Ни одно государство в процессе своего развития не обходилось без набора географических единиц. В Законе о языках Республики Казахстан выделяется термин «топонимика», который непосредственно занимается изучением географических объектов, а также закономерностями их возникновения, изменения и функционирования [1]. Топонимическая система любого языка – это отражение его истории, культуры, идеологии и мировоззрения. Каждый топоним несет в себе культурно – историческую информацию. В толковом словаре С.И. Ожегова «топоним - собственное название отдельного географического места (населённого пункта, реки, угодья и др.)» [2].

Топонимы, являясь частью языкознания, выступают в роли орудия культуры. Язык и культура тесно переплетены и неотделимы. Культура, в понимании В.Н. Телия, - это «своеобразная историческая память народа. И язык, благодаря его коммуникативной функции, хранит её, обеспечивая диалог поколений» [3]. В культуре сосредоточена система свойств определенного общества, которая придает ему неповторимость, самобыт-

ность, уникальность. Язык, в свою очередь, отражает, сохраняет и передает данные свойства. Следовательно, необходимо рассмотреть термин топоним сквозь культурологическую призму: лингвист И.С. Карабулатова топонимами называет «...слова, выступающие не только в качестве языкового кода, но и в роли культурного кода». Под кодом культуры понимается «совокупность знаков (символов) и система определенных правил, при помощи которых информация может быть представлена (закодирована) в виде набора таких же символов для передачи, обработки и хранения, запоминания. Правила, регулирующие коды, устанавливаются по соглашению между носителями одной и той же культуры [4].

В настоящей работе мы будем рассматривать национально – культурный компонент топонимов Великобритании и Казахстана в сопоставительном ракурсе, что поможет выявить и сравнить культурологические особенности этносов двух гетероморфных языков.

История становления двух государств подразделяется на определенные периоды, которые находят свое отражение в топонимах. Если детально рассмотреть историю образования современного топонима, то можно определить несколько этапов его трансформации и фиксирования, а также выявить внешние и внутренние факторы, которые наложили свой отпечаток на его формирование. Следовательно, исторический компонент культуры выходит на первый план.

Например, наличие компонента –*lan* (в переводе «*lan*» -церковь) в некоторых названиях английского языка свидетельствует о влиянии кельтской культуры на территории Британии. Действительно, в XI веке до н. э. началось вторжение и заселение Британии кельтскими племенами, продолжавшееся вплоть до начала I века до н. э. С тех пор, названия некоторых объектов твердо зафиксировались в английском языке – *Llanidloes*, *Llandudno*, *Llangollen* [5, 62]. Значительный след в топонимике Британии оставили скандинавские завоевания в IX – XI веках. Об этом свидетельствует наличие элемента «*бу*» в названиях некоторых ферм на севере Англии. В переводе с датского «*бу*» означает «деревня, отдельно стоящая ферма». Таким образом, названия *Frisby*, *Hellaby*, *Blackfordby* до настоящего времени имеют место в топонимике Великобритании.

Подобные процессы имели место и в истории Республики Казахстан. Великое монгольское нашествие XIII века, начавшееся с озера Байкал и дошедшее до Европы, не могло не оставить свой отпечаток на топонимику Казахстана. Исследования географических объектов восточных регионов республики учеными позволяет судить о наличии монгольских элементов в названиях объектов Казахстана. Э.М. Мурзаев представляет анализ названия гор Алтай: «Алтай» - это монгольское слово со значением «горная страна», «богатая гора». Может быть связано с названием Алатау. Форма слова «Алтайн-Нуру» возможно связано с монгольским словом «алтын» - «золото» [6]. Еще одним ярким примером монгольского влияния является объект Бокыморин, река, сопка в системе Черного Иртыша. В структуре данного топонима оба компонента слова принадлежат монгольскому языку. По-монгольски «*боо-х*» - «запруда», «дамба», «запруженный», «прегражденный» + «*мурен*» - «река». В период с 1920 по 1991 год, когда вся территория Казахстана находилась в составе СССР, наблюдается масштабный процесс русификации казахского населения, что вело к потере национальной идентификации. В результате, большинство географических объектов Казахстана подвергались переименованию. Так, появились и до сих пор существуют названия поселений таких, как Нежинка, Темирязево, Архангельское в Северо-Казахстанской области. К примеру, название села «Архангельское» появилось во время переселения русского населения, которые построили там церковь. Из Пензенской губернии привезли большую икону, которая называлась «Михаил Архангел». В честь данного покровителя село называли «Архангельское» [7].

Исторический фактор, как неотъемлемый компонент становления как Казахстана, так и Великобритании, оказывает огромное влияние на все сферы его развития и преобразования, в том числе и на формирование топонимической картины, выступающей в свою очередь резервуаром, который сохраняет в себе культуру народа и его историю в определенный период.

Немаловажную роль в образовании топонимов играет следующий аспект – метафорический. Он позволяет определить некоторые закономерности их номинации. Как известно, метафора – это перенос наименования с одного предмета на другой на основе сходства этих предметов или отдельных признаков. Процесс метафоризации топонимики заключается в переходе аппелятива (имя нарицательное) в оним (имя собственное) на основе ассоциативного компонента, где образованный оним приобретает экспрессивно-эмоциональную окраску и отражает субъективные признаки топонима.

Среди казахских географических наименований метафоричность является одной из характерных особенностей. Например, название горы в Кустанайской области Қызбел, где «Қыз» дословно переводится «девушка», а «бел» - «поясница», в топонимии имеет значение «гора, которая уподобляется талии девушки». Встречается также Жаңбас – «бедро», «нижняя часть склона возвышенности»; населенный пункт Арқа, где «арқа» с казахского переводится как «спина», в топонимии - «горный хребет», что означает «удлиненная возвышенность, вытянутая в виде неширокого хребта» [8].

В английских топонимах метафоричность также имеет место, однако здесь стоит обратить внимание на то, что многие английские названия имеют кельтские корни, соответственно номинация объектов проходила внутри кельтского языка, только затем зафиксировалась как английский топоним. К примеру, всем известная Темза изначально получила свое название во времена кельтов как «Тамесас» и означала «темная вода», так как вокруг реки было много болота. На сегодняшний день говорить о болотах вокруг Темзы сложно, однако название, подвергшееся небольшому изменению, до сих пор сохранилось. В качестве еще одного примера можно рассмотреть Лох-Морлих ([англ.](#) LochMorlich, [гэльск.](#) Loch Mhùrlaig) – пресноводное [озеро](#) в [Шотландии](#), расположенное в возвышенной и самой большой области [Хайленд](#). По данным исследования, Морлих образовано от гэльского «MorLeacainn», что означает «большой склон» [9]. Таким образом, «Лох Морлих» – это «озеро большого холма». Интересным примером может послужить названия маленьких пахотных полей в Англии – «Handkerchief», что означало «поле размером с носовой платок», то есть очень маленькое.

Определив наличие метафоризации в номинации географических объектов, мы можем смело говорить о мировоззрении народа. Многие области, как в Казахстане, так и в Англии в течение длительного периода были населены людьми, которые уже тогда выделяли значимые объекты и именовали их согласно определенным закономерностям. Метафоризации, главным образом, подвергались гидронимы и оронимы, так как именно эти объекты, согласно географической среде, являются устойчивыми и наименее всего подвергаются изменениям, их физический образ легче подвергается ассоциациям. Данный аспект также выделяет особенность каждой нации. Если гидронимы и оронимы Англии получили метафорические наименования давно и коренным образом сохранены на языке кельтов, то реки и горы Казахстана, хотя и были именованы позднее, все же сохранили национальную идентификацию.

Национальный компонент народности выступает важной составляющей. Он подразумевает все обычаи, традиции, образ жизни людей, проживавших и проживающих на определенной территории. Национальная культура выступает интегрирующим элементом, который сохраняет нацию как единую, целостную систему. Часто отмечается, что нация складывается не через утверждение единообразия. Она представляет собой чрезвычайно неоднородное образование, состоящее из компонентов различного рода, хотя каждый из них в отдельности содержит общие культурные признаки, отличающие данную

нацию. Все эти элементы нации сохраняются в топонимии и передаются из поколения в поколение. А.В. Суперанская считает, что «...при изучении топонимической номинации, связанной с человеком и его деятельностью, необходимо уточнить, кочевым или оседлым населением создавались топонимы. Кочевое население обычно дает топонимы, отражающие названия родо-племенных подразделений и иных этнических групп, оседлое население – топонимы, содержащие имена, прозвища, фамилии людей, обозначения профессий, мест их прежнего жительства и т.д.» [10].

Казахский народ испокон веков вел кочевой образ жизни, только во время коллективизации произошел полный переход к оседлости. Название села Жайлау в Алматинской области несет информацию о кочевых временах казахов. Высокогорные пастбища, или, как их называют географы, альпийские луга, куда летом перегоняют стада с выжженных равнин, называются в Казахстане «жайляу» [11]. Как известно, Алматинская область является высокогорной, следовательно, этот регион был хорошо известен кочевникам. Еще одним доказательством кочевого образа жизни казахов могут послужить гидронимы – места, где кормили и поили скот. Так, в названиях подчеркивались особенности земли. Например, названия Ашыкөл (Соленое озеро), Жаманбұлақ (Плохой ручей), Атқырылған (Место, где погибли лошади) говорят о непригодности земли для животноводства. Земли с плодородной почвой, с богатой растительностью, пригодные не только для выпаса скота, но и для жизни человека, называли Мыңжылқы (Тысячи лошадей), Байқоныс (Богатое пастбище), Кеңбулақ (Широкий ручей) [12, с. 36]. Каждая нация, каждый народ, даже каждая социальная группа имеет свои обычаи, которые складывались на протяжении многих столетий. Обычаи и язык – это наименьшие элементы, которые объединяют отдельных людей в одну нацию. В некоторых географических названиях находят отражение события жизни, традиции, обычаи народа: Бәйгеқұм (Пески, где проводились скачки), Аманөткел (Благополучная переправа).

Англия всегда была «страной фермеров». Наиболее характерной чертой для нее является сельскохозяйственный пейзаж страны – небольшие участки земли, поля, а также животноводство и торговля. Многие топонимы свидетельствуют о вышесказанном. К примеру, названия «Great Plantation», «Great Field», «Great Orchard», «Great Wood» говорят о занятии англичан земледелием, пахотой, а также указывают на масштабность данных процессов – «great» – «великий», «большой». Названия улиц в Лондоне говорят о занятии животноводством. Например, Cowcross Street – улица, по которой прогоняли скот на бойню (в середине улицы стоял крест), Cock Lane – переулок, где в 12 веке выращивали и продавали бойцовых петухов (петушиные бои были очень популярным развлечением в средневековье в Англии).

Обычаи и образ жизни отдельной нации отличается своей индивидуальностью и характерными чертами, которые сохранились в географических названиях мест. Эти топонимы содержали в себе информацию о том, как жили люди определенной нации, эпохи, какой образ жизни вели и какими ремеслами занимались. Топонимическая картина Казахстана и Англии указывает на схожий склад жизни народов двух стран. Однако, главенствующим отличием является то, что англичане, в отличие от казахов, вели оседлый образ жизни, соответственно, ранее заселенные объекты до сих пор являются таковыми, не утратив жизненный склад. В Казахстане же многие пастбища, которые в свое время были время от времени заселены, сейчас остаются необжитыми природными объектами.

Если мы говорим о культуре, то нельзя пропустить такой важный элемент как религия. Неотъемлемой частью социальной и духовной жизни человека является его отношение к религии. То, кому поклонялись люди, во что верили, какие ритуалы и обряды совершали, что ценили, непосредственно находит свое отражение в названиях многих поселений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І. О языках в Республике Казахстан. <http://www.kaznu.kz/ru/1969/page>
- 2 Ожегов С.И. Толковый словарь./2008-2009.<http://slovarozhegova.ru/>
- 3 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 226 с.
- 4 Карабулатова И.С. Топонимический код в сознании современного носителя русского языка – 2 Международный конгресс исследователей русского языка, Сборник Тезисов - М., 2004.
- 5 Артемова А.Ф. Географические названия Великобритании. /А.Ф. Артемова, О.А.Леонович // Иностранные языки в школе. - 2010. - №1. - С.60-67.
- 6 Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия / Ред. [Н.А. Баскаков](#). - М.: Восточная литература, 1996. – 256 с.
- 7 Северо-казахстанская областная универсальная научная библиотека им. Сабита Муканова. <http://nklibrary.kz/letopis-gorodov-i-sel-oblasti>.
- 8 Бектасова Б.К. Краткий топонимический словарь Костанайской области/Учебное пособие для студентов филологического факультета высших учебных заведений. - Костанай, 1996. – 115 с.
- 9 Суркова М.С. Историко-лингвистический анализ топонимики Великобритании./ Статья под руководством Егурновой А.А. доцента, канд.пед. наук: НП «Сибак». <http://www.sibac.info>.
- 10 Суперанская А.В., Исаева З.Г., Исакова Х.Ф. Топонимия Крыма. Часть I: Введение в топонимию Крыма. – М.: Московский Лицей, 1995. – 215 с.
- 11 Сергеев И.В. Тайна географических названий. - Москва: Детская литература, 1963. - 236 с.
- 12 Абдугулова Б.К. Рассказы по истории казахстана: Учебник для 5 класса 11-летней общеобразовательной школы / Б.К. Абдугулова, А.Т. Капаева, Г.К. Кенжебаев. – 2-е изд., перераб. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012. –224 с.
- 13 <http://www.vavilon.org/Angliya/canterbury-cathedral.html>.
- 14 Министерство Культуры и Информации Республики Казахстан. [Государственная программа «Культурное наследие»](#). 2013 <http://www.madenimura.kz>.
- 15 Омарова Г.Т. Теоретические проблемы изучения топонимов: онтологический гносеологический аспекты. //Вестник КазНУ. - 2008.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан мен Ұлыбританияның топонимдер семантикасының ерекшеліктері, әсіресе ұлттық мәдени компоненті қарастырылған. Салыстырмалы әдіс топоним ішіндегі ұлттық мәдениеттің деректерін зерттеуге мүмкіндік береді. Мақалада топонимдер мәдениеттің ерекшеліктерін таратушы ретінде қарастырылған. Автор тарихи, метафоралық, ұлттық және мәдени компоненттерін ұсынған. Олар тұтастай топонимиканың мәдениеттік мағынасын кеңінен ашады.

RESUME

The article presents semantic features of the place names of two countries - Kazakhstan and the United Kingdom, namely contained a national - cultural component . Contrastive analysis method allows to study the place names in terms of carrying the information of national culture. Here, toponyms are considered as assemblers of cultural features that help to reveal the peculiarities of toponymic pictures of the world of the studied languages. The author identifies four components: historical, metaphorical , national and religious , which all together extensively reveal the cultural aspect of toponymics.

Г.О. Рахимбекова

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина,
к.п.н., старший преподаватель

Проблема когнитивных стилей обучения в организации контроля сформированности коммуникативной компетенции

Аннотация

Объектом нашего внимания в данной статье является проблема когнитивных стилей в организации контроля сформированности коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза. Проблема когнитивных стилей, под которыми принято понимать присущие человеку индивидуально-своеобразные способы переработки информации, является одной из актуальных в современной науке.

Ключевые слова: когнитивные стили учения, когнитивный контроль, когнитивный опыт, метакогнитивный опыт, интенциональный опыт.

Стилевые свойства интеллектуальной деятельности первоначально назывались «когнитивным контролем» и их основное назначение связывалось с управлением познавательной активностью; во-первых, координацией базовых познавательных процессов (таких как перцепция, память, мышление) с целью выстраивания реально-ориентированных представлений об окружающем, т.е. в когнитивных стилях были представлены два аспекта интеллектуальной деятельности: своеобразие ментальных репрезентаций происходящего и возможность регуляции интеллектуальной активности. Когнитивные стили, по мнению М.А.Холодной, – это индикаторы сформированности психических механизмов, отвечающих за управление процессом переработки информации. При этом когнитивный стиль рассматривается как метакогнитивные способности, проявление которых обуславливается особенностями организации ментального опыта. Основным в ментальном опыте являются ментальные структуры. В рамках анализа ментальных структур М.А.Холодная выделяет три уровня, каждый из которых имеет свое назначение:

1. Когнитивный опыт – это ментальные структуры, обеспечивающие восприятие, хранение и упорядочивание информации и способствующие тем самым воспроизведению в психике познающего субъекта устойчивых, закономерных аспектов его окружения. Их основное назначение – оперативная переработка текущей информации. По нашему

мнению, именно в когнитивном опыте сохраняются когнитивные и оперативные образы. Когнитивный опыт представлен такими ментальными структурами, как: когнитивные схемы, понятийные структуры, способы кодирования информации.

2. Метакогнитивный опыт – это ментальные структуры, позволяющие осуществлять произвольную и непроизвольную регуляцию процесса переработки информации. Их основное назначение – контроль за состоянием индивидуальных интеллектуальных ресурсов, а также коррекция хода интеллектуальной деятельности. Метакогнитивный опыт представлен такими ментальными структурами как непроизвольный интеллектуальный контроль, произвольный интеллектуальный контроль.

3. Интенциональный опыт – это ментальные структуры, которые лежат в основе избирательности интеллектуальной активности. Их основное назначение – участие в формировании субъективных критериев выбора определенной предметной области, направление поиска решения, склонности относительно определенных источников информации. Интенциональный опыт представлен такими ментальными структурами как предпочтение, убеждение, умонастроение [1, с.176-178].

Для нас принципиально важным является рассмотрение когнитивных стилей как индивидуально-своеобразных способов переработки информации в виде индивидуальных различий в восприятии, анализе, структурировании, категоризации, оценивании происходящего, которые должны учитываться при обучении, а также при организации и проведении контроля.

По словам Б.Лу Ливер, «все учащиеся без какого-либо исключения могут учиться. Единственное, на что они могут оказаться неспособными - это учиться, как предписывается конкретной программой, учебником или учителем» [2, с.6]. Иными словами, речь идет о проблеме «конфликта стилей», т.е. о несовпадении познавательного стиля обучающегося с технологией (методами) обучения, стилем преподавателя, стилем контроля. Для обозначения индивидуальных различий в познавательной деятельности обучающихся было введено понятие «стиль учения». Этот термин характеризует типичный для каждого обучающегося подход к процессу обучения. Д.А. Колб (Kolb) выделил четыре стиля учения: аккомодативный (обучающийся воспринимает информацию на уровне конкретных впечатлений и учится на основе предметных действий); дивергентный (обучается посредством синтеза и интегрирования информации из разных источников); ассимилятивный (воспринимает и перерабатывает информацию в режиме абстрактного обоснования рефлексии, высоко ценит логику и последовательность); конвергентный (воспринимают информацию на уровне общих идей, ориентируясь при этом на их практическую реализацию, предпочитают решать какую-либо одну проблему). А.Р.Грегорс определил стили учения в зависимости от того, опирается ли ученик на конкретный опыт либо абстрактные знания, а также от того, имеют ли стратегии его учения последовательный или случайный характер [3]. Б.Лу Ливер систематизировала разные типы стилей учения обучающихся, и их классификация помогла увидеть конкретные проявления «конфликта стилей» в учебной деятельности. Автор выделила семь стилей учения: аналитический (ценит возможность анализировать и объяснять заданные материалы); синтетический (ценит общую идею и возможность самому творить и придумывать); визуальный (предпочитает свободное обсуждение с опорой на целостные представления); рефлексивный (сосредотачивается на одной деятельности и предпочитают долгосрочные проекты); импульсивный (предпочитает быструю смену видов деятельности и работу в группе); аудиальный (предпочитает словесные объяснения и контроль своих результатов); кинестетический (предпочитает сводные ситуации, имеют необычную форму выражения мыслей) [2].

По мнению Б.Лу Ливер, многие формы контроля могут давать неверное представление о том, что в действительности знает обучающийся в силу конфликта средства контроля с присущим студенту стилем учения. М.А.Холодная в работе

представлений. Методистами было замечено, что процесс образования лингвистических иноязычных понятий включает определенную последовательность ментальных действий. Во французской методике существует понятие «концептуализация знания», которая отражает близость лингвистических и когнитивных процессов. Образование концепта (лингвистического знания) происходит всегда определенным путем, по определенной познавательной схеме: конкретный опыт (обучающемуся предъявляется лингвистическое явление в его функционировании), наблюдение-рефлексия, абстрактная концептуализация (формирование первичного представления о лингвистическом явлении), эксперимент (первые попытки его употребления в речи), контроль и самоконтроль, коррекция выводов. Из изложенного видно, что формирование представлений о языковых явлениях осуществляется в определенном, естественном порядке, однако эта общая схема реализуется индивидуально. Это происходит путем использования индивидуального набора познавательных приемов и стратегий: метакогнитивных, когнитивных, аффективных на каждом этапе познания. Следовательно, организация учебного процесса и контроля обученности должны совпадать с естественным путем познания, свойственным психике человека. Когнитивные процессы обладают не только универсальными, общими признаками, но и множеством индивидуальных когнитивных стилей, характеризующих познавательную манеру каждого индивида.

Мы согласны с мнением исследователей, что на этапе контроля следует помочь обучающемуся развить гибкость в применении стратегий, научить применять те или иные стратегии адекватно задаче, стоящей перед ним, так как в отношении когнитивных возможностей учащегося педагогическая проблема состоит в том, что нужно тренировать обучающихся в использовании стратегий, оптимальных для решаемой задачи, а также обеспечить ученику возможность извлечь максимум из уже имеющихся знаний и умений. В этом смысле для педагога важно понять, как будут взаимодействовать приемы обучения и контроля с возможностями обучаемого в тот или иной момент обучения, в состоянии ли обучающийся классифицировать, обобщать, осуществлять перенос и т.д. Учет когнитивных стилей при обучении иностранному языку и при организации контроля стимулирует интерес к учению. Необходимость учета когнитивных стилей в обучении иностранному языку можно подтвердить и эмпирически. Одинаковая схема занятия, одинаковые оценки, отсутствие взаимооценки и самооценки могут стать причиной неудач в обучении.

Итак, контроль должен быть осознаваемым, всегда присутствующим, т.е. студент должен знать, что контроль необходим, а так же быть в курсе того, что контролируется в данный момент [4, с.67], как провести самоконтроль. А именно процесс усвоения знаний и формирования навыков и умений должен стать сознательным процессом, регулируемым не только преподавателем, но и самим студентом. Для этого очень важно постоянно оценивать результаты, успехи студентов, не забывая поощрять их за ежедневные небольшие «победы». С самого начала учебной деятельности преподаватель должен помочь обучаемым выработать правильные и объективные критерии своих результатов. Учет когнитивных стилей студентов реализует предусмотренный личностно-ориентированным подходом «дифференцированный контроль».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. - Москва: ПЕР СЭ, 2002. - 304 с.
- 2 Ливер Б. Лу. Обучение всего класса. – Москва: Новая школа, 1995.
- 3 Gregors A/R/ Style delineator. Maynard, MA^ Gabriel systems, 1982.

- 4 Есипович К.Б. Основы управления процессом обучения иностранным языком в средней школе. - Москва, 1983. - С. 43.

ТҮЙІН

Бұл мақалада тілдік емес ЖОО студенттерінің коммуникативтік құзыретін қалыптастыруды бақылауын ұйымдастырудағы когнитивтік стиль мәселесі қарастырылады. Ақпаратты қайта өңдеудің адамға тән жеке өзіндік тәсілдері деп түсіндірілетін когнитивтік стиль қазіргі ғылымда өзекті болып табылады.

RESUME

The author considers the problem of cognitive styles in the organization of control of communicative competence of students in non-linguistic university. The problem of cognitive styles as it is accepted to understand individual and peculiar ways of processing of information is one of actual problems in modern science.

А.К. Жундибаева

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті,
PhD докторанты

Шәкәрім Құдайбердиев шығармаларының 2000-2007 жылдар аралығында зерттелуі

Аннотация

Шәкәрімнің шығармашылық мұрасын зерттеу, мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бір қырынан тың бастау алды. Белгілі тұлғаның шығармашылығының қайнар көзін ашу бір емес, бірнеше жылдар еншісіне кететін үлкен, тыңғылықты, жүйелі еңбекті, зерделеуді қажет етеді.

Ғылыми мақаланың зерттеу объектісі ретінде алып отырған проблеманың өзектілігін айқындау үшін, алдымен сол объектінің, яғни Шәкәрім өмірі мен шығармашылығының бүгінгі күнгі зерттеу деңгейін қарастыра отырып,, зерттеуді жөн деп білеміз.

Түйін сөздер: Шәкәрімтану, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, Шәкәрім Құдайбердіұлы, шәкәрімтану тарихы.

Бүгінде Шәкәрім мұрасының зерттелуі тереңдеп, Шәкәрімді тануға ұмтылыс арта түсуде. Ақын шығармаларының зерттелу барысын жылдар мен кезеңдерге топтастырып та қарай аламыз.

Ақынның асыл мұрасы әр тараптан зерттеліп байыпты байымдаулар да жасалды. Шәкәрімнің толық шығармалар жинағы да осы жылдар аралығында өңделіп, архив беттерінен қарастырылып, зерттеле бастады.

Осы зерттеушілердің бастауында профессор Б.Әбдіғазиев тұрды. Ғалым Б.Әбдіғазиев «Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Оның зерттеуінде Ш.Құдайбердіұлының көркемдік шеберлігіне талдау жасалынды [1].

Шәкәрім поэзиясы - дәуірінің бүкіл сыр - сипатын қамтыған, көкейкесті ойларын толғаған кең тынысты қазына. Ақын айнала-сында болып жатқан өмір құбылыстарын, заман өзгерістерін ой сүзгісінен өткізіп, өз түйгендерін көркем өлең жолдарымен кестелеп бергені белгілі. Ақынның лирикалық туындыларында өз уақытының сыр - сипаты, қоғамның өткені мен бүгіні, туған халқының арман - мұраты, ішкі жан дүниесі, ойы мен мұңы зерделенгені өлең өрнегінен айқын байқалды. Осы негізде зерттеуші ақынның поэзиясында көтерілетін тақырыптар мен көркемдік мәселелерінде қарастырды.

«Шәкәрім өлеңдерінде сомдалатын тұлғалардың ең нақтысы ұлы Абай ақынның бейнесі. Қазақ поэзиясында Абайдың шынайы көркем образын сомдауға алғаш талпыныс жасаған Шәкәрім болды» - дей келе, ғалым Абайдың ақындық тұлғасымен қатар, ойшылдық, даналық, азаматтық образы «Жастарға», «Жолама қулар маңайға», «Кәрілік - шал деген бір, ат қылғандай», «Абай марқұм өткен соң өзінше айтқан жырларым», «Міндеу мен күндеу» сияқты өлеңдерінде берілгенін айтады.

Шәкәрімнің көркем прозадағы қадамы, романға бару жолы және қазақ прозасының қалыптасуымен орнығуына қосқан үлесі - қаламгер прозасына тән өзіндік ерекшеліктерін қарастырып, оның прозашы ретінде қалыптасу эволюциясын бейнелеу мақсатында қара сөзбен жазылған әртүрлі сипаттағы туындыларын толық талдады. Сонымен қатар, қаламгер мұрасының ендігі бір салмақты саласы болып табылатын аударма туындыларын да қарастырды. Айта кететін бір мәселе, осы тұста қарастырылатын шығармалардың барлығын классикалық ұғымдағы аударма деуден зерттеуші аулақтайды. Оларды шартты түрде болса да бір топта қарастыра отырып, қаламгер талантының жаңа қырларын пайымдады. Осы зерттеудің негізінде Б.Әбдіғазиевтің 2008 жылы «Ақиқат айнасы», «Шәкәрім: дәстүр және көркемдік негіздері» атты монографиялық еңбектері жарық көрді.

Осы жылдар аралығында айтарлықтай ақынның айшықты асыл мұрасын әр тараптан зерттеп А.Қ. Мамадалиев [2], А.Б. Сейсекенова [3], С. Ізтілеуова [4], С.Қ. Құрманбаева [5] сияқты зерттеушілер түрлі тақырыпта диссертациялар қорғады. Мысалға: С. Ізтілеуова «Шәкәрім поэзиясындағы тұлға мәселесі» деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясында Шәкәрім поэзиясындағы тұлға мәселесін арнайы қарастырып, ғылыми тұрғыдан талдады. Бұл да ақын поэзиясындағы тұлға мәселесі алғаш рет жеке ғылыми зерттеу объектісі ретінде қарады. Шәкәрім шығармаларындағы адам тұлғасының сомдау ерекшеліктері мен оның «қоғамды түзету», «адамды түзету» концепциясының арасындағы тығыз байланыстың табиғатына барлау жасап, ақын поэзиясындағы адам тұлғасын өрнектеу ерекшеліктерін Абай поэзиясындағы нысандармен салыстыру арқылы көрсетті. Зерттеуші С. Ізтілеуова қазақ әдебиетіндегі адам тұлғасы, жеке тұлға мәселесін қарастыра келіп Шәкәрімнің нәр алған бастауларының тым тереңде жатқандығын айтады. «Ол мәселен, ертедегі Орхон - Енисей жазбаларынан бастап, Әл - Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Махмұт Қашқари, Мұхамед Қайдар Дулати, Бұқар жырау, Абай т.б. ұлы ойшыл ақындар туындыларында «түзу адам», «жетілген адам» «толық адам», деген ұғымдардың кездесетіндігін «Халқын сүйген патриот, ел мұңын ойлаған, әділет пен адалдықты жақтаған адамдар болса ел де түзеліп, өркениет жолына түседі» деген қағида ұсынылатындығын баяндай отырып, «өз поэзиясында Шәкәрім де қазақ жұртына осы проблеманы насихаттап ұғындыруда аса зор еңбек етті», - дейді. Олардың еңбектерімен салыстыра отырып Шәкәрімнің өзіндік ерекшелігін де көрсетеді. Мысалы, «Иассауи мен Қашқари бәйіттерінде насихатшылдық, ағартушылық, тәлімгерлік сарын басым болса, Шәкәрімде дүниетанымдық, сыншылдық, эстетикалық қасиеттерді бейнелеу мол. Дана бабалардың қайсыбір шығармасына назар салсақ та, Шәкәрімнің олармен мазмұндық, танымдық, поэтикалық жалғастықта, сабақтастықта болғанын көреміз. Шәкәрім шығармаларынан Жүсіп Баласағұнның аты әйгілі еңбегі «Құдатғу білігімен» де үндестікті байқаймыз» - дейді [4]. Ал оқытушы Қ.С.Құрманбаева «Шәкәрім шығармаларының тарихи және әдеби негіздері» атты диссертациясында Шәкәрімнің эпикалық шығармаларының тарихи негізі, жанрлық табиғаты мен көркемдік қуатын жүйелі түрде ғылыми мәселе ретінде қарастырып, тарихи шындық пен әдеби шындық мәселелерінің ара қатысын айқындауға тырысты.

Көркемдік дәстүр жалғастығын танып білуге, хакім Абайдың ақындық мектебінің әсері, жалпы қазақ эпикасының оның шығармашылығының қалыптасу жайындағы рөлін байыптап, ақын шығармашылығын сол кездегі тарихи оқиғалармен, әлеуметтік мәселелермен, кейінгі кездерде табылған тың деректермен салыстыра отырып зерттеді.

Осы негізде ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты тың деректер мен

әр тараптан зерттеулер бұл кезеңнің өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Шәкәрімді насихаттаушылардың бірі сазгер Арғынбек Ахметжанов тапсыруымен «Семей таңы» газетінің 2003 жылғы №35 санында «ақын ұрпақтарының бірнеше суреті мен ешқайда жарияланбаған Шәкәрімнің «Қоңырат» поэмасының бір бөлігі жарияланды. Бұнда ақынның басынан кешкен қиямет заман 1930 - жылдардан мәлімет берсе керек. Ал өзіндік ой нанымымен ақын мұрасын зерделеген белгілі саясаттану ғылымдарының докторы Сайын Борбасов «Шәкәрімнің әлеуметтік саяси көзқарастары» деген мақаласында «Шәкәрімнің шығармашылығының мазмұндық және идеялық ерекшелігі - ақынның ұлт тағдырына қатысты мәселелерді сөз ете отырып, жалпы адамзаттың құндылықтар мәселесін көтерді» [6], - деп көрсетеді. Сонымен қатар ғалым С.Борбасов ақын шығармаларының басты құндылығы деп - «гуманистік ойлау мен шешімдердің ұлттық құндылықтар арқылы адамзаттың, жаһандық деңгейге көтерілуі» [6] - дей отырып, оның поэзиясы мен философиясы өткен, бүгінгі ұрпақтардың ғана емес, келер ұрпақтардың да рухани тірегі, білімі және адамгершілік бұлағы болып қала беретіндігін айтады. Шәкәрімнің әлеуметтік ойының тереңдігін оның қазақ қоғамының шындықтарымен тамырластығында екенін айта отырып, ғалым былай деп нақтылайды: «Шәкәрімнің әлеуметтік көзқарастарының ауқымы кең. Ақын ағартушылық насихатпен шектелмейді. Халықты тәрбиелеудің, білім мен адамгершілікке тартудың нақты жолдарын көрсетеді. Сондықтан қазақ ұлтын топтастыратын, өркениетке бағыттайтын адамгершілік идеологиясын Шәкәрімнің шығармаларынан табамыз. Оның шығармаларының идеялық, поэтикалық қуаты ақынды ұлттың ұстазы деңгейіне көтерген десек, артық бағалау емес». Ғалым осылайша өз мақаласында Шәкәрімнің асыл мұрасының астарына үңіліп, әлеуметтік - саяси көзқарастарын айқындауға тырысты.

Іргелі зерттеулермен қатар ақын мұрасын жинақтап, жетілдіріп, қайта бастыру ісі де біршама қолға алынып, қомақты нәтижелерге жетті. Атап айтсақ: 2000 жылы «Арыс» баспасынан «Ғарифолла Әнестің алғы сөзімен» «Иманым» деген атпен бір топ жаратылыс жұмбағы Алла мен адам қарым - қатынасы, иман жайлы туындылары кітап болып жазылып шықса, 2006 - 2007 жылдары философия ғылымдарының докторы, профессор М.Жармұхамедұлының алғысөзімен 2 томдық толық шығармалар жинағы жарық көрді. Оның I томында ілгері де жарық көрген өлең, дастандарымен қатар кейіннен табылған өз қолжазбасынан алынған өлеңдері де енді. Ақын туындылары қолжазбамен салыстырыла отырып, кейбір түзетулермен толықтырылған. Ал II томында прозалық туындылары, қара сөздері, мақалалары және аудармалары топтастырылды. Сондай - ақ бұл жинаққа ақынның баласы Ахат Құдайбердиевтің әкесі жайындағы естелігі де енгізілген. Жинақ соңында ақын шығармалары туралы түсініктеме, өмірі мен шығармашылығына қатысты библиографиялық деректер де берілген. Бұл шығарылған толық шығармалар жинақтың ақынның бүгінде белгілі туындылары, ақын жайлы деректер толық қамтылған десек те болады. Бұл кітаптарда ақын Шәкәрім шығармаларының берілу бірізділігі біржола реттеліп, жүйеленіп, толықтырылған.

XX ғасырдың бас кезінде - ақ кеңінен танымал болған Шәкәрім, қазірде оның мұрасына құштарлық қазақ халқының қала берді әлем халықтары көкжиегінен көрініс таба бастағаны айқын. Ақынның қуатты көркем мұрасын зерттеу толастар емес.

Соның бір көрінісі ретінде 1998 жылдан бері Семейде өткізіліп келе жатқан аймақтық, республикалық, халықаралық дәрежедегі «Шәкәрім оқулары» атты дәстүрлі ғылыми - тәжірибелік конференциялары [7-8].

Мұнда әр жылдарда Шәкәрімді тану мәселесі қарастырылып, ақынның асыл мұрасын әр тараптан зерттеп, Шәкәрімтану ғылымының қалыптасып, керегесі кеңі түсуіне үлкен - үлкен игі істерге қол жеткізді.

Конференцияның әлі де жалғасып тауып, жаңалықтарымен қуанта беретіні айқын.

Сонымен қатар, осы жылдары ғалым Тұрсын Шаңбайдың құрастыруымен даярлан-

ған «Шәкәрімтану» библиографиялық көрсеткіші жарыққа шықты. Сондай-ақ, шәкәрімтануда саласындағы іргелі бір еңбектердің бірі «Шәкәрімтану мәселелері» деген сериялық ғылыми жинақтар жарық көрді. Бұл сериялық ғылыми жинақ Шәкәрімге қатысты өзге де жұмыстармен қатар жүргізіліп келе жатқан қыруар істің бірі деуге болады. Аталмыш жинақтың бүгінде томдықтары (соның ішінде бес томы) «Новосибирск», «Таллер - Пресс» баспасынан [9-12] 2006-2007 жылдар аралығында жарық көрді.

Бұл бес томдыққа негізінен Шәкәрім шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелеріне арналған мақалалар, түрлі құжаттар, Шәкәрім шығармаларынан түсініктемелер мен мәтінтану саласындағы еңбектер, библиографиялық және биографиялық реттегі материалдардың берілуі көзделген. Бестомдық жинақтың жарыққа шыққан төрт томы қазақ тілінде, ал бесінші томы орыс тілінде. Бұл сериялық жинақтарда Шәкәрімтану тарихы, мәселесі, ақынның өміріне қатысты тың деректер, ұрпақтары жайлы толық қамтылған деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбдіғазизұлы Б. «Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. Филол. ғыл. докторы дис. автореф. – Алматы, 2001.
- 2 Мамадалиев А.К. Гуманистические идеи в общественных воззрениях акынов - мыслителей начала XIX - XX веков. Автореф. дис. канд. филолог. наук. – Алматы, 2003.
- 3 Сейсекенова А.Б. «Шәкәрім және Гете: поэзиясындағы шеберлі пен таным бірлігі». Филология ғыл.канд. дис. автореф. – Астана, 2003.
- 4 Ізтілеуова С. Шәкәрім поэзиясындағы тұлға мәселесі. Филология ғыл.канд. дис. автореф. – Алматы, 2000.
- 5 Құрманбаева Қ.С. «Шәкәрім поэмаларының тарихи және әдеби негіздері». Филология ғыл.канд. дис. автореф. – Астана, 2006.
- 6 Борбасов С. «Шәкәрімнің әлеуметтік-саяси көзқарастары» // Жалын. - 2006. - №4. - 14-206 б.
- 7 Шәкәрім дәрістері. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Семей, 1998.
- 8 Шәкәрім дәрістері. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Семей, 2002.
- 9 Шәкәрімтану мәселелері. (Құрастырған: Тұрдықұл Шаңбай). 1-к. - Семей. - Новосибирск: Талер - Пресс, 2006.
- 10 Шәкәрімтану мәселелері: (Құрастырған: Тұрдықұл Шаңбай). 2-к. - Семей.- Новосибирск: Талер - Пресс, 2006.
- 11 Шәкәрімтану мәселелері: (Құрастырған: Тұрдықұл Шаңбай). 3-к.- Семей.- Новосибирск: Талер - Пресс, 2006.
- 12 Шәкәрімтану мәселелері: (Құрастырған: Тұрдықұл Шаңбай). 4-к.- Семей.- Новосибирск: Талер - Пресс, 2006.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматривается поэтическое творчество Шакарима Кудайбердиева, внесшего важный вклад в развитие казахской литературы.

RESUME

One of the outstanding representatives of Abay's poetry school is Shakarim Kudaiberdiuly. He left a big heritage and made an important contribution to the development of the Kazakh literature. In this article the author researches the works of Shakarim.

ӘОЖ 398.91:[811.512.122'37:811.111]

Аннотация

Мақалада мақал-мәтелдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері, теориясы және практикалық маңызы бар мәселелер қамтылды. Осы жайттарды зерттеу, тану барысында тілге тиек, ойға түрткі боларлық студенттерге пайдасы тиерлік бірқатар мәселелердің жай-жапсары ашылып айтылды. Екі тілді салыстыра оқыту арқылы жасалған көптеген жұмыстардың маңызы зор. Халықтар арасындағы бір тілден екінші тілге мақал-мәтелдердің кең таралуына мүмкіншілік туғызады.

Түйін сөздер: ұлттық-мәдениеттік семантика, мақал, мәтел, сөздік құбылыстар, лексикалық ерекшеліктер, семантикалық ерекшеліктер, сөз өнері, тіл.

А.Ж. Сматова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
магистрант

Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің лексика- семантикалық ерекшеліктері

Қазақ халқы да өзге де халықтар сияқты атам заманнан қорланып, сұрыпталып, жиналасақталып, бүгінгі күнге жеткен көл-көсір фольклоры бар халық. Соның ішінде мақал-мәтелдерге өте бай ел. Мақал-мәтелді ел не үшін қадірлейді? Саф алтындай асылдығы, өткірлігі, ықшамдығы, даналығы, өнеге үйреткіш тәлімділігі, уыттылығы мен тапқырлығы үшін деген болар едік. Бүгінгі таңда шет тілін үйренуді халықтардың өзара түсініспеушілігін жойып, дудараздығын бәсеңдетудің құралына айналдырудың қажеттілігі туып отыр. Шет тілін үйренуші сол тілдің сөздік қорын игеріп, грамматика ережелерін меңгеріп, мәтінді аудару білу қабілетіне жетіп қана қоймай, сол тілді тудырған халықтың мәдениетін, өз халқының мәдениетінен кем білмеуге тырысуы керек. Мәдениет деген ұғымға халықтың өнер-білімі ғана емес, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру стилі, ойлау ерекшелігі, ұлттық салт-дәстүрі, тұрмысы, өмірге деген көзқарасы да кіреді. Мақал-мәтелдер осы ұғымдарды айқын көрсететін айна.

Ұлттық мәдениеттік семантика ағылшын халқының мақал-мәтелдеріне де тән. Ағылшын мақал-мәтелдерінің мың жылдан астам тарихы бар халықтың өсіп-дамуының нәтижесі. Оларды тек көркем сөз құралы демей, ағылшын қоғамынан хабардар ететін білім қайнары деп те қараған жөн. Бұл да қазақ мақал-мәтелдеріне сөзсіз тән қасиет.

Алдымен, мақал дегеніміз не? Мәтел дегеніміз не? Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысы шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын, бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы [1, 248-б.]. Мәселен, адамнан ала да туады, құла да туады – *There is a black sheep in every flock*; Жүрекке әмір жүрмейді – *Love can't be forced*; Екі пет өлшеп, бір пет кес – *Second thoughts are best*; Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа – *Every country has its customs*; Есептескен ел болмас – *Between friends all is common*; Бас аманда мал тәтті, тән ауырса жан тәтті – *Wealth nothing without health* [3, 45-б.].

Мәтел дегеніміз – халық арасына көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам кестелі халық сөзі. Мәтел бейнелей сөйлеу формасына ие. Мәтел мазмұнды бұлжытпай, турадан-тура береді, онда ой құрамындағы сөздердің тура мағынасынан тұрады, соның жүйелі логикалық байланысынан пайда болады [2, 10-б.]. Мысалы: *The devil is good to his own* – сайтан да жақынына тартады; *The course of true love never did run smooth* – Азапсыз махаббат – арзан махаббат.

Мақал-мәтел әрбір халықтың рухани қазынасы, философиялық пайым түйіні. Ұмытылмай ұрпақтан ұрпаққа жаттала тараған өнеге, үлгі, өсиет сөздердің киелі түзілімі. Адам пікірінің дәнекері, аталы сөздің мәуесі, дәмі, тұздығы.

Сөздік құбылыстар – халық тілінің жемісі, халық тілі дамуының кезеңі тудырған тіл құбылыстары. Әр елге, әр тілде сөйлейтін ұлттардың тілінде кездесетін тіл айырмашылығының пайда болуының тарихи сыры бар [6, 49-б.]. Мақал-мәтелдердегі лексикалық ерекшеліктері сол елдің тұрмыс-тіршілігіне, тарихына байланысты болып келеді. Олар лексикалық өзгерістерге бөлінгенмен семантикалық түсініктері ұқсас болады. Ұзақ жылғы тілдік қарым-қатынас нәтижесінде туған бірдей мағына беретін, ауысқан мақал-мәтелдер де аз емес. Демек, белгілі тарихи дамудың нәтижесінде туған тіл құбылыстары екендігі анық. Әдеби тілдің халық тілі негізінде дамып отырғаны белгілі. Халық тілі шешендік сөздер, мақал-мәтелдер – әдеби тілді байытудың қайнар бұлағы. Белгілі бір халыққа бір ұлтқа түсінікті әдеби тілдерде лексикалық өзгешеліктер кездеседі. Мақал-мәтелдерде кейбір сөздерде өзгешеліктер болғанымен мағыналары бірдей болып келеді. Мысалы: *The rotten apple injures the other apples* – Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді (алма-құмалақ); *Burn not your house to rid it of the mouse* – Битке өкпелеп тоныңды отқа салма (тон-үй, тышқан-бит); *If you run after to hares, you will catch neither* – Екі кеменің басын ұстаған суға кетеді (қоян-кеме); *Let sleeping dogs lie* – Жатқан жыланның құйрығын баспа (ит-жылан) т.б. Мұндағы алма-құмалақ, үй-тон, тышқан-бит, қоян-кеме, ит-жылан сөздері екі тілдің мақалдарында лексикалық өзгеріске ұшырағанмен, мағыналары бірдей ұғымды білдіреді [5, 24-б.].

Мақал-мәтелдердің мағыналас келуі қай тілде де ұрпақты халықтық тәрбие негізінде тәрбиелеуге әкеліп саяды. Лексикалық өзгерістер ұлт тілінің сөздік құрамы жағынан жан-жақты дамығанын көрсетеді. Мысалы, ағылшын тілінің өзінде лексикалық өзгеріске ұшырап тұрып бір мағынаны білдіретін мақал, сөз тіркесі бар. «Шіріген алма басқаларын бүлдіреді»; «Бір тамшы у барлық шарапты бүлдіреді»; «Қотыр қой отарды бүлдіреді» сияқты мәтелдерде әр түрлі тұрмыстық-табиғи құбылыстарға байланысты лексикалық ерекшеліктер өзгергенімен, барлығы да бірдей мағынаны білдіреді.

Тілдердің мұндай мағыналық жағынан бай болуы өзге тілдермен тығыз қарым-қатынасты байланыста болуынан.

Лексикасы басқа болғанымен мағыналас сөздер екі тілде де айтылатын ойды мәнерлеп орамды түрде жеткізе алады.

1. *The rotten apple injures its neighbours* – Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді;
2. *Pride goes before fall* – Әсіре қызыл тез тоңар;
3. *When the cats away, the mice will play* – Ит жоқ жерде шошқа үреді;

4. There is no rose without thorn – Ханның қызында да мін бар;
5. Every white has its black; Every sweet has its sour – Қызыл алманың да қышқылы бар [7, 55-б.].

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді, расында да, томаға – тұйық емес, бір-бірімен ауысуы сияқты процестердің болатынын аңғартады. Бұл жеке қарастыру және де тарихи дерекке сүйеніп барып жүріп тұжырым жасауды керек етеді. Мақал-мәтелдердің мәнерлі тұлғалары есте сақтау қабілетін арттырады.

Студенттің көркем шығармаларды, ғылыми-көркем публицистикалық әдебиеттерді оқуға тигізер үлесі мол. Ағылшын тілін оқытудағы мәселелерді шешуде мақал-мәтелдердің ерекшеліктері мен салыстырмалы түрдегі қазақша баламалары берілген ағылшынша нұсқасы, және тікелей аудармасы қазақша нұсқасы:

1.A bad workman quarrels with his tools	Жаман жұмысшы аспабын кінәлайды	Жаман етікші біз таңдайды, жаман жігіт қыз таңдайды
2.Second thoughts are best	Екінші ой – керемет ой	Екі рет өлшеп бір рет кес
3.A bird may be known by it's song	Құс әнімен танымал	Жігітті жолдасынан таны
4.A bit in the morning is than nothing all day	Таңертеңгі кедергі күні бойы ұмытылмайды	Бір күн ұрыстың қырық күн кесірі бар
5.All bread is not baked in one day	Барлық нан бір күні піспейді	Бір анадан ала да туады, құла да туады
6.A cock is valiant in his downhill	Әтеш күркесінде құдай	Адамсынған жігітті үйінде көр
7.All fish that comes to his net	Торға түскеннің бәрі балық	Соқыр тауыққа бәрі бидай
8.Practice makes perfect	Шынықсаң тәуірге жетерсің	Көре-көре көсем, сөйлей-сөйлей шешен боласың
9.After death the doctor comes	Дәрігер өлген соң келеді	Жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап
10.Every man has its price	Әркімнің өз құны бар	Алтын көрсе періште жолдан таяр

Бұл баламадағы негізгі жетістік - студенттің сабаққа белсене араласуы, өзі жеткізе білуге үйренуі, сол себептен оларға саналы тәрбие, сапалы білім беруге болады деп ойлаймын.

Мақсат – өзге ұлттың тыныс-тіршілігімен танысу, өзге көзқарастарға ойлана қарай білу, төзімділікке шақыру, қазақ және ағылшын тіліндегі мақалдардың өмірлік маңыздылығын ұштастыра отырып, елімізге келіп жатқан көптеген халықпен түсінісуді жеңілдету.

1.A carper will cavil at anything	Жаманның әлі жапалаққа келеді
2.As fit as a fiddle	Басы аманның, малы аман
3.Bad news has wings	Жаман хабар тез тарайды
4.Better untaught than ill taught	Санасызға сан айтсаңда пайдасыз
5.Care killed the cat	Қамысты бос ұтасаң, қолыңды кеседі
6.Catch the bear before you sell his skin	Қашпаған сиырдың уызына қаратпа
7.Don't halloo till you are out of the wood	Тігілмеген етігіңді мақтама
8.Dumb dogs are dangerous	Үндемегеннен үйдей пәле шығады
9.Drunken days have all their tomorrow	Көп ойнаған бір жылар
10.East or west, home is best	Өз үйім өлең төсегім

Нысанаға алынған сөз өнері – шығармашылықтың ерекше саласы. Сөз өнері адамның шексіз мүмкіншілігін ашу қасиетімен құдіретті. Мақал-мәтелдердің ерекшеліктерін көрсете білу тілді студентке меңгертуде сөздің астарлы мағынасын айқын, нақты сәулесін түсіреді.

Мақал-мәтел ел арасынан ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, келе жатқан жұрат байлығы. Өз заманында дәуірлік өзгерістердің негізінде қалыптасып жаңа уақытқа сараланып пайдаланылатын құндылық [8, 29-б.]. Әрине, сол дәуірде ғұламалардың айтқан нақыл сөздері ел аузында өмірлік тірекке де айналып кетті. Ағылшын және қазақ мақалдарына бірнеше ұқсас нақыл сөздерге айналған мақалдарды көрсетуімізге болады. Мысалы: Жұмысы көптік, ойыны жоқтық, жүнжітер адам баласын – All work and no play makes Jack a dull boy; Бұл дүниеде қалай өмір сүрсең, о дүниеге солай аттанасың – As you live so shall you die; Әуелгі сөзің шын болса, соңғы сөзіңе жол болады – First deserve and then desire; Бұлаққа бұлақ қосылса егізбіз дейді, көлге көл қосылса, теңізбіз дейді – Little streams make great rivers; Өз балаң өзекке тепсең де кетпейді, кісі баласы кісендесең де тұрмайды – Put another man’s child in your bosom, he will creep out at your elbow; Біреу жаныңа жолдас, біреу малыңа жолдас – Prosperity makes friends, and adversity tries them; Өмір – ұстаз – You live and learn...

Go home and say your prayers.

Кісінің ісіне киілікпе. / Біреуде жұмысың болмасын, өз жөніңді жөндеп ал.

Accidents will happen in the best-regulated families.

Ондай-ондай ханның қызында да болады. / Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ. / Кірсіз – Ай, мінсіз – Құдай.

Heaven helps those who help themselves.

Өзі саққа, Құдай жақ. / Сақ жүрсең, нақ жүрерсің. / Қамданған қапы қалмайды.

Gold is tried in the fire.

Алтын отта сыналады.

If an ass bray at you, don’t bray at him.

Құтырғаннан құтылған – олжа. / Бәледен машайық қашыпты.

Adam’s ale is the best brew.

Шараптардың шарабы – Адаматаның арағы. / Судан артық сусын жоқ.

(“Adam’s ale” – “Адаматаның сырасы” – деп ағылшындар әзілдеп құдықтың қара суын айтып отыр. Жер бетіндегі алғашқы адам – Адаматаның – судан басқа ішетін еш ішімдігі болмапты-мыс).

Good acts are better than good intentions.

Арық айтып семіз шық, ақылдыңың бірі шық.

Be slow to promise and quick to perform.

Уәде – Құдай аты. / Уәде берме, берсең – “ болмайды екен” деме. / Уәде бере бергенше бірден бас тарт. / Уәде бердің, айтыс жоқ, қолдан бердің қайтыс жоқ.

Never fry a fish till it’s caught.

Тігілмеген етігінді мақтама, орылмаған тарыңды мақтама. / Қашпаған сиырдың уызына қарама. / Асатпай “жатып” құлдық деме.

Idle folk have the least leisure.

Еріншектің ертеңі бітпес [4, 15-б.].

Мақалада мақал-мәтелдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері, теориясы және практикалық маңызы бар мәселелер қамтылды. Осы жайттарды зерттеу, тану барысында тілге тиек, ойға түрткі боларлық студенттерге пайдасы тиерлік бірқатар мәселелердің жай-жапсары ашылып айтылды деп білеміз. Екі тілді салыстыра оқыту арқылы жасалған көптеген жұмыстардың маңызы зор. Халықтар арасындағы бір тілден екінші тілге мақал-мәтелдердің кең таралуына мүмкіншілік туғызады. Екі тілдің ерекшеліктерін атап кету халықтың тіл өнерін дамытуда үлесі зор.

Мақал-мәтел халықты тәрбиеге негіздейтін, тілді сүйуге, құрметтеуге бейімдейтін, тіл мәдениетін арттырып, шеберлікке үйрететін сөз өнерінің асылы онымен бірге ол бір тілден екінші тілге көркем аудару техникасын жетілдіреді.

Тіл – көркемдік жағынан мақал мен мәтелге немесе шешендік нақыл сөздерге негізделеді. Бұл пікірде ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал мен мәтелдердің, нақыл сөздердің, фразеологиялық тұрғыдан жасалған көркем сөздердің салыстырылуы, тәрбиелік мәні, өнегелік сипаты, екі ел арасындағы тарихи қалыптасушылықтың бір жүйеде орын алуы тек тілдің сипатына ғана емес, сонымен қатар мазмұнына тереңірек үңілуіне әкеліп соқтырады [9, 86-б.].

Ағылшын мақалында берілген ойлар нақты мысалмен айтылса, ана тіліміздегі жүйелі сөздер тұспалдап, жұмбақталып беріледі. Аударып, мағынасына үңілсек, екі ойдың бір жақты болуына және берер ақылы бірдейлігіне көз жеткізуімізге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 248 б.
- 2 Дубровин М.И. Школьный англо-русский словарь. - Москва: «Просвещение», 1985. – 10 б.
- 3 Хорнби А.С., Кристина Руз. Учебный словарь современного английского языка. – Москва: «Просвещение», 1984. – 45 б.
- 4 Wilde O. “Fairy Tales” “Ralph” – Moscow: «Prosveshenye», 2000. – 15 б.
- 5 Абай тілі сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1968. – 24 б.
- 6 Әлімбаев М. Халық-ғажап тәлімгер. – Алматы: «Рауан», 1944. – 49 б.
- 7 Асқар О. Қазақ және әлем халықтарының таңдамалы мақал-мәтелдері. – Алматы, «Балауса», 2005. – 55 б.
- 8 The Oxford Dictionary of English Proverbs. - Third Edition, Revised by F.R. Wilson. – Moscow: «Oxford», 1992. – 29 б.
- 9 Addison Wesley Longman Dictionary of English Languages and Culture. – Moscow: «Longman Limited», 1997. – 86 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности пословиц на казахском и английском языках.

RESUME

In this article there are considered the lexical-semantic peculiarities of proverbs in the Kazakh and the English languages.

Қ.М. Байтанасова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
ф.ғ.к., профессор м.а.

Көркем туындылардағы эмигранттық сана мен діни- философиялық сарын

Аннотация

Мақалада қаламгерлердің прозалық шығармалары талданып, ондағы атамекен, ұлт тағдыры мәселелері айқындалады. Көркем туындылардың стилі кейіпкерлер жүйесі айқындалады.

Түйін сөздер: этика, образ, атамекен, жүйе, стиль.

Әдебиеттің әлеуметтік күші – оның адам жанының тылсым құпияларын ажырата алуынан көрінеді. Адам жанының қалтарысында қағыс қалған сезім, түйіткілдер бас көтеріп, оның жанын мазасыздандырады. Тіпті ілгеріде өтіп кеткен оқиғалардың адам санасында қайтадан жаңғырып, беймаза күйге түсуі жиі бой көрсетеді. Қазіргі психологтердің пікірінше, біріншіден, адамның болмысында оның әрі қарайғы тұрақтылығын қалыптастыруға негіз болатын бастапқы қасиет сақталады. Екіншіден, әлеуметтік жағдай да адамның ішкі әлемінің өзгерісін негіз ете отырып, одан белгілі бір тұрақтылықты, айқындылықты, яғни бағалау бағдарын қажет етеді. Үшіншіден, адам болмысы білім мен дүниетаным ұғымының қалыптасу тәсілінің әр түрлілігіне, мәселен, рухани күйзеліс пен дағдарысқа байланысты. Алайда, бұлар белгілі бір нәтижеге, жалпы қорытындыға жақындау мүмкіндігінің жоғалуы деген сөз емес. Керісінше, осы ұғымдар адам баласын сергек ой-танымға, өткенді саралауға бейімдейді. Эмигранттық әдебиеттің ерекшелігі сол, олардағы идея екіге жарылып отырды. Қаламгерлер өздерінің шығармашылығында өткеннің елесі мен бүгінгінің көрінісін қатар алуға тырысты. Содан да олардың шығармаларындағы кейіпкерлер күрделі, қайшылықты сипатта көрінді де, қаламгерлердің суреткерлік танымында қиналу мен өкініш үндесіп жатты.

«Қазіргі қазақ тарихи романын ұлттық әдебиеттегі жаңа жанрлық форма – роман-шежіре деп тану ақиқатқа жақын келеді. Сондай басқа мемлекеттерде тұратын қандастарымыздың тағдырын суреттейтін халықаралық тақырыптағы туынды – «Соңғы көш» романында әр кейіпкер өзінің ортасына сәйкес қоғамдық-моральдық ахуалда бейнелене

отырып, кейіпкердің бейнесі жеке-дара емес, әлеуметтік-тарихи сипатқа қатысты бағаланады да, ол әрі қарай шығарманың жалпы идеясымен тоғысады [1]. Бұл шығарма ең алдымен қаламгердің көзқарасын, танымдық қабылдауын әйгіледі.

Жат жердегі өмірдің бұрылыстары көп, одан адаспай шыға алу адамнан үлкен табандылықты қажет етпек. Шығарманың арнау сөзінде автор: «Әке! Сен жерленген сұр төбені қараңғы түнде көзімді жұмып барып-ақ табар едім. Бірақ сенің қабіріңе оқта-текте болса да ат басын бұрып, гүл шоғын қоюды тағдыр маған жазбапты. Сен қазір жат қолыңда қалған атақоныс туған жердің қасиетті топырағын жамбасыңа басып, көшпелі халқыңның жұртына қалдырған белгісіндей, айдалада бір төмпешік болып жатырсың...» [1, 6]. Кейіпкердің дүниетанымы, өзгерісі шексіз емес. Бұл алдымен, тұлғаның психологиялық жағынан қалыптасуына байланысты. Сондықтан, роман кейіпкері бастан кешетін эволюция үнемі шарықтау шегіне жетіп, бірақ, өзінің ұзақтығын шектеп, аяқталуға жақындайды да, оның көрсеткіші ретінде адамгершілік, философиялық, рухани түйін алынады. Осы тұрғыда романдағы психологизмнің атқаратын рөлі екі жақты: ол алдымен, жеке танымның құрылымы ретінде - адамгершілік, психологиялық және идеологиялық деңгейде көрінсе, екіншіден жеке тұлғаның ішкі әлемін ашу тәсілі ретінде көрінеді. Жоғарыда айтып кеткендей, роман кейіпкерлерінің қақтығысы, жеке бастың мүддесінен аулақ жатыр.

Академик Р.Нұрғали: «Қытайдағы қазақ прозасының алғашқы күрделі туындыларын марқұм, әрі ғұлама тарихшы, әрі ақын, әрі жазушы Нығмет Мыңжани, бүгінде жабылған жала, кеселінен түрмеде отырған көп томдық «Қылмыс» романының авторы Қажығұмар Шабданұлы берсе, арғы беттегі бауырлар, дәлірек айтқанда, Шыңжаң қазақтары туралы ең алғашқы роман Қабдеш Жұмаділов қаламынан туды. Тарихи тақырыптарды өрбітетін, кейінгі жылдары жазылған «Бөке батыр», «Зуха батыр», «Қайқая шапқан қарагер» сияқты жақсы романдарда «Соңғы көш» тәжірибесі, дәстүр-үлгісі көрініп-ақ тұрады», деген зерттеуші пікірі жалғаса өрілген дәстүр үлгісін айқындап кетеді. [2, 246].

Тарбағатай аймағындағы Найман елінің бір тармағы Төртуыл ішіндегі ру таласының мәңсіз тайталасынан, жер-жердегі өзгерістерден қажыған роман кейіпкері қым-қиғаш өмірдің бұраланына қарсы тұруға дәрменсіз: «Мен өмірдің қылкөпірінен бір емес, бірнеше рет сүрінген адаммын... Қателіктерім сондай көп. Оның ішінде өзіме кешіретінім де, кешірмейтінім де бар. Тәңірім-ау, осынау жер бетінде қандай ұзақ әрі қиғаш жолдарды басып өткенмін?!» [1, 68]. Кейіпкер жеке өзіне тән өмір жолын айтып отырғанымен, ол тағдыр теперішінен жат жерге ауған адамдардың да көңіл-күйін беріп отыр. Қақтығыс үнемі қоғамдық өмірдің, ортаның ауқымында алынып жатады. Бірден тартысқа түсу, қарама-қайшылыққа барудан бұрын, кейіпкер ішкі үнін тыңдайды, ішкі ойын таразылап, басар қадамын, барар әрекетін әбден ойланып барып жасайды. Кейде оған ішкі ойы қарсы шығып, үлкен дағдарыс үстінде жүреді.

«Соңғы көш» романындағы кейіпкерлер мекен тұрақты жат жерден іздеуге тәуекел етеді. Алайда ол белді бекем буған тәуекел емес еді, Жанғабыл артына қарайлай, айыбы бар адамдай кібіртіктей кетеді, тірілерден бұрын жер жастанып жатқан өлілерден сескенгендей («Қайтейін... Қайда жүрсек те дұғамыздан тастамаспыз. Аруақ-құдай кешіретер»). Тарбағатайдың күнгей жағы тоқшылық екен дегенге сеніп, сол жаққа амалсыз бет түземек болғандардың көбінің көңілі күпті. Алдағы бұлдыр дүние туған жерден де жырақтатпақ («Қош бол, құтты қоныс, ата мекен! Енді қайтып көреміз бе, жоқ па? Туған жерді тастап, осылайша тентіреп кетеміз деген үш ұйықтаса ойымызда бар ма еді... Бұл да бір тағдырдың жазуы шығар»). Бұл сыртқы орта мен ішкі наразылықтың арасында туындаған қақтығыс. Әрі мәжбүрліктен туындаған әрекет. Қарапайым тіршілік қалпының бұзылуы кейіпкерді туған ортасынан алыстатып әкетті. Енді кейіпкер адамға бір келетін өлімнің өзінен де сескенеді, дұрыс, жөнімен келуін тілейді («Тағдырдан жалынып сұрайтыным зауал шағымда ит жеген терідей көрінгенге қолжаулық болмай, жайыма жатып тыныш өлсем болғаны»).

Тарихи шығармаларға тән сипат өткенге үңілумен қатар, көне дәстүр- салттың сұлбасын, ескіліктің әңгімесін жаңғыртып отыру. Яғни «Тарихи роман қашан да замана ділігірлігінен, оның қалай дамып бара жатқанын ойлау дертінен туындайды. Даруын табу үшін бір мезгіл ата-баба мирасына құлақ асады» [3, 30].

Қ.Жұмаділовтің «Атамекен» романы бір кездері туған жерінен шалғайға кеткен адамдардың тағдырын суреттейді. Романдағы Қайдар тағдыр теперішін көріп, туған елінен амалсыз қара үзеді («Қайтейн. Сол жаққа ауып кеткен ел-жұрттан жаным артық па? Тағдырдың маңдайға жазғанын көрермін. Мен істейтін не қалды бұл жерде? Енді мен кімге керекпін») [4, 30]. Жат жердің тасы табанына батқан адамда қандай сенім мен ерік болсын («Сен жат елде кірме, келімсек атанып, екінші сортты адам болып көрген жоқсың ғой. Ал мен көрдім ондайды... Аранын ашқан аштық пен жеріне жеткен мұқтаждық адамдардың мінез-құлқын, бүкіл табиғатын өзгертіп жібереді екен. Әшейіндегі дегдарлық, менмендік дегендерің жайына қалып, қу кеңірдектің қамы, тіршілік үшін күрес алға шығады екен. Өз елінде таңдайынан бал тамған шешендер шет жерде аузын бұған өгізге, құлағына қол апартпайтын асаулар үстіне түйе жүріп өтсе былқ етпейтін қойтары көмпіске айналады») [4, 280].

«Өзінің рухани һәм көркемдік әлеміне арқау етіп, өзгеше тың туынды тудырған Қ.Жұмаділов айтқандай, «көшпенділердің соңы», яғни көшпенді тірліктен отырықшы тұрмысқа бет бұрған қазақтың енді қайтіп атамекенінен аумасын, елі-жерін тастап үдере көшудің соңы болсын деген авторлық идеясы шығарма мазмұнынан айқын аңғарылады. Өйткені автор қазақ жерінде болған төңкеріс, аласапыранның қытай қазақтарының да басынан өтіп, олардың да «ұлтшыл», «оңшыл», «республикашыл» деген небір айдар-атаққа ие болып қуғындалғанын бейнелеу арқылы басынан соры арылмаған ұлтының бейшара кебін ашына ашып көрсетуді авторлық позициясының арқауы деп есептеген» [5, 450] қаламгер шығармасында автордың көңіл-күйі де айқын аңғарылып отырады.

Сөз өнерінде, соңғы уақыттарда автордың эмоциясы қайталанбас өзгешеліктерімен берілуде. Осы тұрғыдан көркем туындыларда эмоция мәселесінің өзіндік орны бар. Қазіргі кезде зерттеушілер өздерінің әдіснамалық ұстанымдарына қарай шығармада кездесетін эмоция құбылысын әр түрлі категориялармен береді. Мәселен, батырлық, трагедиялық, романтикалық эстетикалық категориялар десе, кейде метафизикалық (Р.Ингарден), кейде пафостың түрі (Г.Поспелов), кейде көркемдіктің модусы (В.Тюпа) деп те атайды. Әрине, қай жіктеудің де өзіндік мәні бар екені, барлығы да автордың көркем туындыны жасаудағы ұстаным-бағытынан туындайтыны белгілі. Соның ішінде өзіміз қарастырып отырған көркем туындыларға өмірлік қайшылықтарды эмоционалдық және көркемдік жағынан көрсететін формалардың бірі - трагедиялық басым екендігін байқаймыз. Трагедиялық жағдайлардың адамдардың кейін өздері құрбандыққа ұшырайтын қателіктерінен, адасуларынан, жасаған қылмыстарының нәтижесінен туатыны белгілі.

Трагедияның сипаты әр қилы. Тарихтың қайшылықтарынан туындайтын қатал трагизмге жеке адамдар емес, тұтас халық, ұлт ұшырайды. Мұндай азапты трагедия ұзаққа созылып, қаншама адамның адами, рухани құндылықтарын жоғалтып жіберетіні ақиқат. Содан да, «XX ғасырдың көркем туындыларында айқын бір интонациялық өріс – «трансценденттік ашыну», «болмысты апокалипті түрде көру» қандай да – батыс немесе шығыс әдебиетіндегі романның қай түрінде де роман-бүлік, роман-миф, реалистік роман болсын – басым мәнге ие. Тіпті бұл трагикалық дүниетаным ғасыр соңындағы әдебиетте де сақталып отыр. Себебі, аса маңызды проблемалардың бірі-адам мәселесі жалпықоғамдық дағдару аясында қарастырылады» [6,203]. Қ.Жұмаділов романында қоршаған ортаның, жағдайдың адам баласын соншалықты төмендеуге, кіріптарлыққа апарғанын көрсетеді. Соның салдарынан адамдардың мінез-құлқын өзгертіп, «қойтары көмпіске» айналдырып жібергені қатал шындық еді. Ең ауыры бұл азапты трагизмнің адамның болмысына сіңіп, соған бойұсындырып жіберетіні Бұл тұста трагедияның үлесі

жекелеген адамдарға ғана емес, тұтас халықтың еншісіне де тиесілі болғанын көреміз.

Трагедиялық жағдайдың салдары бір-бірімен ұласып отырады. Адам мұндай шиеленісті жағдайда қалыпты ой арқауынан ажырап та қалады. Жазушы Ж.Сәмитұлының «Сергелдең» романында өткен ғасырдың қырқыншы жылдарында Алтайдың күнгейінде тіршілік еткен қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, өмір үшін күресі суреттеледі. Халқы үшін қан кешкен Оспан батырдың қиын кезеңдегі батыл қимылдары, қаһармандық тұлғасы көркем бейнеленеді. Романда байырғы халықтың дүниетанымы үнемі байқалып отырады («Жаратушы құдірет қандай күшті. Бағана өзін қамаған жыртқыш көкжалдар жетеу еді. Енді мұны құтқарған тағы да жеті қарақшы. Ой, алла, аспанда да, эне, жетіқарақшы тұр. Анау бір жарық жұлдызға қара. Оны темір қазық деп атайды. Ал оның қасындағы екеуін ақ сары ат пен көк сары ат дейді. Солардың мына жағындағы шөміш бастысы - жеті қарақшы. Темір қазыққа арқандалған ақ сары ат пен көк сары атты андыған жеті қарақшы темір қазыққа енді таяған кезде таң атып кетеді екен. Қалай сонда? Жыртқыштардың бәрі жетіден болғаны ма? Жоқ, аспандағы жұлдыздар жыртқыш емес шығар. Яки мыналар да қарақшы емес болар. Сонда қалай? Қазақ баласы жеті санын ерекше белгі санайды. Көп нәрсені жетімен атайды. Бәлкім, арман, бақыт, несібе қуғанның бәрі жетіден басталды ма екен? Жаратушы алланың құдіреті күшті. Мұны бір құдай өзі білмесе оның сырына күнәлі пендесі қайдан жетсін...» [7, 15].

Кейіпкердің ойы ежелден тұрақталған ұғымдарға қайшылықта алынған. Қазақ қашаннан жеті санының астарынан күдік іздеген еді? Керісінше, жеті санына көптеген ұнамды, қасиетті ырымдарды теліген жоқ па еді? Жексеннің өзі жасынан ұйыған, құлағына сіңірген дәстүрлі ұғымның ар жағынан қосалқы бір астарға, мағынаға баруға итермелеген сол мезеттегі көңіл-ауаны еді. Егер үміт пен күдіктің қатар келуі шарасыз етпесе мұндай бөгде ойға барар ма еді? Кейіпкердің әдепкі танымнан бөлек бөгде, қайшылықты ойы әрі қарай да жалғасып отырады: «Иә, бақыт деген де опасыз. Бір мезет ойда жоқта анау аспандағы күндей күлімдеп, жүрегінді нұр сәулеге орап, қуанышқа бөлейді де, сонан соң қас-қағым сәттің арасында көзін жұмып ала қояды. Боз мұнар, бұлыңғыр бір түнекке орап, басқа бір жат өлкеге, буалдыр кеңістікке қарай жетелейді. Алғашқыңды тұтас ұмыттырып, аздырып, адастырып әкетуге қам жасайды» [7, 59].

Адам баласының танымына әр қилы қайшылықты ойлардың үстемеленіп, кейде солардың дұрыстығына көздері жетіп, жетегіне ілесіп кете беру де жат болмаса керек. Өйткені, мұндай қарама-қайшылықты ой-танымдардан туындайтын әрекеттер қаншама қақтығыс пен соғысқа бастаған жоқ па? Бұл ойымызды романдағы мына бір үзінді тағы да дәлелдей түседі: «Бейбіт тірліктен суынып, күдер үзген оған енді аласапыран тартыс, алыс-жұлыс керек тәрізді еді. Жер бетінде қазір де зұлымдар көп. Шәмсия сияқты ақ көгершін, пәк перизат, кіршіксіз аяулы періштелерді жылататын, қорлайтын қара жүректердің құтырынып алған шағы. Тыныштық болмаған жерде адам соғыстан ғана ләззат алатын секілді. Бақ таласынан есе теңдік ала алмаған әр жігіт енді өзін айқасқа арнауы керек» [7, 60].

Эмигранттық санадағы «жасырын адам» - реминисценция негізінде жасалған миф. Л.Шестов Ф.М.Достоевский туралы «Преодоление самоочевидностей» очеркінде жазушының өз ортасынан «лақтырылып тасталған» кейіпкерінің психологиясын зерттейді. Л.Шестовтың ойынша бұл жер бетінде жалғыз қалғандық, бос органы ғана емес, сонымен бірге әр түрлі көзқарастарды жеңетін ішкі жағдай да тудырады, бұрын болмаған еркіндік береді. Санадағы мұндай ерекшелік эмигранттық жас адамға жақын болды. «Барлығын шайтан көтеріп кеткендей» ортаға тап болған ол үрейлене отырып, драмалық жағдайда өзінің «менін» сақтап қалғысы келеді.

Эсхатологиялық негіздегі өнерге деген жаңа қатынас «Эмиграциядағы жас әдебиеттің діни ахуалы туралы» («О мистической атмосфере молодой литературы в эмиграции») деген манифесте көрініс табады. Мақала Поплавский тұрақты автор болған «Числа» журналында басылады. Эмиграция жазушы назарын туындының нағыз келбетін

жасауды тұрақтандыруда қолайлы жағдай қалыптастырады. Эмигранттық тұрмыс ауыр да трагедиялы, бірақ үмітсіздік «тұрақты қолайлы жағдайда заңды шешіледі». Сөздің «діни-моральдық мазмұнына» қарамастан, ақын Поплавский оның көркемдік жағын да назардан тыс қалдырмады.

«Числа» төңірегінде» («Вокруг «Чисел») мақаласында автор өзінің әдебиетке деген құмарлығын түсіндіретін лирикалық негіздегі кіріспеден бастайды: «Өзің туралы жазу қиын, мұнымен қоса біздің өзіміз - бұл шынайы түрде жазғың келетін жалғыз тақырып. Символистер мен сюрреалистер өздері жөнінде шексіз көп жазды. Жаңа эмигрант әдебиеті ешнәрсе жазбады. Енді мен жазып көрейін» [8, 14].

Адам, әрине, әуелгі бастауларға басқаша қарайды. Тіршілік иесі ретінде өзін-өзі анықтауға ұмтылған адам, өзіндік бастауын өзіне дейін басталған тіршіліктің тұңғышынан ғана табады.

Қ.Жұмаділовтің «Атамекен» романында да осындай ауыр жағдайдың өкінішті сәті көп көрініс береді. Ар жақтың тіршілігін көріп келген Қайдардың әңгімесі («Күнкөріске жарайтын кәсіп табудың өзі қиямет. Кәсіп сұрап барсаң, арзан жұмысшы күшіне мелдектеп тойып отырған қала байлары маңайына жолатар емес. Егер жалдана қалсаң, сол күні саған не істетем десе де ерікті: отын жарғызады, кірпіш құйдырады, үй майлатып, бау-бақша суғартуы да мүмкін») адам санасына қарапайым тіршіліктің қатардағы адам болып қалудың күрделілігін орнықтырады.

Экзистенциялық таным бағытында өзін-өзі танып, ашуы сияқты үрдіс бар. Бұл жөнінде Ж.П.Сартр: «Адам үнемі өзінен тыс болады. Өзін жоғалту арқылы, өзінің адамдық болмысын табады. Кейде, өзі тап болған жағдайдың шығар жолын тауып, өз ішіндегі бөгеттерді жеңу арқылы да бұл ситуациядан шығады» [9,108]. Экзистенциализм тұтас философиялық жүйе емес, оның көптеген ішкі тармақтары болады. Солардың барлығы «адам мәселесін» бірінші орынға шығарады.

Эмигранттық таным аса күрделі. Тіршілік қалпы бұзылған жерде адамгершілік нормалар қалай сақталсын. «Атамекен» романында адам баласының жаны қысылғанда әрқалай әрекетке көзсіз баратыны суреттеледі. Босқындардың ішінде аштық қысымына шыдамаған кейбір өңі түзу әйелдер күнкөріс үшін өз күйеулерін тастап, жергілікті біреулерге тиіп жатты. Осы бір сұмдық оқиғаның жайылуы былай да тағдыр тауқыметін тартқандарға соққы болады. Тіпті бір асым етке, бір пұт астыққа қыздарын, балаларын айырбастағандар да кездесті. Осы зауал шақта дін адамының панасын, қамқорлығын көргені қалай естен шықсын. «... Сол жылдары Шәуешекте Әзиз қажы деген адам болды. Босқындардың арасында оның аты Атымтай Жомарттан бірде кем естілмейтін. Сол кісі күніне бір-екі қойын сойдырып, қала сыртыдағы бақшасына бірнеше қазан астырып, ауып келген аш-аламан жұртқа құдайы көже таратады екен. Мұндайда аштықтан кендірі кесіліп кеткен адамдардың ішкен тамағы аш өзегіне түсіп, өліп жатқандары да аз емес еді. Жаңағы Әзиз қажының бір кереметі сол өліктерді жерлеу шығынын өз мойнына алып, әрқайсысын ақиретке оратып, көмдіріп отырды» [4, 199]. Бұл қазақ жұртының қандай қысылтаяң шақта имандылығын сақтап қалғандығын байқатады.

Қаламгер Д.С.Мережковский бала кезінен көненің қоршауында, соның ауасымен тыныстап өседі. «Азаттық әкелуші патшаның» өлуі мен отбасындағы кикілжіңді сәттерден орныққан күңгірт, көңілсіз фантазия бала Мережковскийді эсхатологиялық ізденіске әкеледі. Қаламгер философ-позитивистер: Кант, Милль, Спенсердің ықпалына көбірек беріледі. Позитивистерді оқу арқылы ол адамзаттың ақыл-ой әлемін ғылымның берік тұғырына барша теологиялық және метафизикалық идеяларды терістеу арқылы қою оны бала кезінен сіңген діни идеалдармен қайшылыққа келуге әкелді. Осы кезден бастап жазушының шығармашылығына және тұлғасына тән екіге жарылушылық пайда бола бастайды. Ол антиномия мен метафизикалық қарама-қайшылықты, бір жағдайдан екіншісіне ұрыну, Фридрих Ницшенің антихристиандық нигилизмін Владимир Соловьевтің дүниелік шіркеу ізденісімен жақындастыруға талпыныс жасауға әкеледі.

Мережковский «өзінің шағын шіркеуін» құрып, оны «үлкен» шіркеумен үндестіргісі келеді. Осыдан келіп Мережковский туындыларындағы инфернал бейне шығады.

Инфернал кейіпкер-ұзаққа созылған эволюцияның жемісі. Әдеби дәстүрдің жалғастығын негіздей отырып, бұл бейне эстетикалық және дүниетанымдық канондардың алмасуы әсерінен белсенді түрде тасымалданып отырған. Батыс Еуропа әдебиетінде демондық кейіпкердің қалыптасуына шіркеулік әдебиет ықпал еткен. Ал, орыс әдебиетіне бұл еуропаның романтикалық әдебиетінен енген. Романтизм дәуірінде фольклорға, мифке назар аудару күшейе түседі. «Демондық кейіпкерге жаңаша қызығушылық білдіру XIX-XX ғасырлардың көкжиегінде пайда болды. Осы дәуірде туған оккультизмге, экзотикалық культке, әр түрлі халықтың діни дүниетанымына негізделген ғылыми-көпшілік әдебиеттер жалпы оқырманға жетті. Осымен қабат әлемнің материалистік, позитивистік бейнесіне және ғылыми-техникалық өрлеуге деген наразылық байқалды. Осы үдерістердің нәтижесінде орыс прозасында шайтанның сырт бейнесі орнығады. Мұнымен бірге инферналды кейіпкердің асқақ (әсіресе, символистердің шығармашылығында) бейнелерімен қатар төмендеген, психологиялық жағынан мешанға тең (бұл кезеңдегі философияда П.Флоренский рухсыз, зұлымдық доктринасын жасады) бейне де пайда болды. Романтикалық гностикалық демонға қарама-қарсы «ұсқынсыз шайтан» (Д.Мережковский) қойылып, бұл демонизм концепциясының негізінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы орыс прозасына тән болды» [10, 17-18].

Мифтік таным адам баласының ой-қиялындағы дүниелерге үнемі қозғау салып, өткенге оралтып отырады. «Атамекен» романында туған жердің қасиетін ұлықтайтын ұғымдарға ерекше мән беріледі. Халқымыздың туған даласынан алыстағанда, ондағы кез келген бөлшектер, ұғымдар тұтастық орнына жұмсалған. Осы романдағы мына бір аңыз осы ойымызды қуаттай түседі: «Лұхман-хакім деген кісі өмір бойы іздеп жүріп, ақыры алыс бір өлкеден адамға мәңгілік ғұмыр беретін зәмзәм суын тапқан деседі. Зәмзәм суы мұндай қасиетке тек елу жылда бір ие болады екен. Лұхман-хакім әлгі бұлақтан бір торсық су құйып алып, елге қайтады. Алыс жолдан аты болдырып, өзі де әбден шаршап, бір қарағайдың саясына келіп демалады. Торсықты ағаштың бұтағына іліп қойып, көлеңкеде басы жерге тиісімен қатты ұйықтап кетсе керек. Сол мезетте қарағайдың басына бір құзғын келіп қонады да, торсықты тұмсығымен шоқып, тесіп тастайды. Лұхман-хакім ояна келсе, зәмзәм суы ағып кетіп, сарқыны қарағайдың түбіндегі бір топ аршаға тамшылап тұр екен. Ел қамын ойлаған жарықтық Лұхман-хакім, не де болса халқыммен бірге ішейін деп, әлгі судан өзі де татып алмапты ғой. Сөйтіп, мәңгілік ғұмырдан адамзат мақұрым қалыпты. Бұл күнде құзғынның мың жасайтыны, қарағай мен аршаның мәңгі қурамай жап-жасыл болып тұратыны сол зәмзәм суының шарапаты деседі» [4, 210-211]. Бұл аңыз адам баласын туған жері зәмзәм суындай үнемі ынтықтырып отыратындығына меңзейді. Тіпті мәңгі түсін сақтап қалатын аршаның өзі адамның туған еліне үнемі аңсары ауып тұратын сағынышының тұрақтылығын білдіреді.

Туған елін аңсаған адам тезірек жеткісі келеді. Сол сәтте оған қанатты тұлпардың жәрдемі керек-ақ. Талай сыннан өткен, адал, төзімді пырақтың бейнесі қазақ сөз өнерінде ежелден әспеттелгені белгілі. Ақын Ж.Бөдешұлы «Тозақтан жұмаққа» поэмасында: «1969 жылдың ерте көктемі. Қазақ Алатауын бетке алып, ол қашып келеді... Артында мұздай қаруланған қуғыншы шеріктер... Алдында - бейтаныс Атамекен. Астында арындаған ақбоз ат. Қасында күшігінен асыраған көктөбет. Қараңғы түнді ақ алмастай қақ жарып, ақбозды сипай қамшылап, маңдайынан суық тері тамшылап, Ол қашып келеді» («Тұрмын міне, шекараның шегінде, Артта-тажал, алда-атажұрт, шегінбе») [11, 211]. Тұлпар бейнесі кең даладағы қозғалысты беруші, ердің пырағы, баға жетпес байлығы, қысылған сәтте ақыл беретін серігі болған. Содан да болар халық жылқы малын ерекше қадір тұтып, киелі санаған, аңыз-жырларға, ертегілерге арқау еткен, адам баласына тән сипаттарды теліген. Батыр мінген аттың жүйрік болып көрсетілуі, қаһармандық эпостың түпкі идеясына-халқын сыртқы жаулардан қорғау мақсатына тікелей байланысты. Мұның өзі бейбіт

өмірді аңсаған халықтың терең аңсарымен астасып жатыр. Бұл жерде де туған жеріне бет түзеген адамның қасындағы қара тұтары, алыс жолды жақындататын серігі - аты.

«Сана ағымы» терминінің 1890 жылы У.Джеймстің «Принципы психологии» еңбегінде аталғаны белгілі. Көркем шығармашылықтың психологиясы туындының ішкі тұтастығын қабылдаудан туындайды. Бұған көркем шығармадағы проблема, бейнелеу, қиял, әсер мен қабылдау секілді компоненттер енеді. Бұларды анықтайтын орталық жүйе жазушы шығармашылығын тұтас зерттеуден орнығады. Осы зерттеудің деңгейлерін ажырата кетсек, алдымен, әдеби үдерістің мақсаттылығын көрсететін көзқараста жекелеген шығармалардың тууын зерттеу; нақты бір автор шығармасын қарастыру үстінде сол кезеңдегі шығармашылық үдерісті анықтау; қандай да бір белгілеріне қарай (жүйелі әдіснамалық негізде) әр түрлі суреткерлердің шығармашылығына салыстырмалы зерттеу жүргізу; одан кейін жоғары абстракцияның категориясы ретінде танылатын көркемдік ойлауды зерделеу. Осылардың бәрі қаламгердің дүниетаным ерекшелігін, шығарма тудырудағы психологиялық даралықтарын, кейіпкер бейнесін жасаудағы тәсілдерін түрлендіреді, өзінің әсер-сезімін, толғаныс-тебіреніс арналарын жасайды. Кейде осындай кейіпкер санасының және одан тыс тұрған суреттеу тәсілін жазушы мен оқырманның қабылдауы аса күрделі. Мұны меңгеру үшін жоғары әдеби-көркемдік күзіреттілік қажет. Осы сана ағымының көрінісі роман кейіпкерлерінен байқалады. Олардың кей сәтте өң мен түс арасындағы өздері де дұрыс байыбына бармаған әрекеттерді орындауы олардың еркінен, санасынан тыс атқарылып жатады. Ақынның «Тозақтан жұмаққа» жол тартуы өң мен түстің арасындағы елес дүние секілді қабылданады. Бұл жерде екеуінің ара қашықтығы мөлшерлес. Адамның тозақтан құтыла алмайтыны секілді, жұмаққа жету де соншалық қашық.

Діни ойға адам баласы бұл дүниенің болмысы қиындап, күрделенген сәтте беріледі. Осыған дейін қалыпты деп қабылдаған ұғымдары өзіне қайшылықты пікір, әсер туындатқан кезде, адам өзі де терең түсініп болмаған өзге дүниеге, жаратылысқа жүгінеді. Жоғарыда талданған прозалық шығармалардағы діни-философиялық проблема адам баласын үнемі толғандыратын мәселе еді. Қай кезеңде де адамзат жаратылыстың да, өздерінің ішкі дүниесінің де жұмбағын шешуге ұмтылып отырған. Ал, автор жер бетінің тірлігі мен метафизикалық құбылыстың арасын жалғастырғысы келді. Сондықтан да қаламгердің шығармаларының ортақ проблемасы қайырымдылық пен зұлымдықты таңдаудағы еркіндік болды. Бұл концепцияларда утопизм болса да, тұтастай алғанда адам баласын ұнамдылықты жақсылық пен еркіндікті идеал етуге шақырады. Діни сана белгілі бір дәрежеде адам баласының гуманистік таным, түйсігіне ықпал жасады.

«Сергелдең» романының кейіпкерлері өз мінез-сипаттарының кемшін тұстарын өздері айтып ақталып отырады: «Сол күнәм үшін қандай жаза тартып, қандай ауыр күнә жазылса да әзірмін. Сонда да алдын ала арылып айтып алайын. Төрінен көрі жуық тұста кәрі Көкенбай неден жаңылды дейсіңдер ғой. Адам жасы ұлғайып, өлер шағына таянғанын сезген сайын қалтырап, жаны тәтті болып кететін көрінеді. Бірақ, күнәнің үлкен себебі әріде. Ол мынау: біз, қазақ баласы, атадан ұл боп тусақ та, көп заманнан бері көрінбей көрінгенге құл боп үйренген халіміз бар» [7, 61].

Орыстың эмигрант жазушысы И.Шмелев өзінің шетел кезеңіндегі үрейлі Қырым әсерлерін беретін шығармасын “Солнце мертвых” (автор эпопея деген) деп атайды. Бұл қысқа әдеби ноктюрн-эпигемелерінде автор барлық жанды атаулының-адам, аң, сезім, жүректің өлуін көрсетеді. Осылардың бәрін көрген күн “өлгендердің күніне” айналады. Өткен ғасырдың 20 жылдары Қырым халқының қызыл терроршылар мен аштықтың салдарынан қырылуын көрсеткен осы кітапты сыншылар «қорқынышты кітап» (А.Амфитеатров) деп атап, автордың мұндай шығарманы жазуға күш-жігері қалай жеткеніне таңқалады. И. Шмелев: «Мен білемін: мыңдаған шақырым қашықтықтан, радиодан естілген бұйрық көк теңізге жетті: «Қырымды темір сыпырғышпен теңізге қарай сыпырып таста». Сыпырылып жатыр» [12, 24]. Шығармадағы қорлық, аштық,

қорғансыздық, заңсыздық, қырылу - осының бәрі автордың адам ретіндегі сана сезіміне ең ауыр соққы болып тиді. Мұндағы адамдық құқықтың тапталуы, үрей, кәдімгі тұрмыстық жағдайдың бұзылуы, адамның сабағынан үзілген жапырақ секілді сыпырылып кете баруы ең трагедиялық сәт еді. Ақын М.Волошинше айтқанда: «Мен өлгендер үшін жылаймын ба, мен ұзақ жасауға тиістілер үшін жылаймын» («Разве я плачу о тех, кто умер? Плачу о тех, кому долго жить»). Міне, осындай өлім мен өмір белдескен сәттегі адамның өз тірлігіне налуы, тағдырына қарғыс айтуы секілді күпіршілікке дейін баруы мәжбүрліктен, сананы жайлаған белгісіздік пен үрейден туындар еді. Осындай дағдарысқа түскен жан өткенінен жұбаныш тапқысы келеді.

«Сергелден» романында Ырысқан бір сәтте екі күйді басынан қатар кешеді: «Ол осы күнге дейін мылтығы, қаруы бар өкімет әскерін қойып, сойыл, шокпармен тап беретін қазақ бүлігіне де араласып көрген жан емес. Ойлап отырса осы жасқа келгенше тұщы етіне тиген қамшы дәмін әлі татып көрмеген екен. Азап, бейнет, өлім деген сияқтыларды тіпті есіне де алып бақпаған пенде. Қазір мына қалың әскерді өз көзімен көргенде жүрегі аузына тығылып тынысы буылып, дем ала алмай қалды» [7, 109]. Осыдан туындаған үрей әрі қарайғы ұзаққа созылған трагедияға апарады: «Бұлар көзі жасты, көңілі күпті жандар. Кешегі қырғында бірінен-бірі көз жазып қалып, оның не өлі, не тірі екенінің байыбына бара алмай қан жұтып келе жатқан көңілі қаяу сорлылар» [7, 174]. Романдағы кейіпкерлер қоршаған ортаға философиялық қашықтықтан қарайды, ал, алысы - өткен дәуір, көркемдік стильдер, философиялық идеялар – тұрмыстық ұстаным тұрғысынан алыс болып келеді. «Ең ақырында оның көз алдына тағы әлгі қызыл жұлдыз келе қалды. Қан түстес қызыл еді ғой. Таңертең өзі көрген мейірімсіз түсі суық адамдардың бәрінің маңдайы қып-қызыл болатын. Маңдайына жазған деген сол болғаны да» [7, 181]. «Заман да заман, заман болар, қарағай басын шортан шалар» деген бар. Бұл да бір дүние ғой. Сен тым болмаса шешеннің сүйегін тапқан екенсің. Көзің көріп, көңілің суыды. Оған да «шүкір» де, балам» [7, 184].

Қорыта келгенде, өзге ортада тірлік кешкен адамның санасында дүниені, ортаны қабылдаудағы өзгешелік туындайтыны анық. Өзінің шығармашылық жолында шекара сыртында қалған қазақтардың тағдырын арқау еткен Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Атамекен» шығармаларында адам санасының әр түрлі құбылыстары дәйектеледі. Бұл құбылыстар кей сәтте адамның көкейінде тұнған ой-сезімдерін шайқап, бірқалыпты өмір дағдысынан алшақтатады. Бұл көркем шығармаларда адамның дербес болмысы, оның айналасымен қақтығысқа түсуі байқалды. Бұл қоғамның кезеңді, тұтас қақтығысынан туған қарсылық еді. Әрі, бұл қарсылық көрсету үнемі ашық, көзге ұратын түрде емес, ішкі, санадағы қарсылық түрінде жүрді. Осы кезде адамның ішкі дүниесі де өзді-өзімен айтысып, тартысады. Жоғарыда талданған прозалық шығармалардағы діни-философиялық проблема адам баласын үнемі толғандыратын мәселе еді. Қай кезеңде де адамзат жаратылыстың да, өздерінің ішкі дүниесінің де жұмбағын шешуге ұмтылып отырған. Ал, автор жер бетінің тірлігі мен метафизикалық құбылыстың арасын жалғастырғысы келді. Сондықтан да қаламгердің шығармаларының ортақ проблемасы қайырымдылық пен зұлымдықты таңдаудағы еркіндік болды. Бұл ұғымдарды таңдаудағы қателік адамды еркіндік пен сүйіспеншіліктен алыстатады. Бұл концепцияларда утопизм болса да, тұтастай алғанда адам баласын ұнамдылықты жақсылық пен еркіндікті идеал етуге шақырады. Діни сана белгілі бір дәрежеде адам баласының гуманистік таным, түйсігіне ықпал жасады. Бұлардың бәрі жинақтай келгенде туған жердің қадірі, ел алдындағы парыз деген идеяларды түпқазық етті. Осыдан келіп бұл шығармалардың төмендегідей ерекшеліктері анықталады:

- Қ.Жұмаділовтің романдары шекара сыртындағы қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлерінен бастап, ішкі сана-көңіліндегі өзгеріс, құбылыстарын жете дәйектейді;

- Бұл туындыларда адамның туған жерге, елге деген сағынышы, көшпенді тіршіліктің табиғи болмысы ашылады;

- Адам баласына тән өмірдің қалыпты сипаты өзгерген түрде беріледі. Адам уақыт

пен кеңістік өлшемдерінің өзгерісін танып-біледі;

- Сана түкпіріндегі ой байыз таптырмай, мазасыздандырған кезде адам өзге құбылыстарға, санадан, болмыстан тысқары тұрған ұғымдарға иек артады;

- Көш өзінің көшпенділер өміріндегі қызметін аяқтап, ендігі көштің беталысы өзгереді.

Адам туған жердің болмысын жан-тәнімен аңсағанда, көңілдерінде өзгеше ой, таным орнығады. Кейде уақыт өтуі, жылдамдығы өзгеріп, оның орнын санадағы құбылыстың басымдығы алады. Осы кезде адам өзінің санасындағы қарсыласуларға да - екіге жарылып, екіұдай болған сәтіне де жауап табуға ұмтылады. Бұл әрекет үстінде адамның өзгеге емес, алдымен өз өткеніне көз жүгіртіп, басынан кешкендерін таразылайтыны анық. Мұның өзі адамның жеке, өзіндік болмыс-танымының оқшаулыққа бейімдігін аңғартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Соңғы көш. - Алматы: Қазығұрт, 2005. - 504 б.
- 2 Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. Бір томдық. - Алматы: Жазушы, 2000. - 434б.
- 3 Елеукенов Ш. Әдебиет тәуелсіздік қаруы. - Алматы: Баспалар үйі, 2009. - 472 б.
- 4 Жұмаділов Қ. Атамекен. Роман. - Алматы: Жазушы, 1990. - 300 б.
- 5 Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. Монография. - Алматы: Атамұра, 2003. - 488 б.
- 6 Жетписбаева Б. «К поэтике символа в романе А. Нурпеисова «Долг». // Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Алматы: «Үш қиян», 2003. - 640 б.
- 7 Сәмитұлы Ж. Сергелдең. Роман. - Астана: Елорда, 2001. - 520 б.
- 8 Поплавский Б. Неизданное: Дневники. Статьи. Стихи. Письма. - М., 1996. - 347 с.
- 9 Сартр Ж.П. Бытие и ничто. - М., 2000. - 360 с.
- 10 Грузін Ю.В. Інфернальний герой в російській прозі ХХ століття. Витоки. Типологія. Трансформація. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2001. - 20 б.
- 11 Бөдешұлы Ж. Бұрылыс: Жыр жинағы. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. - 296 б.
- 12 Памяти Ивана Сергеевича Шмелева. // Шмелев И.С. Собр. соч.: в 5 т. Т.1. - М., 1998.- 478 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются прозаические произведения писателей. Анализируются проблемы отчизны, судьбы нации, стиль и структура персонажей художественной прозы.

RESUME

In the article the author considers the prose works of the writers. The problems of the native country, the fate of the nation, the style and structure of feature prose characters are analyzed.

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ прозасының даму ерекшеліктері, соның ішінде шағын жанрдың даму сипаты сөз болады. Қазіргі прозада қалам тартып жүрген кейінгі толқын жазушылардың соңғы шығармалары салыстырмалы түрде талданып, түсіндіріледі. Әр қаламгердің стильдік ерекшелігі, жаңа тақырып, тың идея іздеудегі талпыныстары, көркемдік таным жолындағы ізденістері, ұстанған бағыттары мен ерекшеліктері бүгінгі күн тұрғысынан бағаланады. Сонымен қатар қазіргі әдебиеттегі жаңа ағымдар туралы да түйінді пікірлер айтылады. Қазіргі әдебиетті саралау бүгінгі күн үшін өзекті мәселенің бірі екені талас тудырмаса керек.

Түйін сөздер: образ, миф, діни мифология, көркем сюжет, композиция, постмодернизм.

Ж.О. Мәмбетов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
ф.ғ.к., доцент

Қазіргі қазақ прозасындағы бет пен бағыт

Еліміз азаттыққа қол жеткізген соңғы жиырма жылдан астам уақыт ішінде ұлтымыздың дүниетанымы барлық жағынан үлкен өзгерістерге ұшырады. Жүздеген жылдар бойы санамызға күшпен сіңіріліп, әбден орнығып қалған қасаң таным-түсініктерді жаңаша пайымдауға, табылып жатқан тың деректермен, басқа халықтардың ойлау дәстүрлерімен салыстыра зерделеуге мүмкіндіктер ашылды. Бұл ең алдымен ұлттық тарихымызды қайта таразылаудан, әдебиетіміздің болашақ бағыт-бағдарын анықтау қажеттілігінен туындаған еді. Сондықтан да тәуелсіздік жылдары тарихи шығармалар көптеп дүниеге келді. Бұрын айта алмаған, емурынмен танытқан ақиқат шындықты енді атын атап, түсін түстеп жазуға жол ашылды. Оның үстіне бір кездері коммунистік жүйе таптық қоғам деп айыптаған капиталистік дүниенің материалдық құндылықтарымен қатар рухани құндылықтары да ашық есіктен именбей еніп жатты. Жаһандану дәуірінде олардан тартынып, көрпенді қымтайтындай мүмкіндік те жоқ еді. Томағатұйықтық баяғы кеңес өкіметімен бірге келмеске кеткен. Сондықтан да қай елден үйренесің, кімге еліктейсің, қай ағымды қолдайсың бәріне де еркіндік берілді, қаламгердің қалауына шектеу қойылмады. Бірақ қазақ әдебиеті солардың бәрімен де араласа жүріп өзінің ұлттық табиғатын түбірімен өзгерткен жоқ. Үйрену, еліктеу бар - бірақ сол үйренгенінің өзін ұлттық мүддемен сәйкестендіру басымырақ секілді.

Қазіргі қолына қалам ұстаған қауым арасында өзінің шығармашылық шеберлігімен көпшілік оқырманның көңілінен шығып жүрген Нұрғали

Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесі. Әңгіме сюжетінің қазақ прозасында бұрыннан қалыптасқан өзге екі адам арасындағы әңгіменің желісі арқылы басталуы да шығарманың алабөтен жаңалығы бар дүние екенін байқата қоймайды. (Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаятынан бері келе жатқан дәстүр). Бірақ көлемі оншақты беттен сәл-ақ асатын осынау шағын әңгімені оқып шыққанда қасымызда жүрген адамдар туралы, өзіміз өмір сүріп отырған заман туралы ойға шомып, іштей мүжіліп, өзгеше бір көңіл-күйді басымыздан өткізетініміз рас. Бұл жазушының тақырыпты ұтымды таңдай білгендігі, шығарма идеясының біз күтпеген тұстан байлам жасап, соны ойға жетелеуінен десек қателесе қоймаспыз. Таланты актердің қайыршыға айналып кетуін жазушы сенімді бейнелей алған. Өмірде жолы бола қоймаған жас жігіттің қоғамдағы ең бейшара топ өкілдеріне қосылу себептерін де, яки шығарма сюжетіндегі логикалық байланысты да өмірдің өзінен бұлтартпастай сенімді етіп ала білген. Бүгінгі өнер адамы кім, оның дарыны мен талантын бағалап, өнерге сіңірген еңбегін елеп жатқан кім бар? Осы қоғамда бізбен қатар өмір сүріп жатқан қарапайым өнер адамының өзгелерден айырмасы қайсы? Біз көрген, біздің замандастар көрген қиындықты олар да көріп келеді. Етектен тартқан жоқшылық қасіреті оларды да айналып өтіп жатпағанына әңгімені оқи отырып көз жеткіземіз.

Қайыршының ролін сомдап, атағы шағын қалада дүркіреп тұрған азаматтың адами тұрмысы жан төзгісіз қиын. Оны жазушы былайша суреттейді: «Өнер адамдарының күнкөрісіне қазір кім көңіл бөліп жатыр, сахнадан жарқырап көрінгеніне қарап, е-е бұларда бәрі бар, нағыз бақытты жандар осылар ғой деп ойлайсыз. Ал шындығында олардың бір айда алатын арзымайтын жалақысы – базардағы саудагердің бір-ақ күндік табысына тең. Маркс дұрыс айтқан: «Сананы тұрмыс билейді». Биік рух әрі кетсе бір-ақ күнге азық болады...» [1, 40 б]. Бұл ақиқат шындық болғанымен, шағын әңгімеде оны публицистикалық сарында баяндаудың керегі жоқ еді, онан гөрі сол жоқшылықтың сырын ашатын айшықты бір деталь тапқанда әлдеқайда ұтымды шығар еді. Ал одан кейінгі актердың қызының пальтосын мектепте ұрлатып алып, суық тиіп ауыруы да жалаң баяндау сарынынан аса алмаған сықылды. Осы екі эпизод болмаса, шығарманың тілі жатық, сюжеттің даму сатылары да бір бірімен композициялық тұрғыда әсем үйлесім тапқан. Шығарма ішіндегі шығарманың сюжеті түгел дерлік баян етілмесе де, автор театр сахнасында қойылған туындының идеялық мұратын мынадай бір екі сөйлеммен-ақ нақты ашып, дәл таныта алған. «Оу халайық деді ол спектакльдің соңында залға қарап екі алақанын жайып отырып. – Сендер менің ойымда ен бар екенін қайдан білесіңдер?! Құдайға шүкір, жетеді... бәрі де жетеді. Қайғы да, сор да, қуаныш та, бақыт та кезектесіп өтіп жатады алдымнан. Иә... иә, мен сендерді сынау үшін отырмын осы жерде!», -дейді. [1.38 б]. Осы актер аузымен сахнада айтылған сөз Н.Ораздың да әңгімесінің идеялық тұғыры іспетті. Жазушы заман жайлы, оның қызығы мен қуанышы жайлы айтпақ болған ойын қайыршының сөзі арқылы осылайша жеткізген деген ойға тоқталдық... Шын талант иесі қоғамдағы экономикалық қиыншылықтардың құрсауынан шыға алмай арпалысып жүріп, ақыры ақша табудың жолына түсіп кетеді. Қарын тоқтығы мен дүниенің буы оны түптің түбінде рухани қайыршылыққа әкеліп соқтырады. Ең соңында қу дүниенің құлына айналған бір кездегі атпал азаматтан әйелі де, бала-шағасы да безіп кетеді... Бұл жазушының замана шындығын суреттей отырып жеткізген идеясы, қазіргі кезеңнің трагедиясы.

Жалпы Нұрғали Ораз шағын әңгімеде адам сезімінің алуан қырлы толқындарын мөлдіретіп беруге төселген қаламгер. «Біз, ол, «мерседес» және махаббат» деген әңгімесінде түкпірдегі ауылға нағашы әжесі Сағираға келген бойжеткен қыз Бибіажардың мінезін айшықты да әсем суреттейді. Әңгімеде адамды елең еткізерліктей оқыс оқиға да жоқ, шырғалаң сюжеттік тартыстан да ада. Бірақ шағын шығарманы оқып шыққанда оқырман көңілінде бір қимастық сағыныш, екі-үш күн ғана сырттай таныс болған ақжарқын қыздың ерке қылығы ұмытылмастай болып жатталып қалады. Расында да түкпірдегі ауылға келген өнерлі қыздың әр бір әрекеті, әр бір қимылы, сөйлеген сөзіне

шейін тартымды, ешқандай да жасандылық жоқ. Бірақ сонысына қарамай қазақы тәрбие алған бұйығы ауылдың балалары үшін оның барлық әрекеті жаңалыққа толы, тосын да қызықты болып сипатталған.

«Бибиаяр келгелі біз құдық басында бір-бірімізге су шашысып, қуаласып ойнайтын болдық. Сайдағы жалғыз құдықтың суы да көбейіп кеткен секілді. Бұрынғыдай емес, өзімізді біртүрлі еркін сезініп, жарық дүниеге шыр етіп түскелі бері жанымызға батып, иінімізді басып келген бір ауыр жүктен құтылғандай жеңілдеп қалдық.

Бибиаяр мал суаруға күнде келсе екен деп тілейміз іштей. Мейлі, ол сәмбі талдай майысып құдықтан су тарпай-ақ қойсын. Сағира шешейдің қойларын өзіміз-ақ томпаңдап жүріп суарып береміз. Тек біздің ортамызда сықылықтап күліп, мәз-майрам болып жүрсе болғаны. Шынында да оның мінезі бала сияқты еді. Ол біздің ауылдың барлық қызынан сұлу болса да, тәкәппарлық, паңдық дегенді білмейтін. Екі беті бал-бұл жанып, бізбен бірге асыр салып ойнап жүретін-ді», - деген үзіндіден Бибиаярға деген ынтызарлықты аңғарамыз және оған имандай сенеміз [1,99 б]. Бұл жазушының шағын әңгімеде өз оқырманын ұйыта білген шеберлігінен деп білеміз.

Ораздың кейбір әңгімелерінің сюжеттік желісі ойламаған жерден тосын басталып жататын кездері де жиі ұшырасады. Ондағы қаһармандар да өзімізге таныс бүгінгі замандастарымыз. Бірақ аталған шығармалардағы әйелдер образдары арқылы нені насихат еткісі келді, қаламгердің позициясы қандай деген сұрақтарға жауап таба алмаймыз. Мысалы, «Оңаша арал», «Бақ құсы» деген әңгімелеріндегі оқиғаның өрбуі, адамдар арасындағы байланыстың күтпеген жерден басталуы осыған дәлел бола алады. Ақыл тоқтатқан жігіт пен жас келіншектің кафеде таныса салып бірін-бірін қимай, сырласа кетуі оқырманды иландыра алмайтын сықылды. «Бақ құсында» да жас қыздың өзін танымайтын жазушы жігіт ағасын мейрамханаға шақырып, артынша оған барлық сырын ақтарып, жақындаса кетуі моральдық жағынан ғана емес, логикалық тұрғыдан да сенімсіз дер едік. Дей тұрғанмен де, қанша жерден заман өзгерсе де, адамгершілік қасиеттің әрдайым биік тұрғаны абзал шығар... бұл тұрғыда Н.Ораздың әлі де болса өзіне талапты жоғарырақ қойғаны жөн. Себебі оның жаман жазуға қақысы жоқ. Мәлдір де сырлы әңгімелері оның сол биіктен түспеуін талап етеді. Осы жерде Асқар Сүлейменовтің мына бір сөзі ойға оралады: «Жазушы да, жазушының геройы да басқаға, басқалардың өз-өзіне деген сындық талаптың іштей піскенін етене түйсініп жүр. Талап – қоғам талабы, қоғам иесі адам талабы. Ұлыққа да, кішікке де, оның жақсы-жаман қылығына алақан астынан қарауға келісімпаздыққа, әй қойшы соны, әйтеуір бірдемесі болар деген бойкүйез бұйығылыққа көк сүңгі болып шүйлігетін талап. Әркімнің серігі де, көлігі де осы талап болу керек. Бірінші кезекте - талап, басқа түк те емес» [2, 28 б].

Әрине біз әдеби шығармашылықтың көбіне бір бағытта дамуына қоғамды кінәләп жатамыз. Ал жиырма жылда адам танымастай өзгерген дәуір құбылысы мен өзгерістерге біздің қаламгерлер ілесе алып жүр ме? Бұл да ойланатын мәселе. Мысалы көптеген сыншыларымыз біздің жазушылардың жаһанданудан кенде қалып, оған тек қарсылық білдірумен ғана келе жатқанын тілге тиек етуде. Олардың ойынша қазіргі қазақ қаламгерлері шарықтап дамып жатқан әлемдік ғылыми-техникалық үдеріске, дүние жүзіне ортақ мәдени, әдеби-философиялық интеграциядан оқшауланып қалғандай. Сондықтан да олар кез-келген жаңашылдыққа, постмодернистік үлгілерге үрке қарайды.

Тағы бір көз жіберіп, тексеріп алатын нәрсе, біздің қаламгерлер қазір қандай тақырыптарды көтеріп жүр? Айналдырған бірнеше белгілі тақырыптарды таптап, жауыр болған ескі ойлармен оқырман қауымды жалықтырып алған жоқпыз ба? Осы мақсатпен жүргізген ізденстеріміз, біздің прозада сан алуан тақырыптардың көтеріліп жүргенін айғақтап берді. Мысалы, тарихи және махаббат тақырыптарынан басқа еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар пайда болған сауда-саттық тақырыбы, жұмыссыздық тақырыбы, ауылдан қалаға көшу, яғни урбанизация тақырыбы, оралмандар тағдырын суреттейтін шығармалар, шет ел тақырыбы, өнер тақырыбы, спорт тақырыбы, діни тақырыптар т.б.

Сонымен қатар сыншылардың біздің жазушылар қазіргі қоғам дамуына ілісе алмай келеді дегенінің де жаны бар сықылды. Өйткені қазіргі қаржы жүйесін, әлемдік инвестициялардың елімізге ағылуын, банк саласындағы құйтырқы әрекеттерді, ірі компаниялар мен холдингтердің арасындағы шым-шытырық байланыстарды суреттейтін шығармалар бізде жоқтың қасы. Себебі жазушыларымыз ол саланы әлі толық білмейді, зерттемеген, ал білмеген нәрсеге қалам тартудың қиын екені белгілі. Болса да сол саланың барлық құйтырқы әрекеттерін әшкерелеп беруге қауқарсыз, тек бетін қалқып қана өз топшылауларын бейнелемек болады. Ал оның қазіргі биік интеллектуалды оқырманды толық қанағаттандыра алмасы әмбеге аян.

Жазушы Нұрлан Қамидың «Шизофрения» деген хикаясы сол жолдағы алғашқы ізденістердің бірі деп ойлаймыз. Шағын әңгімедегі қаһармандардың аты-жөндері де аталмайды. Оқиға бірінші жақтан баяндалғандықтан мен, әйелім, досым, қайнағам деген кейіпкерлер ғана бар. Бірақ сол адамдардың аттары кім деген сауал сізді мазаламайды. Өйткені ондағы адамдар да, сюжет хроникасы да сізге таныс, өзіңіздің күнде көріп жүрген замандастарыңыз секілді. Ең бастысы сол оқиғалардың бәрі сіздің өз басыңыздан өтіп жатқандай күй кешесіз. Сөмке тасып, сауда жасап жүрген жоғары білімді экономист жігіт жағдайы түзелген соң банк ашпақшы болады. Бар пәле сонан басталады. «Шай ішіп, тамақ жеп болған соң жеңгеміз ас үйге кетті де, қайнағамыз әңгімесін бастады. Тік мінезді адам болатын, мәселені төтесінен қойды.

- Шотыңа біраз қаржы түсті, бірақ соның қайдан келгенін ұмытпа, - деді нығарлай сөйлеп. –Ана досыңа да ескертіп қой, бұл ақшаның өз орны бар, тек менің айтқаныммен ғана жұмсайтын боласыңдар.

Мұндайды күтпеген басым не айтарымды білмей құмығып қалдым әйелім де аң-таң. Бір-бірімізге жалтақтап қарап қоямыз». [3.227 б]. Осынау қысқа ғана диалогтен байым деп жүріп, ең жанашыр адамдарымен араз болып, өзінің азат басын кіріптарлыққа кіргізіп, соның салдарынан пенде атаулыдан бөлектеніп, шеттеп жалғыз қалған адамның жан күйзелісін танығандай боламыз. Әйелінің ағасы да, талай қиыншылықтан бірге өткен жолдасы да, керек десеңіз құдай қосқан қосағы да ақшаның алдында дәрменсіздік танытып, бас қаһарманды сатып кетеді. Мұның бәрі жазушының қиялынан туған десек те, онда күнделікті өмірде өзіміз көріп, біліп жүрген ақиқат шындық бар.

Оның «Шал» деген әңгімесінде соғыс ардагерінің өмірі сөз болады. Бірақ шал соғыста ерлік жасап көзге түскен кісі емес, жұмыста да елден ерек оза шауып жүлде алған жері жоқ. Қарапайым көптің бірі ғана. Жазушының оқырманға жеткізгісі келгені де сол көптің бірін, қарапайым жанды шығармасына арқау ету. Осы кезге шейінгі прозада әйтеуір бір ерекшелігі бар адам шығарма қаһарманы болып келсе, Н.Қами аталған әңгімесінде сол ескі сүрлеуден шыққысы келген. Оның кейіпкері шаруаға да орашолақ, ерліктің де парқын терең ұға қоймайтын миллиондардың бірі ғана. Оны әңгіме арасындағы мына бір мінездеуден де анық аңғаруға болады: «Жалпы өзі көп ойланбайтын адам, бала кезінен-ақ топастау еді, есейгеннен кейін де ақылы толысып, кемеңгер болып кеткені шамалы. ...Сергей досы айтушы еді, саған жақсы ғой, көп ойланбайсың, жүйкең берік, жан дүниең қат-қабат қыртыстардың астында жатыр, сондықтан жас сәбидей бәйкүнәсің, анау-мынауға мойымайтының да содан, ұзақ өмір сүресің сен. Айтқаны айдай келді, міне сексеннен асып бара жатыр...» [3, 7 б]. Бірақ сол қарапайым адамдардың да іштей өздері құрмет тұтатын, өздері ғана сеніп, өздері парыз санайтын, басқалар көп ұғына бермейтін түсінік-әдеттері, бар пейілдерімен орындайтын іс-әрекеттері болады екен. Шығарманың бұрын қазақ прозасында көп ұшыраса бермейтін, құлаққа тосындау тиетін «Шал жылына екі рет ішетін» деген оқыс сөйлеммен басталуының да сырын оқиға желісіне қаныққан соң ғана түсіне бастайтынымыз рас. Шығарма сюжетінің кейбір тұстары Ш.Айтматовтың «Боранды бекет» романының оқиғалар желісіне де ұқсап кететіндей. Шалдың балаларынан бөлініп жалғыз қалуы, олардың әкелерін ойламауы, шал

қайтыс болғанда ауыл адамдарының оны арулап жер қойнына тапсыруы т.б. сол ойымызды дәлелдей түседі.

Жалпы, Нұрлан Қамидың қазақ прозасына араласқанына отыз жылдан аса уақыт өтсе де шығармалары сирек жарық көреді, кітаптары да араға жылдар салып шығып жатады. Соған қарағанда өзіне қатты талап қоятын болса керек. Біздіңше Нұрлан қазіргі қазақ прозасында өзіндік орны бар, өзіне тән машығы қалыптасқан қаламгер. Оның қалам тартып жүрген тақырыптары да басқа жазушыларда көп кездесе бермейтін ерекше тақырыптар. Ол ақиқат өмірдегі әр құбылыстан, әр бір тосын оқиғалардан өзіне ғана тән ой түйюге, жалпы адамзат баласы дұрыс деп қабылдаған орныққан қағидалардың екінші қырынан қарауға, көпшілігіміз байқай бермейтін тұстарына тереңдеп үңілуге бейім екенін аңғарамыз. Көбіміз оншалықты мән бере қоймайтын қалыптасқан этикалық, эстетикалық пайым-түсініктер жазушы шығармаларында мүлдем жаңаша пайымдалып, соны қырынан танылатынын да оның жаңалығы, басқаларды қайталамайтын өзгешелігі деп түсінгеніміз жөн. Шығарма соңы біз күтпеген бағытта тосын шешіммен аяқталып жатса, оған да таң қалудың керегі жоқ. Ол жазушының оқырманға қалдырған сауалы, оқырманды интеллектуалдық тартысқа шақырған өзіндік тәсілі. Мүмкін сонан да шығар Нұрланның шығармаларын алғаш оқыған адам өз ойын бірден жинақтай алмай әрі-сәрі күйге түскендей болады. Оқырман басына анау неге олай, мынау неге бұлай деген сауалдар қаптайды. Бірақ қайта оқысаңыз, ойлана оқысаңыз сол сұрақтардың жауабын тағы да өзіңіз тапқандай боласыз. Бұл қазақ прозасында Н.Қами тапқан өзгеше сүрлеу, жаңаша жол.

Қазіргі оқырманға жақсы таныс қаламгердің бірі – Асқар Алтай. Оның шығармалары да мазмұн мен формадағы тың ізденістерімен ерекшеленеді. Оны кеңестік кезеңнен қалған ескі сүрлеумен келе жатыр деп айта алмас едік. Тақырып таңдауында да, идеялық ой түйінде де ол өзгелерден ерек тұрған жазушы. «Казино», «Кентавр» сияқты әңгімелерінің сюжеттік желісі біздің замандастарымыздың бастарынан өтіп жатқан оқиғаларға құрылған. Байлыққа белшесінен батып, адамшылық пен туыстық қасиеттерін жоғалтқан кейбір адамдардың біз сырттай қызығатын өмірлерінің терең қатпарларын қопара ашып, олардың өз ара салқын, тек жеке бастың бір сәттік қамымен жүрген пенделік сипаттарын бейнелеуі, әке мен бала, ана мен әке арасындағы адами қатынастардың сырттай ғана бүгін, ал шын мәнінде түгін болып жатуы тек адамдар арасындағы күйбең байланыс емес, қазіргі қоғамдағы ақиқат шындықтың бір көрінісі екенін анық таныта алған. Ал халқымызға қасірет әкелген Семей полигонының зардаптарын көрсетуде қаламгер басқалардан өзгеше жол табуға тырысқан. Трагедия трагедияны тудырады. Жазушының ойынша полигон зардабы оның жабылуымен біте салатын құбылыс емес екен. Оны жоюға, одан айығуға тек қана жоғарыдан берілген бұйрық қанан емес, адам жанын емдейтін ұзақ уақыт, санадағы оң өзгерістер, адамға тән бауырмалдылық, аяушылық, ең бастысы сүйіспеншілік қасиеттер керек екен. Мұны Асқар қысқа ғана әңгімесінде атап айтпаса да тұспалдап әдемі жеткізген.

Біз сөз еткен үш жазушының шығармаларындағы замандастар бейнесі айналып келгенде бір біріне ұқсас бейнелер. Олардың баяндау тілдерінен де суреттілік, көркемдік қасиеттерді жиі кездестіреміз. Оларда посмодернистік бағыттағы жазушылардай тілді ықшам пайдалану, көркемдіктен алыстау, оқиғаның тек бір ғана қырын ашып көсету, ойды шолақ қайыру сипаттары жиі кездесе бермейді. Олардың прозаларындағы нарықтық заманындағы адамдардың рухани жұтандануы, дүние, ақша үшін адамдық қасиеттердің саудаға түсіп, жеңіліс табуы, адамгершілік, махаббат сықылды асыл қасиеттердің арзандап аяққа тапталуы көркем жинақталған. Ол бүгінгі біздің замандастардың басынан өтіп жатқан шынайы өмір суреттері, өмірдегі ақиқат шындықтың өнерге айналуы.

Ал Дидар Амантай, Мадина Омарова, Лира Қоныс секілді қаламгерлерде постмодернизм сипаттарының айқын көрінетінін жоққа шығара алмаймыз. Мысалы, «Дидардың Қарағайлы» шаһарында деген қысқа әңгімесі бар. Әңгіме жас жігіт пен

кішкентай қыздың арасындағы диалогке құрылған. Есік алдында машинада бір адамдарды күтіп тұрған жігіт ойнап жүрген кішкентай бес жасар қызбен сөйлеседі. Жігіт тарапынан қойылған сұрақтардың анау айтқандай терең мәні жоқ секілді.

- Атың кім, мына үйде кім тұрады, мамаңды жақсы көресің бе? - деген сықылды әңгімеге тарту үшін айтыла салған сұрақтар. Көбіне сұрақты қоюшы кішкентай қыз. Бірақ оның сұрақтарының мазмұны тереңірек секілді. Жазушының әңгімеде көрсеткісі келгенінің өзі де сол ма деген ойда қалдық.

- «- Сіз бізге қонаққа келдіңіз бе,
- Менің атымды білдіңіз келмей ме,
- Жасымды айтайын ба,
- Менің қайда тұратынымды білесіз бе,
- Сіз шокаладты ұнатасыз ба,
- Сіз маған ештеңе сыйламайсыз ба?» - деген сарындағы бір жағы бала

психологиясына тән, ал екінші жағынан өзінен үлкен адамды әңгімеге тартудың амалы бар, астарында ептеген қулық та бар сауалдар [4, 122 б].

Сәби қыз бен ересек жігіт аз ғана уақыт сөйлесіп, бірін-бірі қимай қоштасады. Қыз кішкентай сәби болса да өзінің тегінің кім екенін, тәңірдің өзін әйел етіп жаратқанын сезеді дегенді жазушы шығармасының негізгі идеясы ретінде ұсынады. Бұл өз ойын ишарамен ғана астарлап жеткізетін постмодернизм көрінісі.

Бұл тарапта өнімді еңбектеніп жүрген жазушылардың бірі - Мадина Омарова. Оның шығармаларында да әлемдік әдебиеттегі постмодернистік үрдістер қазақтың ұлттық дүниетанымымен астаса орын алған. Мадина жас та болса осы уақытқа шейін біраз шет ел жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударып, олардың кейбір шығармашылық әдістері мен көркемдік ізденістерін өзі де орнымен қабылдап, бүгінгі әдебиетіміздегі жаңа бағытта батыл қалам тартып жүрген қаламгерлердің бірі. Жас прозайктің «Емші апа», «Жақсы көру», «Таң алдында», «Құдайы тамақ», «Суық», «Ұят», «Мәңгілік», «Ақша іздеген» бала т.б. әңгімелерінде өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның әр алуан шындығын қысқа да, қарапайым ғана шағын оқиғалар арқылы астарлап жеткізуге төселегені байқалады. Жазушы әңгімелерінен дәстүрлі қаламгерлерге тән толыққанды жұмыр да, ширатылған сюжет желісін де кездестіре алмайсыз. Ойды нақты бір образ бойына жинақтап көрсетуге де тырыспайды. Әңгіме керек десеніз тартыстан да ада. Бірақ кейде оқып отырып мұңға батасыз, кейде өзіңіз күнде көріп жүрген үйреншікті оқиғаларға тосыннан қарағандай күй кешесіз. Қалай десеніз де сізді ойландырады, шығарма мәтінінің бар қызметі сізді тек сол ойдың арнасына ғана салып жіберу сықылды. Сіз жазушыны да, ондағы оқиғаны да ұмытып, өзіңізбен өзіңіз болып кетесіз. Қаламгердің де мақсаты сол.

«Жақсы көру» деген әңгімесіне інісімен әпкесінің арасындағы қысқа ғана диалог арқау болған. Әпкесі кітап оқып отырады, ал тоғыз жасар інісі оны әңгімеге тартқысы келеді. Бірақ кітап қызығына түскен әпкесі оны тыңдай қоймайды. Осыдан келіп балақай оған «сен мені жақсы көрмейсің» деп кінә тағады. Ақыры столда отырып ұйықтап қалады. Ал әпкесінің «оның ақырын барып шашынан сүйдім» деуімен әңгіме аяқталады [5, 122 б]. Бірақ дәл осындай оқиға бәріміздің өмірімізде талай рет болған, болып та жатады. Бірақ сонда біз адамдар бір-бірімізден алыстап, жатбауырланып бара жатқан жоқпыз ба деп ойландық па? Ал мына көлемі екі беттік әңгімеден соң қайсымыздың болмасын басымызға сондай ой келеді. Бұл Мадинаның жетістігі, қаламгерлік шеберлігі деуімізге әбден болады.

Постмодернистік дәстүрде оқиғаның идеясын ашып көрсету, шығарма сюжетіндегі шиеленіскен тартысты логикалық байланыста дамыту міндет емес. Сондықтан да олардың шығармалары қысқа, кейде тіпті бірнеше сөйлемнен ғана тұруы мүмкін. Негізінен оқырманның шығармаға арқау болған оқиғаны одан әрі өзінше дамытып ойлауына, жан-жақты шешім шығаруына еркіндік беріледі. Бір шығарманың идеялық тұғырын әр оқырман өзінше топшылап жатса оған да таң қалудың қажеті жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ораз Н. Сиқырлы көл. Әңгімелер. – Алматы: Қаз. Ақпарат, 2011.
- 2 Сүлейменов А. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2008.
- 3 Қами Н. Көк қақпа. Хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Қазақ тарихы, 2010.
- 4 Амантай Д. Қарқаралы басында. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2010.
- 5 Омарова М. Қадір түні. - Алматы: Жалын, 2012.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности развития современной казахской прозы, в том числе малого жанра. В сравнительном плане анализируются новые художественные произведения писателей.

RESUME

The article deals with the features of development of the modern Kazakh prose, in particular the development characteristics of a small genre. The new works of modern writers have been analyzed comparatively.

Аннотация

Мақалада С. Мұқановтың шығармаларындағы құрмалас сөйлемдердің қолданылу ерекшеліктері, өзіне тән стильдік қолданысы зерделенеді. Нақты мысалдар келтіріліп, ғылыми пікірлер негізге алынады.

Түйін сөздер: стиль, проза, метафора, құрмалас сөйлем.

М.Х. Шаяхметова

«Тұран-Астана» университеті,
ф.ғ.к., профессор

Г.С. Райнбекова

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

С. Мұқанов стилі: құрмалас сөйлемдердің қолданылу ерекшелігі

Құрмалас сөйлемге байланысты қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбектер 20-жылдар ішінде жарық көрді. Бұларда қазақ тіліндегі сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі – ішкі мағына жақындығы. Салалас пен сабақтастың бір-бірінен өзгешелігі – салалас құрамындағы жай сөйлемдер өзара теңдік дәрежеде болады, ал сабақтаста ондай теңдік болмайды делінген. Бірақ тең болу мен кем болу неге байланысты екені айтылмайды. «Қиысулы құрмаластағы сөйлемдер тең болса, салалас құрмалас деп аталады. Тең болмай бірінен-бірі кем болып қиысса, онда қиысулы құрмалас сабақтас болады» [1].

Құрмалас сөйлемді зерттеуді алғаш рет практикалық мақсатта емес, ғылыми тұрғыдан қарастырған С. Аманжолов құрмалас сөйлемдерді салалас, сабақтас, аралас және тиянақсыз сабақтас деп төрт түрге бөліп қараса, құрмалас сөйлемдерді арнайы зерттеген Н. Сауранбаев бұл мәселеде бірнеше пікір ұсынады: алғашқы топтастыруда құрмаластарды салалас және сабақтас деп жіктесе, кейінірек салалас құрмалас, сабақтас құрмалас және іргелес құрмалас деп топтайды, ал соңғы топтастыруда құрмаластарды 4-ке бөледі: салалас, сабақтас, аралас, үйірлі мүшелі сабақтастар. С. Жиенбаев құрмаластың тек салалас және сабақтас деген 2 түрі бар екенін, ал аралас құрмаластың «өз алдына бір бөлек заңдары жоқ» екенін айтады. Н. Сауранбаев сөйлемнің бұл түрін сабақтас, салалас, іргелес деп үш үлкен топқа бөледі. Автор құрмаластың жалғаулықсыз байланысқан түрін жеке алып «іргелес» деп қарастырады.

Ғалым Б. Шалабай құрмалас сөйлемдерді байланыс сипатына қарай салалас және сабақтас деп бөледі де, үш немесе одан да көп предикативтік орталықтан құралған құрмаластарды көп компонентті құрмаластар деп, оны өз ішінде көп компонентті (сыңарлы)

салаластар, көп бағыныңқылы сабақтастар және аралас құрмаластар деп жіктейді. Салалас құрмаластарды компоненттерінің байланысу тәсіліне қарай жалғаулықты, жалғаулықсыз деп жіктейді де, жалғаулықты салаластарды мағыналық қатынастарына қарай ыңғайлас (мезгілдес), себептес, қарсылықты, талғаулы, кезектес деп саралайды. Назар аударатын мәселе – автордың құрмаластарды, алдымен, предикатив сыңарларының санына қарай жіктеп алуы.

С.Мұқанов грамматикасын зерттегенде, барша тілдік категорияларды түгендеп шығуымыз қажетсіз, сондықтан жеке жазушының не индивидуалдық ерекшелігін, не сол кездегі әдеби тіл нормасын көрсететін талдау жасауымыз керек. Ендеше Сәбит Мұқанов тілінің грамматикалық құрылысын сөз еткенде «ерекшелік Сәбит Мұқановтың принципін» ұстануымыз қажет. Енді автордың шығармаларында құрмалас сөйлемдерінің құрылысы, құрамы, жасалуы жөніндегі ерекшеліктерін талдап көрсетейік.

1. «Ботагөздегі» аса күрделі, ұзақ сөйлемдердің едәуір тобы бірыңғай бағыныңқылы болып келеді және ол ыңғайлас бағыныңқылар жасалу жолы жағынан бірдей түсіп, синтаксистік параллелдік құрылымда болып келеді. Мысалы: «Бір жұмаға шейін теріс қарап жатып, қыран жапқандай қылып, балаларын жылатып, отты өртеп жағып, сүтті суалтып, қыр көрсетіп жүрді».

Бұл сөйлемде сабақтас құрмаластың басқа түлерінің компоненттері арасында болатындай шарттылық, қарсылықты, себептік, мақсаттық қатынас жоқ. Бұл сөйлемнің бағыныңқы компоненттерінің баяндауыштары жат + ып, жылат+ып, жағ+ып, суалт+ып деген етістіктің көсемше категориясының жұрнақтары арқылы жасалынған. Бағыныңқы компоненттерінің барлығы да қалай деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бірыңғай мүшесіне ұқсайды, бірақ әр компоненттің өзіндік айтар ойы болғандықтан, көп бағыныңқылы сабақтасқа жатқызамыз. Тағы да бір мысал келтіріп, ойымызды нақтылай түсейік: «Ағасының жылы біткенін, аға өлсе, жеңге мұра екенін, жеңгесінің төркіні келіп кеткенін, әжесінің кәрілігін, жалғыздығын, шаруаның кемдігін, ағасынан жетім балалар қалғанын, жеңгесі кетсе, үй-үйліктен қалатынын сөйледі». Бір қарағанда бірыңғай мүшелі сөйлемге ұқсайды, бірақ «кет + се, өл + се» сөздері шарттылық мағына беріп тұрғандықтан, шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем болады. Шарттылықтың өзі екі рет беріліп тұрғандықтан, жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас болады.

Жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтастарды таңдап, көп қолдануының себебі неде? деген сұраққа былай қорытынды жасаймыз. Біріншіден, бір сөйлемнің бір сөйлемдегі ойды аша түсіп, ойының жинақты айтылуы үшін. Екіншіден, мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да жымдасып айтылуы үшін. Бұл – Сәбит Мұқановтың құрмалас сөйлем түрлерін қолданудағы бір ерекшелігі.

2-ерекшелігі «соң» шылауына байланысты. «Соң» шылауын қолдануда екі түрлі автордың өзіне тән сипаты бар: 1) мезгіл бағыныңқылы сөйлемдер жасауда қолданады. Мысалы: «Сабақтан шыққан соң, Кенжетайдікінен бір тостаған көже ішеді».

Шығыс септік жалғаулы есімшеге «соң» шылауын жалғау арқылы мезгіл бағыныңқылы сөйлем туып тұр. Сәбит Мұқановтың ерекшелігі сол басқа септеулік шылауларды қолданбайды. 2) Жалпы романдағы құрмаластарда кездесетін «соң» шылауы, әсіресе, себеп бағыныңқылы сабақтастарды жасаудағы өнімді тәсіл. «Соң» шылауы негізінен мезгіл бағыныңқылы сабақтас жасаудағы өнімді тәсіл болса, С. Мұқанов қолданысында себеп бағыныңқылы сөйлемдер үшін өнімді тәсіл. Мысалы, «Мұғалім сұраған соң, азаматтар Қартқожаны берген екен». Тиісті документтер жіберілгеннен соң, Ленинград университетінен қабылдаған хабар келді. Ендеше бұл да Сәбит Мұқановтың өзгешелігі боп саналмақ [2].

Үшінші ерекшелігі, мына бір сөйлемді алып қарастырайық: «Керекуден елге ат алатын комиссия келіпті, пәленнің атын алып кетіпті, пәленнің үйін шауып кетіпті, әйелін басып кетіпті, өлтіріп кетіпті», - деген сықылды алып қашты лақаптар жүріп жатады» деген сөйлемде төл сөз үш рет қайталанып, бірдей мөлшерлі параллельдер жасалып тұр.

Бұл сөйлем бірдей тұлғалы, көп тармақты салалас сөйлемге жатады, өйткені баяндауыштары тиянақты бес жай сөйлемнен құралып тұр. Бір тұлғалы, көп тармақты салалас сөйлемдер Сәбит Мұқановта көп кездеседі. Олардың бастауыштары мен баяндауыштары үнемі бір сөзден болып қайталанып отырады. Мысалы, «Біреулер большевикті келтіріп қояды, біреулер Оралдан асыра қуғызып қояды, біреулер қазаққа автономия әперіп келеді, біреулер Әлиханды абақтыға жатқызып келеді, енді біреулер Семейді большевиктерге беріп келеді, әйтеуір дүрліккен хабар көп келіп жатады». Бұл сөйлем 6 компоненттен құралған, құрлысы санамалы, мағынасы талғамалы, яғни талғаулы салалас сөйлем. Бастауыштары мен баяндауыштары қайталанып келіп, сөйлемге поэтикалық реңк беріп тұр. «Мұндайда іргелестегі ой жайылмай, шұбаланқыланбай, ықшамдалып, түйдектетіліп, үдеме түрінде ұғынылады».

Сәбит Мұқанов құрмалас сөйлемдердің, әсіресе, көп компонентті түрлерін мол қолданған, себебі шығарма ақ өлең үлгісімен жазылған. Ақ өлең үлгісімен жазылған шығарманың тілі Сәбиттің прозасындағы жаңа бір ізденісін танытады. Оның ырғақты прозасы-ескі рухани тіршілігі өлеңмен байланысты болған халықтың жаңа жанрды игерудегі өзгеше талабы».

Төртінші ерекшелігі, компоненттерінің орналасуындағы өзгешелік, яғни тиянақсыз компонент ретіндегі сөйлемдердің жалпы сөйлемнің бас жағында тұрмай, түсіндірме мәнде келіп, соңынан орналасуы. Мысалы: Енді орыстан да қорықпайды: тілінің бөтендігі болмаса, жүрегі де, ойы да өзіміздікіндей”. Сөйлемдерді осылайша қолдану біріншіден, ауыз екі сөйлеу стиліне байланысты, екіншіден, компоненттерінің жылжымалы болуына байланысты. Бұл туралы Қ. Есенов былай дейді: «Сөйлем ішіндегі жеке компонент, жеке сөздердің орын алмасуларын кездейсоқ құбылыс емес, тіл табиғатының заңдылығына сай өз орнымен болып жататын табиғи процесс деп тану керек», - дейді. Демек, автордың бұл өзгешелігі қазақтың жазба әдеби тілі қалыптаспай тұрып, көркем әдеби стиль дамымаған шақта жазылғандығына байланысты деп қорытынды жасауға болады.

Сәбит Мұқановтың бесінші ерекшелігі – жалғаулық шылауларды құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарында емес, алдыңғы айтылған сөйлемдегі ойға қарсылықты, себепті т.б. мән беру үшін қолданады.

Мысалы: «Білектері адамның санындай, саусақтары білектей, саны кеудедей, кеудесі киіз үйдей, құлағы тебігідей, басы қазандай, аузы жырта қарыс, екі ерні – екі кесек ет, түксиген қабағына біткен қалың қас желкілдеп, кішкене көзін жауып тұр, тұла бойы түксиген жүн, қылдары жылқының ту құйрығынан қатты, бойының тұрқы – нар түйедей, екі иығына екі кісі мінгендей, сөйлеген сөзі арыстанның күрілдегені сияқты». Бұл – құрмалас сөйлем, өз ішінде амал бағыныңқылы сабақтас. Сөйлем алдыңғы сөйлемнің себебін білдіріп тұр.

«Түйе балуан күресерде қойдың жүнінен жуан ғып тоқылған, балағы тізесінен жоғары шалбар киіп, ышқырына қайыс белбеу өткізіп, белін тас қып буады екен де, үстіне одан басқа киім ілмей, тырдай жалаңаш шешінеді екен». «Ызаланған Түйе балуанның самайынан тері, аузынан көбігі ағып, енді жағадан ап үйіруге ойлаған кезде Нұрмағамбет оның ішіне кіріп кетіп, түйедей денесін иыққа сап арқалай жөнелді».

Алтыншы ерекшелігі, құрмалас сөйлемдер әсіресе автор баяндауында көп кездеседі. Монологтерде, кейіпкер тілінде өте көп емес. Кейіпкер тілінде жай сөйлемнің толымсыз түрі көп қолданылып, негізгі рөл атқарған.

Жетінші ерекшелігі, бағыныңқы сөйлемдер құрамында бастауыштың болуы, болмауына қарай: 1) біркұрылымды (односоставное) 2) екі құрылымды (двухсоставное) болып, екіге бөлінеді. Сабақтас сөйлемдердің бір бастауышқа ортақтаса айтылуы біркұрылымды, әрқайсысының дербес баяндауышқа ие болуы екі құрылымды болады. Сәбит Мұқановта бір құрылымды құрмалас сөйлемдер басым.

Мысалы, «Асқардан жаңа хат танып, үшкөлге барам деп жүргенде мұндай күйге ұшырадым-ау». «Иісі бұрқыраған жуаны аузыңа сап көпірте шайнасаң, тәттілігі тіліңді

үйіріп, көмейінді суыратын» [3]. Шартты бағыныңқылы сөйлем, өйткені -са жұрнағы арқылы жасалып, баяндауышы алғашқысы – тиянақсыз, екіншісі – тиянақты. Бұл құрмалас сөйлемнің үш компонентіне де ортақ бастауыш – «мен», оның өзі жасырын тұр. Бұл бір құрылымды сабақтас құрмалас болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды: құрмалас сөйлемнің әр компонентінде бастауыш міндетті түрде болу керек, яғни бағыныңқы компоненттерде жеке-жеке бастауыш қажетті деген пікірді жоққа шығарады. Бұл жөнінде түркі тіл білімінде 3 түрлі көзқарас қалыптасқан:

- 1 – бастауыштың қажеттігін барлық бағыныңқы сөйлемде бірдей қарау;
- 2 – бастауышты бағыныңқы сөйлем түрлеріне саралай қолданады;
- 3 – бағыныңқы сөйлемді айқындауда бастауыш меже бола алмайды.

«Үйге кірсек, төрде қартаңдау үш-төрт еркек отыр, оң жаққа салынған, бетін оюлаған сүйекпен әшекейленген қазақша ағаш төсектің алдында, төртке бүктелген тері бөстектің үстінде, екі шықшытына ұп-ұзын екі уыс қыл өскен, сүйірлеу иегіне бір уыс қыл өскен, үш сақалды, мұртының сапарын ғана ұзартып жіберіп, былайғы жағынан иегімен тегістеп таңқита қырыққан, дөңкес үлкен мұрынды, томпақ үлкен көзді, ұзын қасы қою біткен қалың қабақты, кескіні шынайы өзбекке ұқсаған, үлкен басты, жуан қысқа мойынды, зор денелі сыртында сәрінжі сары шапаны бар, басында өзбек тақиясы бар, кең балақты ақ дамбалы бар, түйенің табанындай жалпақ, жалаңаш аяқты біреу отыр» [3].

Бұл аралас құрмалас сөйлем, өйткені бірнеше тиянақты, тиянақсыз сөйлемдерден тұрады.

Сәбит Мұқановтың «Мөлдір махаббат», «Ботагөз», романдары және «Балуан Шолақ» повесі – халық ауыз әдебиетінің дәстүрінен әлі қол үзе қоймаған, жазба әдеби тілдің енді іргесін қалап, қалыптаса бастаған кезде туған үлгі құрмалас сөйлемдердің құрылымына, құрамына, жасалу жолдарына қарап, құрмалас сөйлемдерді былай қорытуға болады:

- құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы компоненттерінің баяндауышының жасалуында ең өнімді тәсіл – етістіктің көсемше категориясы болған;
- шығармада поэтикалық реңк басым болғандықтан, көп компонентті салалас, көп бағыныңқылы сабақтастар негізгі рөл атқарған;
- құрмалас сөйлемдердің жалғаулықсыз түрі көп қолданылған;
- қазіргі қазақ тілінде зерттеліп отырған құрмаластың үш түрінің барлық мағыналық топтарын кездестіруге болады;
- шығармаларда ауызекі сөйлеу стилі басым, сондықтан бағыныңқы, басыңқы компоненттерінің орны ауысып келе береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 302 б.
- 2 Мұқанов С. «Ботагөз». – Алматы, 2005. – 320 б.
- 3 Мұқанов С. «Мөлдір махаббат». – Алматы: Атамұра, 2006. - 520 б.
- 4 Мұқанов С. «Сұлушаш» (роман мен повесть). – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.
- 5 Хасенов Ә. Салалас құрмалас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері жөнінде // Халық мұғалімі. – 1954. - №1.
- 6 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Оқу құралы. – Алматы: Ана тілі, 1983.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности применения сложных предложений в стиле Сабита Муканова.

RESUME

In the article the author analyses the use of peculiarities of composite sentences in the style of Sabit Mukanov.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абишева Ж.Р. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ачканова А.Т. магистрант кафедрасы общего языкознания и теории перевода ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Әбішева Ш.С. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Байтанасова Қ.М. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Bibinur Zhumagaliyeva Sh. Yessenov State Caspian University of technology and engineering, candidate of psychological sciences, associate professor of Pedagogy and Psychological Department
- Власова Н.В. магистрант кафедрасы психологии университета Туран-Астана
- Гауриева Г.М. доцент кафедрасы теории и практики иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Давлетова С.Е. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
- Джампеисова Ж.М. доцент кафедрасы истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Досанова К.К. доцент кафедрасы истории Казахстана и гуманитарных дисциплин Казахского национального университета искусств, кандидат педагогических наук, член-корреспондент МАНПО
- Жиеналина Б.Т. старший преподаватель кафедрасы русской филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Жумабекова Д.Ж. профессор кафедрасы струнных инструментов Казахского национального университета искусств, кандидат искусствоведения
- Жундибаева А.К. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ әдебиеті және шығыс филологиясы кафедрасының PhD докторанты
- Жүкібай М.Ы. профессор кафедрасы экономических и математических дисциплин Евразийского гуманитарного института, кандидат экономических наук
- Ибрагимова Г.Е. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Илиясова К.М. ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты индустриалды-инновациялық даму және этноәлеуметтік үдерістер тарихы бөлімінің бастығы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
- Kamilla Sheryazdanova Assistant Professor of the department of foreign policy of the Academy of State management under the President of the Republic of Kazakhstan, PhD
- Кененбаева Р. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулудың теориясы мен әдістемесі кафедрасының магистранты
- Керімбекова Б.Д. Сүлейман Демирел атындағы университеті қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Корабаева А.А. доцент кафедрасы иностранных и русского языков Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, кандидат филологических наук
- Қобланов Ж.Т. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Лапин Н.С. старший научный сотрудник отдела евразийства и сравнительных политических исследований Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук

- Малыбаева Б.С. профессор кафедрa истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин Казахского университета технологии и бизнеса, кандидат исторических наук
- Мәмбетов Ж.О. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Мурзабаева Ә.Г. магистрант кафедрa теории и практики иностранных языков ЕНУ им. Л. Н. Гумилева
- Мұратова С.А. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының магистранты
- Мұсабекова А.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Пошаев Д.Қ. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулудың теориясы мен әдістемесі кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Райнбекова Г.С. «Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты
- Рамазанова А.С. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті азаматтық құқық және азаматтық процесс кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты
- Рамазанова Ш.Ә. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің мемлекеттік тіл кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Рахимбекова Г.О. старший преподаватель кафедрa иностранных языков КАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат педагогических наук
- Рысқұлов А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулудың теориясы мен әдістемесі кафедрасының магистранты
- Саипов А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулудың теориясы мен әдістемесі кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының докторы
- Сарманова Ж.С. магистрант кафедрa общего языкознания и теории перевода ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Svetlana Utepova Sh. Yessenov State Caspian University of technology and engineering, candidate of psychological sciences, candidate for a master's degree in Pedagogy and Psychological specialty
- Славецкий В.Ю. доцент кафедрa социальной работы Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, доктор PhD
- Сматова А.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел филологиясы кафедрасының магистранты
- Танирбергенова А.Ш. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Таубаева Ж.А. докторант кафедрa международных отношений ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Тулеева Б.Т. заведующая кафедрой всемирной истории и международных отношений КарГУ им. Е.А. Букетова, кандидат исторических наук, доцент
- Узденбаева Г.Д. магистрант кафедрa теории и практики иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Урунбасарова Ә.А. профессор кафедрa истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин Казахского университета технологии и бизнеса, доктор педагогических наук
- Халмұратов Н. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулудың теориясы мен әдістемесі кафедрасының магистранты
- Шаукенов Ж.А. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті философия кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Шаяхметова М.Х. «Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты